

tre, com succeeix amb els individus anteriorment enumerats que exerciren el tribunat militar. Es tracta, d'altra banda, d'una via d'ascens social que, diferentment de l'anterior, no apareix utilitzada pels membres de les aristocràcies municipals de les dinàmiques ciutats de la Catalunya litoral de l'Alt Imperi, sens dubte per les diferents possibilitats que s'oferien als pobladors d'aquesta zona al marge de la professió militar (cap. XIII, 3).

b) El cas de M. Fabius Paulinus.--

Contràriament, el cas de M. Fabius Paulinus, equo publico donato ab imp. Caes. Traiano Hadriano Aug., sembla adir-se millor en el context de les possibilitats d'ascens social i polític que s'obrien als rics individus i famílies de l'aristocràcia municipal de Tarraco, ciutat on sabem que s'havia establert aquest molt ric ciutadà d'Ilerda.

En efecte, un repàs a la riquíssima documentació epigràfica tarragonina permet constatar les diferents i àmplies possibilitats d'ascens social i polític que s'oferien als membres de les acomodades famílies de l'aristocràcia local, sens dubte pel dinamisme i, sobretot, per la capitalitat provincial de la ciutat. Bé que no hem de tractar aquí d'aquesta qüestió, car evidentment escapa als objectius del present estudi, convé subratllar el

fet que la funció de l'exèrcit com a factor d'ascens social es veié àmpliament complementada i ampliada aquí per les diferents possibilitats administratives i polítiques generades en torn del govern provincial. Així, constatem, per exemple, que un bon nombre de magistrats locals de la ciutat ocuparen, immediatament després de la carrera municipal, el càrrec de praefectus orae maritimae o el de praefectus insularum Baliarum (RIT 164-166, 167, 168, 169, 171, 316), càrrecs evidentment lligats a l'administració de la província, o el de iudex decuriarum (RIT 279, 290, 342, 349 i 922) (Alföldy, RIT pp. 499-501).

Resulta també significatiu, pel que fa a això, el fet que els únics magistrats municipals de la Catalunya romana que assenyalen la seva ulterior condició d'equo publico donato ab imperatore caesare, és a dir la seva inscripció a les llistes d'equites Romani, apareguin tots ells a Tarraco -C. Egnatuleius Seneca a l'època Flavia (RIT 272), L. Fontei Maternus Novatianus al regnat de Nerva (RIT 278-279), L. Numisius Montanus al regnat d'Adrià (RIT 349) i C. Lutatius Cerealis en un moment no precisable (RIT 290), bé que aquest últim magistrat municipal i flamen provincial de la Citerior podria ésser originari de Palma o de Pollentia per la seva adscripció a la tribu Velina (Alföldy 1973, p. 78)- i que només un d'ells, C. Egnatuleius Sene

ca, hagués exercit un càrrec de comandament a l'exèrcit, mentre que els tres restants foren iudices decuriarum. Tampoc cap dels tres pedestals tarragonins dedicats a M. Fabius Paulinus a l'època d'Adrià (RIT 374-376), en els quals es subratlla la seva condició d'equo publico donato per aquell emperador, no fa esment de l'exercici de cap càrrec militar, bé que en aquest cas desconexem per complet la possible carrera pública d'aquest molt ric ciutadà d'Ilerda després del seu ascens a l'orde eqüestre.

Es doncs probable que la rica i important família d'Ilerda dels Fabii s'hagués establert a Tarraco per les especials possibilitats d'ascens econòmic, social i polític que oferia la capital de la província i que M. Fabius Paulinus hagués assolit el rang eqüestre ja residint en aquesta ciutat, moment en que potser li foren erigits els tres pedestals d'estàtua que d'ell es coneixen, entre els quals l'aixecat al fòrum provincial pels seus con ciutadans agraïts per les seves moltes liberalitats (RIT 374). Es tracta d'un brillant ascens social i polític d'aquesta família originària d'Ilerda que encara estaria més plenament confirmat si fos certa la suposada relació de parentiu entre aquest cavaller i el senador Fabius Paulinus de finals del s. II.

B) L'ASCENS AL RANG SENATORIAL.

L'ascens o la pertinença a l'orde senatorial és un fet ben documentat a diverses famílies de les dinàmiques ciutats de la Catalunya litoral de l'Alt Imperi: Tarraco, Barcino i probablement Dertosa -segurament la comunitat natal del senador M. Aelius M. f. Gal. Gracilis (Groag, PIR² I, p. 28, nº 182), patronus de la ciutat (EE IX, 385)-. Amb tot, tampoc falten exemples del possible accés a aquest rang social, bé que no existeix plena seguretat en cap cas, d'alguna molt destacada família originària de la Catalunya no-litoral.

Tradicionalment hom ha assenyalat la possible relació de parentiu entre el cavaller d'Ilerda establert a Tarraco M. Fabius Paulinus (RIT 374-376), de qui acabem de tractar, i el senador Fabius Paulinus (Groag RE VI, col. 1831, nº 119; id. PIR² III, p. 106, nº 50; Alföldy 1968, p. 142), un dels nombrosos nobles partidaris de Clodi Albí executats per Septimi Sever el 197 (S.H.A., Vit. Sept. Sev. XIII, 2), circumstància que suggereix que segurament era un dels grans terratinents hispanics o gals que donaren suport a aquell rival de Sever durant la pugna pel tron imperial. L'analogia onomàstica d'aquests dos personatges, la molt destacada posició social i econòmica del cavaller M. Fabius Paulinus durant l'època d'Adrià, el quasi segur origen occidental del senador Fabius

Paulinus i la seva molt probable relació amb el llavors governador de la Citerior, L. Novius Rufus (PIR II, p. 418, nº 152; Alföldy 1968, p. 148; id., 1969, pp. 42-43), també partidari de Clodi Albí, i per això igualment executat el 197 per Sever, són circumstàncies que, malgrat les reticències a vegades aduïdes (Balil 1961 b, p. 54), fan d'aquesta relació de parentiu quelcom certament molt probable.

D'altra banda, com ja hem exposat en el primer apartat d'aquest capítol, recentment també s'ha suggerit la possible relació de parentiu entre la molt important dinastia senatorial dels Iulii Scapulae (Petersen PIR² IV, pp. 272-274, núms. 552-557), del s. II i època dels Severs i d'origen local desconegut, un dels membres de la qual porta entre els seus cognomina el de Lepidus, amb el primipilaris C. Iulius Gal. Lepidus (nº 49), natural de Iesso i sens dubte amb propietats a Aeso, i, d'altra banda, entre la important família, primer equestre i després senatorial, dels Q. Licini Silvani Graniani (Petersen PIR² V pp. 58-59, núms. 247-249), d'època Flavia i primera meitat del s. II i sens dubte originària del territori de l'actual Catalunya, amb l'aesonenc Licinius Silvanus (nº 33), membre de l'aristocràcia municipal d'aquesta comunitat, i amb l'egarenc Q. Granius Optatus (nº 104), duumvir i tribú militar.

Amb tot, el probable origen dels Q. Licinii Sil

vani de Tarraco (RIT 288, 289 i 321), o tal vegada de Baetulo, comunitat amb la qual estigueren molt íntimament lligats (AE, 1936, 66 = ILER 5829 i CIL II 4609), i la fragilitat de l'argumentació de la suposada vinculació de parentiu entre els Iulii Scapulae i C. Iulius Lèpidus, en la qual es recolza G. Alföldy per suposar-los de probable origen aesonenc (Alföldy 1968, pp. 145, 157 i 158), no fan considerar que aquestes dues importants famílies senatorials siguin originàries de la Catalunya no-litoral. Això no s'oposa, però, als possibles vincles de parentiu dels Q. Lici ni Silvani Graniani amb alguns coneguts individus de les aristocràcies locals de la província, cas del magistrat municipal testimoniat a Dianium Q. Granius Q. f. Gal. Clemens (CIL II 5962), i particularment de l'important Q. Granius Q. f. Gal. Optatus d'Egara (nº 104).

Així doncs, sembla constatar-se al s. II l'ascens al rang senatorial d'alguna de les més importants famílies de la Catalunya no-litoral, molt particularment els Fabii d'Ilerda, i la possible relació de parentiu d'algunes d'elles amb altres d'aquest rang social superior.

10.- L'ESTABLIMENT A LA ZONA LITORAL I L'ENROLAMENT
A L'EXÈRCIT.

En fi, hem constatat que un considerable nombre dels membres de les aristocràcies municipals de l'interior del país, entenent aquest concepte social en un sentit ampli, apareixen establerts a les ciutats de la zona litoral -a Tarraco els ilerdenes M. Fabius Paulinus (RIT 374-376) i Atilia Valeriana (RIT 372) i el sigarrense C. Vibius Latro (núms. 3, 4 i RIT 312), a Barcino el iessoneno C. Iulius Lepidus (nº 49), a Baetulo el també iessonenc M. Fabius Nepos (CIL II 4610) i a Emporiae possiblement la gironina Porcia Severa (CIL II 4626)- o enrolats com a professionals a l'exèrcit -l'aesonenc L. Aemilius Paternus (núms. 25-27), els ausonens T. Caecilius i L. Sempronius (CIL XIII 6858), el iessonenc C. Iulius Lepidus (nº 49) i els possibles orretans Caecilius Maturus i Caecilius Dexter (nº 118 i RIT 135 i 203)-. Ens trobem, doncs, davant dos fenòmens molt interessants, sens dubte en bona part fruit d'una comuna motivació socio-econòmica, que seran analitzats, però, en tractar específicament de l'exèrcit i dels desplaçaments humans en els dos capítols següents.

Cal fer notar aquí, però, que aquest doble fenomen planteja, novament, el problema de les perspectives que s'obrien als membres de les aristocràcies mu

nicipals de la Catalunya de l'interior, bé que convé subratllar que, si és clara la pertinença dels individus enumerats a aquest grup social, desconeixem, quasi totalment, la seva exacta posició al si de les respectives famílies i la seva relació amb el patrimoni familiar, dades que, sens dubte, serien molt útils per a una exacta valoració d'aquest doble fenomen.

XIII.- LA SOCIETAT I L'EXÈRCIT.

=====

En els capítols anteriors hem analitzat el règim municipal i els grups socials que apareixen testimoniats a la documentació escrita que posseïm de la Catalunya no-litoral. Ara abordarem l'estudi d'una altra institució fonamental en el món romà, l'exèrcit, l'anàlisi del qual ens permetrà constatar, a més, alguns trets característics de la societat de la Catalunya interior, zona on tingué una particular importància com a professió i via d'ascens social, i també valorar l'evolució i la intensitat de la romanització a les comunitats d'aquesta àrea del país.

1.- ELS TESTIMONIS CONEGUTS.

A) EL BRONZE D'ASCOLI.

El primer document epigràfic que fa referència al tema que ens ocupa, bé que de cronologia anterior al període que estudiem, és el bronze d'Ascoli (CIL I 709), trobat a Roma a començament de segle i conservat al Museu Capitolí.

El bronze d'Ascoli, del qual ja hem tractat anteriorment (cap. III, 1), és un doble decret de Cn. Pompeius Strabo, imperator, pel que es concedeix, en virtut dels seus mèrits, la ciutadania Romana, d'acord amb la lex Iulia, i dona militaria als membres de la turma Sallvitana, un esquadró de trenta genets hispans que apareixen enumerats d'acord amb les seves respectives comunitats d'origen. El decret fou donat per Strabo el 17 de novembre de l'any -89 al seu campament situat al costat d'Asculum, després del setge d'aquesta ciutat durant el Bellum Sociale.

Aquest document itàlic, valuósíssim per tants diversos aspectes, té una importància enorme per a la història de la Catalunya romana. Els estudis realitzats a l'entorn de la localització de les comunitats d'origen d'aquests genets han permès establir que procedien de la zona compresa entre el Pirineu oriental i central i l'Ebre (Gómez Moreno 1925, pp. 486-487 = id. 1949, pp. 246-247; Criniti 1970, pp. 193-202). Un bon nombre d'ells eren originaris de la Catalunya interior: un Bagarensis -Gómez Moreno creu que podria ésser la Bacasis Lacetana esmentada per Ptolemeu-, tres Ilerdenses, un Becensis -Gómez Moreno creu que podria ésser la Baecula ausetana de Ptolemeu-, dos Succonsenses -Succosa és una població ilergeta esmentada per Ptolemeu- i d'altres genets, quatre [au] cen-

ses, [au]senses o [li]censes i dos libenses, de procedència més discutida.

El bronze d'Ascoli constitueix la primera menció segura de soldats hispans fora de la Península al servei de Roma, a banda, naturalment, les tradicionals tropes auxiliars mercenàries, i, alhora, el primer testimoni documentat de la concessió de la ciutadania Romana a soldats hispans per mèrits de guerra. La seva interpretació, com subratlla J. M. Roldán (Roldán 1974, pp. 32-33), no es pot separar del context històric en el qual està inserit: la rebel·lió dels aliats itàlics constituí un dels moments més difícils de la República, davant del qual Roma reaccionà posant en moviment tots els recursos dels quals pogué disposar, sense excloure tampoc ni lliberts ni esclaus, provant aquest document que també es recorregué a les províncies i, més concretament, a genets ibèrics d'una regió certament romanitzada, però on encara existien tradicions militars que feia molt de temps que ja havien desaparegut a d'altres regions com la Turdetania.

D'altra banda, l'aparició d'aquets genets hispans integrats plenament a l'estructura de l'exèrcit romà s'ha de situar en el context de l'evolució que experimentà en els últims temps de la República l'antic esquema sobre el qual s'havia basat l'exèrcit,

romput definitivament després de la lex Iulia que estengué la ciutadania Romana als itàlics: la cavalleria, organitzada en alae i subdividida en turmae, pasará dels aliats itàlics, els quals com a ciutadans ja estaran enquadrats a la legió, als provincials i, entre ells, en un lloc important, els hispans (Roldán 1974, p. 33). Sembla clara, doncs, la relació d'aquesta turma, constituïda en bona part per ilergetes, amb l'antiga i poderosa cavalleria d'aquest poble ibèric, coneguda pels autors antics, per la representació del genet en monedes de diferents seques i àdhuc pels objectes trobats a les sepultures, com a la necròpolis de la Pedrera de Vallfogona de Balaguer on en tres tombes aparegueren les despulles del cavall al costat de l'urna d'incineració del guerrer (Pita 1977, pp. 33-36).

El bronze d'Ascoli constitueix, doncs, el primer testimoni de la participació dels pobladors de la Catalunya interior, membres de comunitats ausetanes, lacetanes i sobretot ilergetes, a l'exèrcit romà pròpia_{ment} dit, en les seves unitats de cavalleria, i, d'altra banda, de la funció d'aquest com a via d'ascens social per a aquests provincials, en aquest cas i moment per aconseguir la ciutadania Romana (cap. III, 1).

B) A E S O.

-ELS AEMILII.

Alguns membres de la molt important família de l'aris-
tocràcia municipal d'Aeso dels Aemilii, de la qual ens
hem ocupat àmpliament en el capítol precedent (cap.
XII, 1), ocuparen importants càrrecs militars. Ens
referim, concretament, a C. Aemilius Fratern., M. Aemi-
lius Fraternus i L. Aemilius Paternus.

C. Aemilius Fratern[us o -inus].- Apareix testimoni-
at en una inscripció de Tarraco.

RIT 252.- Pedestal aixecat per la p.H.C. a C. Aemilius
C. f. Gal. Fratern., praefectus fabrum II, tribunus
militum legionis V Alaudarum, flamen p.H.C., hic
censum egit in provincia Gallia Aquitanica.

C. Aemilius Fratern. ha estat considerat, des de Hüb-
ner (CIL II p. 595), vinculat a la molt important fa-
mília d'Aeso dels Aemilii i, per això, originari d'a-
questa comunitat. No tenim, però, plena seguretat,
per la qual cosa alguns investigadors el consideren
de Tarraco.

El cens al qual es fa esment a l'epígraf ha de corres-
pondre al que es realitzà l'any 61 a les Gàl·lies,
que ens és conegut per Tàcit (Tac., Ann. XIV, 46).

Així, doncs, contràriament a allò que a vegades s'ha considerat, aquest personatge degué exercir el càrrec de tribú militar de la legió V Alaudarum durant el regnat de Neró (Ritterling 1925, col. 1570), quan aquesta unitat estava establerta, amb la legió XXI, en el campament de Castra Vetera, al Rin inferior -lògicament, doncs, molt de temps després que la unitat hagués abandonat Hispania on havia lluitat en les guerres càntabres (García Bellido 1961, pp. 120-123; Roldán 1974, pp. 198-199)-, tot duent a terme, en la seva condició d'oficial, el censu d'Aquitania, en el moment en què s'estableix un nou cadastre a les Gàl·lies.

M. Aemilius Fraternus.- Apareix testimoniat en una inscripció d'Aeso.

Nº 25.- Inscripció dedicada per Aemilius Paternus, p.p. (primi pilaris o primus pilus), al seu germà M. Aemilius L. fil. Gal. Fraternus, praefectus fabrum i tribunus militum.

No s'especifica a la inscripció la legió en la qual Aemilius Fraternus exercí el tribonat militar, de la mateixa manera que passa a la del magistrat municipal d'Egara Q. Granius Optatus (nº 104), cosa que tal vegada podria suggerir la mort d'aquest individu abans d'haver ocupat el càrrec o, simplement, un nomenament re

cent, encara no acomplert. La carrera militar del seu germà i dedicant de l'epígraf permet datar aquesta inscripció segurament en els últims anys del regnat de Trajà.

L. Aemilius Paternus..- Apareix testimoniat en tres inscripcions, totes d'Aeso.

Nº 25..- Inscripció dedicada per Aemilius Paternus, p.p. (primi pilaris o primus pilus), al seu germà M. Aemilius L. fil. Gal. Fraternus, praefectus fabrum i tribunus militum.

Nº 26..- Inscripció dedicada per Atilia L. fil. Vera a L. Aemilius L. fil. Gal. Paternus, primi pilaris, praefectus fabrum, centurio legionis VII Geminae, centurio legionis I Minerviae, centurio legionis VII Claudiae, centurio legionis XIII Geminae, centurio cohortis X Urbanae, centurio cohortis IIII Praetoriae, trecenarius legionis II Augustae et primus pilus, condecorat tres vegades per l'emperador Trajà, dues vegades a Dàcia i una a Pàrthia.

Les correccions que hem introduït en el cursus militar de Paternus transcrit en el CIL II i seguit per la majoria dels investigadors posteriors -legio XIII Gemina, en lloc de legio XIII Gemina, i cohors X Urbanae, en lloc de cohors V Urbanae- les devem a una no

va lectura de la inscripció realitzada per R. Etienne i G. Fabre i recollida per P. Le Roux en el seu estudi sobre els centurions de la legió VII Gemina (Le Roux 1972, p. 122). La inscripció és posterior a l'any 114, data de l'expedició pàrtica de Trajà, en la qual participà i fou condecorat Paternus, i probablement anterior a la mort d'aquest emperador l'any 117, car el seu nom no apareix divinitzat a l'epígraf, cosa que permet datar-la en els últims anys del regnat de Trajà.

Nº 27.- Inscripció molt fragmentada dedicada a L. Aemilius L. fil. Gal. Paternus, praefectus fabrum, centurio cohortis IIII Praetoriae, bis donis donatus ab imperatore caesare Nerva Traiano Augusto semel I (prima) expeditione iterum secunda...

La precisió que es fa en aquest epígraf de les campanyes en les quals fou condecorat Paternus la devem a una més acurada lectura que amablement ens ha estat facilitada pel senyor G. Fabre. Aquesta inscripció és, evidentment, anterior a la precedent i cal datar-la entre els anys 105, data de la segona campanya Dàcica, i 114, moment de l'expedició Partica, versemblantment quan Paternus era a Roma com a centurió de la guàrdia personal de Trajà, abans d'assolir el primpilat.

L. Aemilius Paternus, després d'haver exercit prèviament el càrrec de praefectus fabrum, com ho proven clarament les dues inscripcions a ell dedicades (núms. 26 i 27), inicià la seva carrera militar professional a Hispania, on sens dubte debia poder trobar els millors suports per al seu inici, com a centurió de la legió VII Gemina, segurament en el regnat de Domicià. Pensa P. Le Roux (Le Roux 1972, p. 102) que Paternus tal vegada deixà Hispania per la Germania, lloc on es trobava establerta la legió I Minervia, a causa d'una expedició. El Panegíric de Plini el Jove a Trajà (Plin., Paneg, 14) permet suposar, de manera indirecta, l'ajuda prestada per la legió VII Gemina, quan tenia per legat al futur emperador Trajà (Ritterling 1925, col. 1639; Roldán 1974, pp. 204 i 326-327), en la sufocació de la rebel·lió de la Germania Superior de l'any 88. Durant la seva estada a la legió I Minervia, aquarterada a la Germania Inferior i que també combaté la revolta d'Antonius Saturninus, Paternus pogué haver servit sota les ordres del també hispà L. Licinius Sura, el qual sabem fou legat d'aquesta legió durant el regnat de Domicià (Ritterling 1925, col. 1431).

És difícil precisar a quina legió o legions estigué enquadrat L. Aemilius Paternus durant les dues guer-

res Dàciques, en ambdues condecorat per la seva destacada actuació. E. Ritterling (Ritterling, 1925, col. 1426) considera que Paternus degué participar a les dues guerres Dàciques com a centurió de la Legió I Minervia, unitat que havia deixat temporalment la Germania per participar també a la conquesta d'aquest país, essent-ne el legat a la segona campanya el futur emperador Adrià (Ritterling, 1925, col. 1431). Amb tot, si tenim present el curt període de temps existent entre la segona guerra Dàcica de l'any 105 i l'expedició Pàrtica de l'any 114 en relació a l'elevat nombre de destins que en un espai de temps tan breu hagués hagut d'ocupar Paternus, sembla més probable que durant aquelles dues campanyes hagués estat enquadrat, respectivament, a les legions VII Claudia i XIII Gemina, unitats que també participaren a la conquesta de la Dàcia. En aquest cas Paternus segurament hauria servit sota les ordres de l'important senador de Barcino L. Minicius Natalis, que, segons E. Ritterling (Ritterling 1925, col. 1624), fou el legat de la legió VII Claudia durant la primera guerra Dàcica, campanya en la qual també fou condecorat per la seva destacada actuació (IRB 30).

Ulteriorment L. Aemilius Paternus ocupà dos càrrecs a Roma, el de centurió de la cohors X Urbanae i el

de la cohors IIII Praetoriae, moment en el qual s'ha de datar la primera de les dues inscripcions a ell dedicades a Aeso (nº 27).

Després d'aquesta llarga i brillant carrera com a centurió, L. Aemilius Paternus assolí els primi ordines a la legió II Augusta, car en fou trecenarius i primus pilus, unitat que romania aquarterada a Britannia des de la conquesta de l'illa en temps de Claudi. Finalment sabem que Paternus prengué part a la campanya Pàrtica de Trajà de l'any 114 en la qual novament fou condecorat per la seva actuació. La inscripció d'Aeso que li fou dedicada per Atilia Vera segurament conté el cursus complet de Paternus, cosa que porta a situar el final de la seva llarga carrera militar als últims anys de Trajà.

Així, P. Le Roux (Le Roux 1972, tableau IV) ha pogut establir la següent successió geogràfica de les destinacions de L. Aemilius Paternus: legió VII Gemina, Germania Inferior, Dacia, Dacia, Roma, Roma, Britannia i guerra Pàrtica.

La brillantíssima carrera militar de L. Aemilius Paternus segurament no degué obeir únicament als seus estrictes mèrits personals, sens dubte existents com ho testimonien les reiterades condecoracions que rebé a les campanyes de Trajà, sinó també a altres

factors diferents i concorrents.

P. Le Roux (Le Roux 1972, p. 105 ss.), en el seu estudi sobre els centurions de la legió VII Gemina, ha subratllat suficientment el fet que un acomodat origen social era un factor que sens dubte ajudava a la carrera militar d'aquests individus, certament un factor no suficient però que no podia més que servir a la promoció de l'oficial. Un clar exponent pel que fa a això és el personatge que ens ocupa, el qual sabem que pertanyia a una important família de l'aristocràcia municipal d'Aeso de la segona meitat del s. I i començament del II, molt estretament lligada al servei a l'exèrcit i a la direcció del culte imperial, alguns dels membres de la qual assoliren el rang eqüestre i fins i tot una destacada posició a nivell provincial (cap. XII, 1).

A més, L. Aemilius Paternus probablement estava casat amb Atilia L. fil. Vera, possibilitat plenament acceptada per P. Le Roux (Le Roux 1972, pp. 97 i 110-111), a la qual es considera filla del famós primus pilus de la legió VII Gemina Atilius Verus, de qui tractarem de seguida, l'heròica mort del qual a l'aferrissada batalla de Cremona de l'any 69 ens és coneguda per Tàcit (Tac., Hist. III, 22).

En fi, a banda les innegables qualitats personals de

L. Aemilius Paternus, el seu destacat origen social i la seva probable relació de parentiu amb el famós Atilius Verus, hem de subratllar un altre factor que pogué haver ajudat decisivament a la brillant carrera d'aquest militar d'Aeso. Un repàs dels diferents destins legionaris de Paternus permet constatar, segons acabem de comentar, que probablement serví en diferents ocasions sota les directes ordres d'alguns dels més importants personatges de l'època, els quals, a més, també eren d'origen hispà, circumstància que sens dubte li degué ajudar a obtenir les necessàries recomenacions que li procurarien les nombroses condecoracions, el destí a la guarnició de Roma, i molt particularment a la guàrdia pretoriana, i, finalment, l'accés a l'anhelat primipilat.

-G. ANTONIUS VERECUNDUS.

Es tracta d'un destacat membre de l'aristocràcia municipal d'Aeso, del qual ja hem tractat àmpliament en el capítol anterior (cap. XII, 1), testimoniats en una inscripció d'Isona.

Nº 35.- Inscripció dedicada per Porcia Serana al seu fill G. Antonius G. f. Gal. Verecundus, bis duumvir i tribunus militum legionis III Augustae bis.

G. Antonius Verecundus degué exercir el seu doble tribunat militar de la legió III Augusta a l'Àfrica, car sabem que des de l'època d'August aquesta unitat romangué aquarterada en aquest territori durant tota la seva història, bé que en algunes ocasions destacaments d'aquesta legió participaren a campanyes realitzades a d'altres fronteres de l'Imperi.

Convé subratllar aquí que alguns dels alts comandaments coneguts d'aquesta legió africana eren originaris de les aristocràcies ciutadanes de la Catalunya de l'Alt Imperi: un legat i tres tribuns eqüestres.

El molt important senador de Barcino L. Minicius Natalis (PIR II, p. 378, nº 439; Etienne 1964, nº 9, pp. 62-63; Balil 1964 c), que estigué particularment vinculat a les terres africanes durant la seva dilatada i brillant carrera pública, establint fins i tot un patrimoni familiar a l'oasi de Negrín que ell mateix havia fortificat, fou nomenat legat de la legió III Augusta, de guarnició a Numídia, després de la seva destacada participació a la primera guerra Dàcica.

Deixant a part l'aesonenc G. Antonius Verecundus, coneixem uns altres dos importants individus de Catalunya que foren tribuni angusticlavii d'aquesta legió:

L. Gavius Romanus Vibius Trom. Secundus, tribú militar de la legió III Augusta i, ulteriorment, flamen provin

cial de la Citerior (IRB 36 i RIT 281). Es tracta d'un individu quasi amb tota seguretat originari de Barcino (Alföldy 1973, p. 73).

L. Rufidius L. f. Gal. Iullus, praefectus cohortis IIII Vindellicorum i tribunus militum legionis III Augustae (RIT 174). Fill de L. Rufidius Pollentinus, potser identificable amb un flamen provincial de la Citerior (RIT 317) del nom del qual només coneixem el cognomen Pollentinus (Alföldy 1973, p. 93), i membre d'una família probablement originària de Barcino (IRB 203 i 204), única ciutat d'Hispania on també apareix aquest gentilici.

Es, doncs, possible que algun d'aquests tribuns eqüestres de la legió III Augusta servissin sota les ordres del senador L. Minicius Natalis.

-ATILIUS VERUS.

Es tracta d'un destacat militar, potser fill d'Aeso, testimoniat per una inscripció de la Moesia Inferior i per un passatge de Tàcit referent a la batalla de Cremona, a la guerra civil del 68-69.

AE, 1912, 188 = Roldán CIM 678 a. - Inscripció funerària de C. Roscius C. f. Ani. Capito, Troad(e) veterà de la legió V. Macedònica, dedicada pel seu hereu C.

Valerius Pudens, soldat de la legió V Macedònica i de la centúria d'Atilius Verus.

La inscripció procedeix d'Oescus, lloc on estigué establerta la legió V Macedònica, i es pot datar als primers anys del regnat de Neró, car sabem que aquesta unitat fou traslladada com a reforç a Armenia l'any 62 (Tac., Ann. XV, 6).

Tac. Hist. III, 22.- "Urguebatur maxime septima legio nuper a Galba conscripta. Occisi sex primorum ordinum centuriones, abrepta quaedam signa: ipsam aquilam Atilius Verus primi pili centurio multa cum hostium strage et ad extremum moriens servaverat."

La mort d'Atilius Verus, aleshores ja primipilaris de la legió VII Galbiana, tingué lloc, doncs, l'any 69 prop de Cremona, a l'aferriada batalla nocturna entre les tropes de Vespasià i Vitel·li.

Es opinió generalitzada entre els investigadors que Atilius Verus degué ésser el pare de l'Atilia L. f. Vera testimoniada en una inscripció d'Aeso (nº 26), la qual apareix erigint una inscripció al molt destacat militar L. Aemilius Paternus (núms. 25-27), de qui probablement era l'esposa (Le Roux 1972, p. 97 i 110-111).

Atilius Verus és considerat d'origen hispànic per E.

Ritterling (Ritterling 1925, col. 1584) i per H. G. Pflaum (Pflaum 1970, pp. 357, 377, 379 i 380), mentre que P. Le Roux (Le Roux 1972, pp. 119-120 i apèndix II) el considera d'origen itàlic per la seva carrera militar i nom. Amb tot, tal com ja hem comentat anteriorment en tractar dels Atilii d'Aeso (cap. XII, 1), no es pot descartar l'origen aesonenc d'aquest famós militar. Així ho podria suggerir la prompta i estreta relació dels membres de les comunitats de la Catalunya interior, també d'Aeso, amb l'exèrcit, l'aparició del gentilici Atilius i del cognomen Verus a diversos indrets d'aquesta zona de Catalunya, també a Aeso (nº 31), i el probable matrimoni de la seva suposada filla amb el militar d'Aeso L. Aemilius Paternus.

-C. IULIUS LEPIDUS IESSONIENSIS.

Bé que aquest destacat militar, centurio i primipilaris, ens es conegut per una inscripció d'Aeso (nº 49), comunitat on sens dubte degué tenir propietats, el seu estudi serà abordat en tractar de Iesso pel fet d'ésser-ne originari.

C) AUSO I ELS AUSETANI.

La molt pobre documentació epigràfica d'Auso no ha proporcionat cap inscripció del tipus que ens ocupa. Dos epígrafs militars procedents de llocs molt distants,

Mogontiacum, a la Germania Superior, i Hispalis, a la Baètica, es relacionen, però, amb aquesta comunitat de la Catalunya interior.

-T. CAECILIUS AUSONE I L. SEMPRONIUS AUSO.

Es tracta de dos milites que apareixen testimoniats en una inscripció del limes renà procedent de Mogontiacum, plaça d'una gran importància militar a l'època romana i on estigué establerta alguns anys la legió IIII Macedònica, en la qual estaven enrolats aquests dos ciutadans d'Auso, dels quals ja ens hem ocupat en pàgines precedents (cap. XII, 1).

CIL XIII 6858 = Roldán CIM 514..- Inscripció funerària mètrica de T. Caecilius T. f. Gale. Ausone, miles de la legió IIII Macedònica i de la centuria de Munatius, de 37 anys i 17 de servei, dedicada, segons la seva voluntat testamentària, per L. Sempronius Auso, de la centúria de Iulius Martialis.

La legió IIII Macedònica havia romàs durant un llarg període de temps a Hispania abans d'establir-se al limes del Rin. Fou una de les legions que participaren a les guerres càntabres i, un cop acabada la conquesta, l'establerta a Cantàbria com a força de protecció de la vall de l'Ebre; de la seva llarga estada a la Península es conserven nombrosos testimonis arqueològics.

lògics, epigràfics i numismàtics (García Bellido 1961, pp. 119-120; Roldán 1974, pp. 194-198; González Echegaray Solana Sáinz 1975; García Ballido 1976, pp. 71-73, 74 i 84-86). La necessitat de tropes a fronts més peril·losos i els distints moviments d'efectius militars realitzats en connexió amb les campanyes britàniques feren que aquesta legió, ja innecessària a Cantàbria, abandonés definitivament Hispania vers l'any 40, passant a la Germania Superior i quedant aquarterada a Mogontiacum. Aquí romangué establerta fins a la guerra civil del 68-69, contesa en què donà suport a Vitel·li i després de la qual fou dissolta per Vespasià en procedir a una nova reorganització de l'exèrcit.

El descobriment d'una sèrie d'inscripcions de soldats de la legió IIII Macedònica al campament de Mogontiacum (CIL XIII 6853-6880), datables grosso modo entre els anys 40 i 68, permet constatar que d'un total de vint-i-dos epígrafs en els quals apareixen el domicili dels legionaris, només dos són d'Itàlia, mentre que la resta es reparteix entre Hispania, d'on procedia la legió, i les Gal·lies, territori que hagué de travessar aquesta unitat i on degué cobrir les baixes que s'hi anaven produint, corresponent precisament als hispanos els més elevats nombres d'anys de servei. Aquest fet notable permet saber que quan la legió IIII Macedònica va deixar Hispania per establir-se a la Germania Supe

rrior estava formada majoritàriament per legionaris hispans, entre els quals hi havia ben segur els nostres dos ciutadans d'Auso, i ja no per italics, fenomen que també s'ha pogut constatar per a la legió X Gemina que abandonà la Península l'any 63 per establir-se durant alguns anys al limes danubià, a Carnuntum (Roldán 1974, pp. 244-245).

Així doncs, els ausonencs T. Caecilius i L. Sempromius es degueren allistar a la legió IIII Macedònica abans que abandonés Hispania i, per tant, no més enllà de l'any 40. Desconeixem, però, si ho havien fet quan encara es trobava aquarterada a la Península o durant la seva ruta cap a la Germania, possiblement efectuada a través de Catalunya -degué passar per Narbo, població on s'ha trobat una inscripció funerària d'un soldat hispà d'aquesta legió que degué morir durant la ruta (CIL XII 4366). L'epígraf que comentem s'ha de situar doncs, d'acord amb la data del trasllat de la legió i dels anys de servei del difunt, en el regnat de Claudi o, com a més tard, a començament del de Neró, però no més enllà de l'any 60.

-COHORS PRIMA AUSE[TANORUM?].

Una fragmentada i desgastada inscripció d'Hispalis (CIL II 1181 = Roldán, CIM 170), dedicada a L. Vibius

L. f. Gal. Tuscus Aurelius Rufinus, fa referència al càrrec de praefectus cohortis primae Ause.... exercit per aquest pertonatge.

Tradicionalment l'ètnic d'aquesta cohort s'ha reconstruït com Ause[tanorum]. Amb tot, aquesta probable, car no segura, cohors prima Ausetanorum, originàriament constituïda per Ausetani, és de data i lloc d'emplaçament desconeguts, faltant qualsevol altra menció d'auxilia ausetans.

Hom discuteix, a més, la naturalesa d'aquesta unitat. H. Galsterer (Galsterer 1971, p. 13 n. 49) la menciona entre les cohorts conegudes que eren col·locades a municipis o colònies de l'oest de l'Imperi. J. M. Roldán (Roldán 1974, p. 154), en el seu recent estudi sobre Hispania i l'exèrcit romà, considera, però, que in dubtablement es tracta d'una cohort auxiliar regular com moltes altres de les reclutades entre pobles hispans i no, com a vegades s'ha cregut, una milícia de tipus provincial.

Diferentment de les legions, els auxilia regulars, cohortes i alae, es formaven amb provincials sense dret de ciutadania però de condició lliure, es a dir, peregrini. En general, els auxilia procedien de les províncies imperials pel fet d'ésser les més poc ro-

manitzades; així, els noms ètnics d'aquestes tropes auxiliars hispanes, corresponents a la procedència dels homes que originàriament constituïen aquestes unitats, permeten constatar que provenien de Lusitania i de la Citerior i, més concretament, de les zones rurals de la Península que gairebé no tenien un desenvolupament urbà -Oest, Centre, Nord i Nord-oest-, dibuixant, en certa manera, el negatiu del mapa de la romanització d'Hispania.

La cohors prima Ausetanorum, únic cos militar d'aquest tipus conegut de la Catalunya de l'Alt Imperi i en general de la façana mediterrània de la Península, sembla doncs reflectir, si són certes la reconstrucció de l'ètnic de la unitat i la condició de tropa auxiliar regular, un dèbil desenvolupament de la municipalitat en aquesta zona interior del país, cosa que evidentment contrasta amb la primerenca aparició dels legionaris d'Auso en una inscripció de l'època claudia. Aquest contrast, al qual ja ens hem referit anteriorment (cap. VII, 1), i el fet que Plini (N.H. III, 23) ja menciona el populus dels Ausetani entre els de dret Llatí del conventus Tarraconensis suggereixen que aquesta cohort no degué prendre el seu nom de la comunitat de dret Llatí de la qual era el centre Auso, sinó de l'antic poble ausetà, encara esmentat com a

tal per Plini en fer la descripció geogràfica del país (N.H. III, 22), cosa que, d'ésser certa, constituiria una prova més de la vitalitat que encara devia continuar tenint aquest antic poble indígena durant l'Alt Imperi, fins i tot després de la seva fragmentació en unitats político-administratives menors, en populi. Així, la cohors prima Ausetanorum segurament s'hauria format amb individus d'aquest antic poble ibèric, algunes comunitats del qual segons sembla continuaren essent peregrines fins a la concessió del Ius Latii a Hispania per Vespasià, com degué ésser el cas dels Aquicaldenses i dels Baeculonenses (cap. III, 3), citats per Plini entre els populi estipendiàris del conventus Tarraconensis (N.H. III, 23) i per Ptolemeu entre les poleis ausetanes (II 6, 69).

En fi, l'especificació del numeral en aquesta unitat suggereix el probable enrolament d'altres cossos de similar origen i, per això, l'existència, si és certa la reconstrucció de l'ètnic de la inscripció que ens ocupa, d'altres cohortes Ausetanorum no testimoniades per l'epigrafia.

D) EGARA.

-Q. GRANIUS OPTATUS.

Es tracta d'un destacat membre de l'aristocràcia muni

cipal d'Egara, del qual ja hem tractat en el capítol precedent (cap. XII, 1), que apareix testimoniats en un pedestal honorari de Terrassa de la primera meitat del s. II.

Nº 104.- Inscripció dedicada per Grania Anthusa al seu marit Q. Granius Q. fil. Gal. Optatus, duumvir Egara i tribunus militum.

No s'especifica a l'epígraf la legió en la qual Optatus exercí el tribonat militar, com també passa al de l'aesonenc M. Aemilius Fraternus (nº 25), cosa que tal vegada podria suggerir la mort d'aquest individu abans d'haver ocupat el càrrec o, més probablement, un nome nament recent, encara no aconseguit.

E) GERUNDA.

-L. PLOTIUS ASPRENAS.

Es tracta d'un destacat membre de l'aristocràcia municipal, del qual ja hem tractat en el capítol anterior (cap. XII, 1), que apareix testimoniats en un pedestal de marbre de Girona.

Nº 20.- Inscripció dedicada per Iulia C.F. Marcia al seu marit L. Plotius L. f. Gal. Asprenas, aedilis, duumvir, flamen i tribunus legionis III Gallicae.

La legió III Gallica estigué establerta al llarg de la seva història a les terres asiàtiques de l'Imperi, a Siria, exceptuant un curt període de temps en què fou traslladada a Moesia durant el regnat de Neró -bé que el seu dipòsit tal vegada romangué a Siria-, des d'on participà de forma molt activa a la guerra civil del 68-69, per retornar de bell nou a aquelles terres a començament de l'any 70. Asprenas degué, doncs, exercir el seu càrrec de tribú militar segurament en aquella província d'Orient.

Tot i que en principi sorpren el fet que L. Plotius Asprenas exercís el seu comandament legionari en un territori tan llunyà d'Hispania, cal tenir present que no és un fet inusual que el càrrec de tribú militar s'exercís a legions establertes a llocs molt distants de la comunitat de l'oficial. Així, si prenem com a referència únicament aquesta legió aquarterada a Siria, sabem d'altres hispans que hi tingueren comandaments eqüestres: C. Cornelius Restitutus Gratius Cerialis (CIL II 3851, Saguntum), C. Sempronius Fidus Calagorritanus (RIT 306, Tarraco) i C. Venae-cius Voconianus (CIL II 2103, Urgavo).

F) IESSO.

El conjunt epigràfic de Iesso no ha proporcionat cap inscripció del tipus que ara ens ocupa. Amb tot, un epígraf d'Aeso apareix dedicat a un militar fill d'aquesta comunitat.

-C. IULIUS LEPIDUS IESSONIENSIS.

Es tracta d'un destacat ciutadà i militar de Iesso, del qual ja ens hem ocupat àmpliament en pàgines anteriors (cap. XII, 1), que apareix testimoniats en una inscripció, fragmentada i avui perduda, procedent d'Aeso, lloc on sens dubte degué tenir propietats.

Nº 49.- Inscripció de C. Iulius Gal. Lepidus Iessoniensis, primipilaris, centurio de diverses legions i adlectus in numerum decurionum ab ordine Barcinonensium, aixecada pels seus hereus, tenint-ne cura els lliberts Agathopus, Thropimus i Polycarpus.

La reconstrucció del cursus militar de C. Iulius Lepidus i la datació de l'epígraf ofereixen moltes dificultats pel fet de tractar-se d'una inscripció trencada a la seva part central, precisament a les línies en les quals es feia constar els càrrecs exercits per aquest militar, i perduda des de fa molt de temps. Actualment només conervem, doncs, una transcripció on no s'ajusten exactament les seves dues mei

tats, per la qual cosa és possible que hi falti alguna línia intermèdia:

C. Iulio Gal.

Lepido Iesson

p(rim.) p(il.) centur. leg. X

Gem. P. F. c(ent.) leg. I. Adiut.

c(ent.) leg. X G. P. F.

..... XX V. V.

.... ?

...m. P. F.

adlecto in numerum

decurion. ab ordine

Barcinonensium

heredes ex testament

cura Agathopi

Throphimi Polycarpi

libertorum

l. d. ex d. d.

Hübner (CIL II 4463) reconstruï el cursus militar de Lepidus de la forma següent:

p.p. centur. leg. X[III]

Gem. P. F. c(ent.) leg. I Adiut.

c(ent.) leg. X G.P.F.

[c(ent.) leg.] XX V.V. [c(ent.) leg. VII]

.... ?

[Ge]m. P. F.

Ulteriorment, però, aquest mateix autor (CIL II suppl. p. 981) reconsiderà la correcció que havia efectuat del numeral de la primera legió de la qual Lepidus fou centurió, tot assenyalant que es pot acceptar que es tractés de la legió X Gemina P. F. i que aquest militar hi hagués retornat de bell nou més endavant.

La reconstrucció del cursus militar de C. Iulius Lepidus formulada per Hübner fou plenament acceptada per E. Ritterling (Ritterling 1925, cols. 1403, 1641, 1689 i 1779) i, molt recentment, per J. M. Roldán (Roldán 1974, pp. 316-317), el qual, però, no advertí la rectificació que féu Hübner a la seva primera correcció del numeral de la legió en la qual Lepidus inicià la seva carrera com a centurió.

Existeixen, però, alguns dubtes seriosos en aquesta reconstrucció del cursus de C. Iulius Lepidus, a banda naturalment la possible pèrdua d'alguna línia intermèdia entre els dos fragments coneguts de l'epígraf. Per una part, sabem per la línia tercera que Lepidus coronà la seva carrera militar amb el rang de primipilaris, per la qual cosa hem de suposar que degué ésser primus pilus, ja no un simple centurio, si més no de l'última

legió a la qual serví, quasi amb tota seguretat, doncs, de la ...Gemina P. F. i tal vegada ja de la XX Valeria Victrix. D'altra banda, l'última legió a la qual serví Lepidus no ha d'ésser necessàriament la VII Gemina Pia Felix, sinó que també es podria tractar perfectament de la XIII Gemina Pia Fidelis o, novament, de la X Gemina Pia Fidelis, a la qual, en aquest cas, hauria retornat com a primus pilus; una circumstància que sens dubte ha estat el motiu pel qual H.G. Pflaum (Pflaum 1970) i P. Le Roux (Le Roux 1972) no hagin pres en consideració aquest militar en els seus respectius estudis sobre els oficials eqüestres i els centurions de la legió VII Gemina. Així, la reconstrucció del nom d'aquesta última legió a la qual serví Lepidus com a primus pilus depèn en gran part de la data que s'atribueixi a l'epígraf, car aquests tres cossos militars reberen els respectius títols honorífics en moments diferents: la X Gemina obtingué els de Pia Fidelis l'any 89 (Ritterling 1925, col. 1371-1372), la XIII Gemina els de Pia Fidelis ¿sota Commode? (Ritterling 1925, col. 1371-1372) i la VII Gemina Felix el de Pia sota Sever, probablement cap a l'any 197 (Ritterling 1925, col. 1369-1370). Desgraciadament, però, la inscripció no pot ésser datada amb precisió. Amb tot, tenim una data segura post quem, l'any 89, i un molt probable moment ante quem,

als darrers anys del s. II.

La data post quem de la inscripció ens ve donada per la concessió, l'any 89, dels títols de Pia Fidelis a la legió X Gemina, en recompensa a la fidelitat de la qual donà prova durant la revolta d'Antonius Saturninus a Germania. Pel que hem exposat anteriorment, però, no podem acceptar com a data post quem el moment de la concessió del títol de Pia a la legió VII Gemina Felix sota el regnat de Septimi Sever, cosa que faria datar l'epígraf, com ha fet algú estudiós, al s. III, car la reconstrucció del nom d'aquesta última legió en el *Mursus* militar de Lepidus resulta merament hipotètica, oferint-se altres possibilitats, tal com acabem d'indicar, que són molt més versemblants.

El molt probable moment ante quem d'aquest epígraf de C. Iulius Lepidus ve donat per altres elements del text: l'adlectio entre els decuriones de Barcino després de la llarga i brillant carrera militar, la molt estreta relació amb els seus lliberts, segons sembla els seus hereus, tres dels quals tenen cura de l'erecció de la memòria epigràfica a Aeso, i, en fi, la pròpia estructura del nom, concretament la indicació de la tribu.

A banda la inscripció que ens ocupa, posseïm altres

testimonis de l'adlectio de civils d'origen forà i militars llicenciats a les ciutats de la Catalunya de l'Alt Imperi, concretament tres individus a Tarraco i un altre a Barcino: M. Lucretius Quir. Peregrinus, centurio de les legions I Minervia P. F. i de la III Cyrenaica, praefectus de la cohort IIII Lingorum, decurio Tarraconensis adlectus (RIT 172), Q. Anthracius Q. f. Velina Ingenuus, adlectus in ordine Tarraconensium i magistrat municipal d'aquesta ciutat (RIT 338), L. Caecilius Porcianus ex provincia Africa, decurio adlectus in colonia Tarraconensis i magistrat municipal d'aquesta ciutat (RIT 339 i 342), L. Caecilius L. f. Pap. Optatus, centurio de les legions VII Gem. Fel. i XV Apollinaris, llicenciat a l'època de Marc Aureli i Luci Verus, adlectus a Barcinonensibus inter immunes, magistrat municipal d'aquesta ciutat, de la qual fou duumvir en tres ocasions, i generós benefactor d'ella amb el seu famós llegat fundacional de 7500 denaris (IRB 35). Tots aquests testimonis corresponen al s. II -igualment que d'altres exemples d'adlectio municipal en altres ciutats d'Hispania, a Caesaraugusta (RIT 304 i 309) i Itàlica (RIT 291), testimoniats a l'epigrafia de Tarraco pel fet de tractar-se de flamines provincials de la Citerior- i reflecteixen l'interès de les ciutats, cada cop més necessitades de recursos en avançar aquesta centúria,

per vincular-se individus d'una acomodada posició econòmica -com és, sens dubte, el cas de tots els exemples enumerats-, així com l'interès que encara tenien aquests individus per aquesta associació, malgrat la càrrega econòmica que això els havia de comportar directament o indirectament. Es tracta, doncs, d'un mecanisme típic de l'Alt Imperi, però ja difícilment explicable a finals del s. II i, encara més, a la centúria següent.

D'altra banda, l'epígraf reflecteix també una molt estreta vinculació entre els liberti i el seu patronus, no trencada fins i tot després de la mort d'aquest; un tipus de relació que s'inscriu plenament en la peculiar estructura de l'esclavitud de l'Alt Imperi. Curiosament les altres dues inscripcions que fan referència a l'adlectio municipal d'antics militars a Tarraco i Barcino reflecteixen també aquesta mateixa relació: la inscripció funerària de M. Lucretius Peregrinus li fou dedicada per la seva lliberta Lucretia Eucarpia (RIT 172), mentre que la condició imposada per L. Caecilius Optatus en efectuar el seu famós llegat fundacional a favor de Barcino fou que els seus lliberts, i igualment els lliberts dels seus lliberts i llibertes, a qui correspongués l'honor del sevirat fossin dispensats de tots els munera propis d'aquest

càrrec (IRB 35).

En fi, la indicació de la tribu en el nom de C. Iulius Gal. Lepidus s'adiu millor amb els s. I i II que amb el III, car des de finals de la segona centúria s'observa una clara tendència a la supressió de la seva indicació, per la progressiva pèrdua de significat davant la creixent extensió de la ciutadania i, encara més, des de la concessió de Caracal.la.

Evidentment, pel que hem indicat anteriorment, aquesta inscripció d'Aeso no es pot datar, com proposà Hübner (CIL II suppl. p. LXXXIX), en el molt curt període de temps, anys 69-70, en què la legió I Adiutrix estigué establerta a Hispania durant la guerra civil que seguí la mort de Neró, cronologia que ja fou descartada per E. Ritterling (Ritterling 1925, col. 1383), així com també per J. M. Roldán (Roldán 1974, p. 192). Amb tot no podem descartar que C. Iulius Lepidus iniciés la seva carrera militar quan la legió X Gemina es trobava establerta a Hispania, bé sota Neró, abans que aquesta unitat fos traslladada durant alguns anys al limes danubià a començament de la dècada dels anys 60, bé durant el període de la guerra civil que seguí la mort de l'emperador, quan aquesta legió retornà de bell nou i efímerament a Hispania durant el regnat de Galba, i que passés a la I Adiutrix en el moment

en què les dues legions coincidiren a la Península durant l'última etapa de la contesa civil o quan ambdues unitats ja es trobaven establertes a Germania, territori al qual foren enviades l'any 70 per Vespasià, juntament també amb la VI Victrix, fins aleshores establerta a Hispania des de les guerres càntabres. Així, Lepidus pogué haver iniciat la seva carrera militar a Hispania com a centurió de la legió X Gemina, passant a l'època Flàvia a Germania -lloc d'aquartermament de les legions I Adiutrix i X Gemina fins a l'època de Trajà-, a Britannia -lloc d'establiment de la legió XX Valeria Victrix des de Claudi fins a finals de l'Imperi- i novament a Germania, on acabaria la seva carrera militar com a primus pilus de la legió X Gemina Pia Fidelis, única de les tres variants de l'últim i mal conegut càrrec d'aquest militar que és possible en aquest moment. Si fos certa aquesta hi pòtesi hauríem de pensar que lògicament Lepidus degué acabar la seva carrera militar aproximadament cap al canvi de segle o una mica abans, segurament amb anterioritat a què la legio I Adiutrix rebés els títols de Pia Fidelis a l'època de Trajà (Ritterling 1925, col. 1371-1372), cosa que portaria a datar la inscripció d'Aeso probablement durant el regnat d'aquest emperador. El text d'aquest epígraf sembla correspondre, però, a

un moment més avançat, en ple s. II, essent molt suggestiu, pel que fa a això, el seu paral·lelisme amb la inscripció de L. Caecilius Optatus (IRB 35), també un militar adlectus a la comunitat de Barcino, datable amb tota precisió a l'època de Marc Aureli i Luci Verus, en 161-169. Això implicaria la modificació de les destinacions geogràfiques de C. Iulius Lepidus que acabem de proposar, car, exceptuant la legió XX Valeria Victrix, que romangué a Britannia fins a finals de l'Imperi tal com acabem d'indicar, la resta d'unitats en les quals serví o pogué haver servit aquest militar canviaren d'emplaçament durant el regnat de Trajà, a partir de les campanyes Dàciques i Pàrtica d'aquest emperador. Tant la legió X Gemina com la I Adiutrix, establertes a Germania des de l'any 70, passaren a Pannonia durant el regnat de Trajà, on quedaren aquarterades fins a finals de l'Imperi: la primera ocupà el campament de Vindobona, a Pannonia Superior, anteriorment abandonat per la legió XIII Gemina per participar en la conquesta de la Dàcia, i la segona, després d'haver participat en la conquesta de la Dàcia i haver restat durant un breu període de temps establerta en aquesta nova província, passà l'any 114 a Brigetio, a Pannonia Superior, quan la legió XV Apollinaris partí amb Trajà cap a Àsia; d'altra banda, la

legió XIII Gemina, establerta a Pannonia a l'època Flàvia, quedà aquarterada a la Dàcia, al campament d'Apulum, immediatament després de la incorporació del país per Roma, en la conquesta del qual havia participat des d'un primer moment, i romangué en aquesta nova província fins a la seva pèrdua, moment en què passà a la vora dreta del Danubi, a l'anomenada Dàcia Ripensis. Lepidus, doncs, pogué haver començat la seva carrera militar a Germània i haver-la acabada, ja com a primus pilus, en terres danubianes, tal volta havent participat a la conquesta de Dàcia, o, si la seva inscripció es data en un moment aproximadament igual a la de Caecilius Optatus, cosa que és molt possible, s'hauria iniciat en un avançat moment del s. II i desenvolupat gairebé íntegrament a terres del Danubi, exceptuant el paréntesi britànic de la destinació a la legió XX Valeria Victrix.

En fi, l'acomodada posició econòmica de C. Iulius Lepidus, sens dubte el motiu que induí als barcinonenses a vincular-lo a l'ordo de la ciutat, i el seu destacat origen social, segons sembla membre d'una antiga família de l'aristocràcia municipal de Iesso, qüestions a les quals ja ens hem referit en tractar d'aquest personatge en el capítol precedent, són factors que ajuden a explicar, i sens dubte degueren afavorir molt,

la brillant carrera mulitar d'aquest individu, coronada amb l'anhelat primipilat.

G) LABITOLOSA.

-M. CLODIUS FLACCUS.

Es tracta d'un molt destacat membre de l'aristocràcia municipal de Labitolsa, al sector actualment aragonès de la Ribagorça, del qual ja hem tractat en el capítol anterior (cap. XII, 1), que apareix testimoniat en una làpida que, pel tipus de la lletra, es pot datar a finals del s. I o començament del II.

Nº 123.- Inscripció dedicada pels "cives Labitolosani et incolae" a M. Clodius M. f. Gal. Flaccus, duumvir bis, flamen, tribunus militum leg. IIII Flaviae, baró eminentíssim i ciutadà òptim, pels molts beneficis realitzats cap a la seva comunitat.

La legió IIII Flavia, de la qual no se saben massa coses, fou creada per Vespasià en substitució de la IIII Macedonica, per ell llicenciada, i estigué durant tota la seva història establerta en terres danubianes. S'han trobat inscripcions que l'esmenten i teules amb el seu nom a tot Moesia, sobretot a Viminacium i a Singidunum -on estigué aquarterada-, a la Pannonia i fins i tot a la Dacia. Pel que fa al període concret que ens ocupa, és a dir els últims temps del s. I i primers del II, sabem que sota Vespasià

estigué a Dalmàcia, a Burnum, i que ulteriorment, vers l'any 85, passà a la Moesia superior, on bàsicament es desenvolupà la història d'aquesta unitat. Com la resta de l'exèrcit danubià participà, però, en la conquesta de Dàcia, on romangué durant uns quants anys immediatament després de l'anexió del país per Roma. És durant el període que comentem quan degué rebre el sobrenom de Felix, car el primer testimoni que en tenim és del regnat de Trajà.

La legió IIII Flavia apareix escassíssimament representada a l'epigrafia d'Hispania. Val a dir, pel que fa a això, que al CIL II només s'hi fa esment en la inscripció que ens ocupa i que l'únic epígraf actualment conegut a Catalunya que la menciona és un de fragmentat de Barcino (IRB 28), dedicat al senador C. Cilnius Ferox (Balil 1964, p. 74; Alföldy 1969, p. 126), que hi serví com a tribú laticlavi, el qual, però, pertanyia a una coneguda família senatorial itàlica originària d'Arretium, els Cilnii (Groag. PIR² vil. II, pp. 158-159, núms. 731-733). Fora de la Península només coneixem una inscripció que fa esment d'un hispà enrolat en aquesta unitat, l'epígraf funerari de Mantissa, a la Moesia superior, del centurió de Caesaraugusta L. Caesius Flaccus (CIL III 14.511). M. Clodius Flaccus degué, doncs, exercir el seu tribunat militar molt lluny d'Hispania, en algun indret de les províncies danubianes, i en una legió, la IIII

Flavia, que mai no havia estat a la Península i on degué ésser escassa la presència d'hispanos, possiblement abans que la unitat rebés el títol de Felix, car no consta a l'epígraf.

H) LACETANIA.

Un passatge del llibre XXV de la "Naturalis Historia" de Plini, llibre dedicat a les propietats curatives de les plantes, permet conèixer la presència d'un lacetà a la guàrdia pretoriana. Aquest autor relata (N.H. XXV, 17) que recentment un soldat de servei al pretori, que començava a tenir por a l'aigua per la mossegada d'un gos, se salvà, quan no hi havia cap esperança, en beure l'arrel d'un cert roser silvestre, que anomenen "cynorrhodon", enviada per la seva mare, a causa d'un somni, desde Lacetania, la part més pròxima d'Hispania, i que després tothom havia provat la mateixa ajuda.

Amb tot no existeix plena seguretat pel que fa a l'origen lacetà d'aquest soldat del pretori, car alguns editors de la "Naturalis Historia" han preferit corregir la Lacetania que figura a diversos còdexs per Laetania (cf. la nota a aquest passatge a l'edició de L. Ian i C. Mayhoff, Leipzig, B.G. Teubner, 1906-1909). La precisió de Plini que es tractava d'un esdeveniment recent permet datar aquest pretorià en el regnat de Vespasià o poc abans.

Durant els s. I i II les cohorts pretorianes foren un cos privilegiat, en general reservat als itàlics, d'una manera total fins a l'època de Vespasià, que, a part de constituir la guàrdia personal de l'emperador, actuaven també com a escola d'alts comandaments de l'exèrcit i de l'administració. Sabem, però, que durant aquest període alguns provincials, bé que només un 14% del conjunt d'individus actualment conegut, aconseguiren ingressar en aquest cos, entre ells alguns hispans -avui en coneixem 25-, tots ells de l'època flàvia i s. II, fenomen que no degué ser aliè a l'accés de provincials a l'orde eqüestre, al senat i fins i tot al tron imperial (Roldán 1974, pp. 263-265, 328-329 i 353). Hem de recordar, pel que fa a això, la carrera militar del ciutadà d'Aeso L. Aemilius Paternus (núms. 25-27), ja analitzada anteriorment, el qual, després de la seva brillant participació a les guerres Dàciques i abans del seu accés als primi ordines a la legió II Augusta, fou centurió de la guàrdia pretoriana durant el regnat de Trajà.

I) ORRETUM.

La molt pobre documentació epigràfica de la suposada comunitat municipal d'Orretum no ha proporcionat cap inscripció del tipus que ara ens ocupa. Amb tot, dos mi

litars testimoniats a Tarraco (RIT 135 i 203) possiblement pertanyien a una important família que versemblantment era de l'aristocràcia local d'aquesta comunitat de l'Alta Ribagorça, els Caecilii, dels quals ja ens hem ocupat en el capítol precedent (cap. XII, 1).

-CAECILIUS MATURUS I CAECILIUS DEXTER.

Es tracta de dos germans que apareixen testimoniats en dues inscripcions de Tarraco (RIT 135 i 203) i el primer d'ells versemblantment en una altra de Sopeira (nº 118).

RIT 203.- Inscripció funerària de Caecilius Maturus, centurio frumentarius de la legió VII Gemina, que visqué 37 anys, 8 mesos i 5 dies, dedicada, d'acord amb la seva voluntat testamentària, per la mare, Ael(ia) Cogitata, els germans, Caecilius Dexter i Artemas, i l'esposa, Val(eria) Iup(a), els seus hereus.

La inscripció és de finals del s. II o començament del III. Coneixem, a més, alguns altres frumentarii de la legió VII Gemina. A Hispania a Emerita (AE 1905, 25 = CIM 634) i, sobretot, a Tarraco (RIT 903 = CIM 639, RIT 193 = CIM 659 i RIT 204 = CIM 660). Fora de la Península a Aquileia (CIL V 941 = CIM 623), a Bedaium (CIL III 5579 = CIM 653), a Puteoli (CIL X 1771 = CIM 674), i, sobretot, a Roma (CIL VI 3348 = CIM 581 i

CIL VI 3349 = CIM 622), dos. També en una inscripció funerària de Colònia un antic frumentari de la legió VII Gemina i tribú militar de la I Minervia (CIL XIII 8282 = CIM 673).

Nº 118..- Inscripció dedicada per C. Annius Annianus i L. Caecilius Maturus a Q. Caecilius L. f. Quir. Campanus.

El fet que el cognomen Maturus sigui inusual a Hispània permet identificar, quasi amb tota seguretat, al centurio frumentarius de Tarraco amb el dedicant homònim d'aquesta inscripció ribagorçana i, per això, suposar-lo possiblement originari de la comunitat d'Orretum i membre de la suposada important família local dels Caecilii.

RIT 135..- Inscripció honorífica de T. Fl(avius) Titianus, leg(atus) Augg(ustorum) nn(ostorum) pr(o)
pr(aetore), c(larissimus) v(ir), proconsul provinciae
Africae i praeses provinciae Hispaniae Citerioris, de
dicada per M. Aurelius Modestinus, després del qual segueix una llarga relació de noms, agrupats en dues columnes, entre els quals figura el de Caecilius Dexter.

L'epígraf es data en el pas del s. II al III, car T. Flavius Titianus fou governador de la Hispania Citerior pels volts dels anys 199-202 o 205-208 (Alföldy

1969, pp. 45-46). Caecilius Dexter es pot identificar amb el germà i hereu del centurio frumentarius Caecilius Maturus, identificació també reforçada per la cronologia d'ambdós epígrafs.

La llarga relació de noms consignada en aquesta inscripció correspon, segons l'opinió de G. Alföldy (com. a RIT 135), a l'estat major d'aquest governador, igualment com apareix en una altra inscripció tarragonina (RIT 140) de Q. Hadius (Rufus) Lollianus Gentianus, governador de la província cap el 202-205 (Alföldy 1969, pp. 47-48), dedicada pels dos cornicularii, els dos commentarienses i els deu speculatores de la legió VII Gemina. Caecilius Dexter es devia comptar, doncs, segurament entre els principales d'aquesta legió Hispana (Le Roux 1972, pp. 110 i 137).

Caecilius Maturus i Caecilius Dexter ocuparen, doncs, destacats càrrecs a la legió VII Gemina a finals del s. II i començament del III. Segurament estigueren adscrits al personal del governador de la Citerior tot complint funcions de tipus burocràtic a la capital de la província, igualment que d'altres membres d'aquesta legió (Roldán 1974, p. 202).

2.- L'EVOLUCIÓ DE L'EXERCIT I LA POBLACIÓ DEL PAÍS.

Abans d'iniciar l'estudi del tema que ens ocupa, cal recordar, d'antuvi, la important i antiga tradició militar, preexistent a l'arribada dels romans, d'alguns pobles indígenes d'Hispania. Són nombroses i conegudes les referències dels autors antics que ens parlen de la utilització, des del s. -V, de tropes hispanes, sobretot celtibèriques, per diferents estats i pobles: els grecs de Sicília, els cartaginesos, els romans i àdhuc els turdetans del sud de la Península (Schulten, FHA III, p. 383).

Els desequilibris socio-econòmics que s'havien produït en el si dels pobles del centre i oest de la Península, així com l'endarreriment dels de les terres septentrionals, feien que part de llurs membres haguessin de buscar la subsistència en el bandolerisme o llogant-se com a mercenaris d'aquells estats o pobles més desenvolupats, adés per combatre a la pròpia Hispania, adés per fer-ho en terres molt llunyanes (Vigil 1975, pp. 257-268; Blázquez 1975, vol. II, p. 76 ss.). L'estudiós que més va treballar sobre aquest problema fou A. García y Bellido (García Bellido 1945), el qual, des d'una anàlisi detallada de les fonts literàries, pogué demostrar com la manca de suficients terres cultivables i el factor demogràfic, amb un quadrant nord-oest de la Península densament poblat, cons

tituïen la causa d'aquest fenomen social.

Deixant a banda la poètica i no gaire clara enumeració que, al llibre tercer de les "Punica", Sili Italic, autor que òbviament no buscava l'exactitud en el seu poema èpic, féu de les tropes africanes i hispanes que acompanyaren Anníbal en l'expedició contra Roma, entre les quals fa esment dels ceretans i d'Ilerda "Nec Cerretani, quondam Tirynthia castra,/ Aut Uasco, insuetus galeae, ferre arma morati./ Non, quae Dardanios post uidit, Ilerda, furores, /..." (III vv. 357-359), així com dels homes d'Emporiae i de la joventut de Tarraco "Dat Carthago uiros, Teucro fundata uetusto,/ Phocaicae dant Emporiae, dat Tarraco pueri/ Uitifera et Latio tantum cessura Lyaeo." (III vv. 368-370), cap d'aquests passatges que fan referència a tropes mercenàries hispanes no parla d'una manera segura i específica de cap poble de la zona de l'actual Catalunya, sinó genèricament d'hispanos o de celtíbers. Només Livi (XXI, 22, 3) esmenta una petita tropa d'ilergetes, tres-cents genets "... parua Ilergetum manus ex Hispania, trecenti equites, ...", entre els efectius deixats per Anníbal com a guarnició d'Hispania sota el comandament del seu germà Asdrúbal, notícia que A. Schulten (FHA III, p. 50) considerarà, però, una confusió d'aquell autor amb una tribu africana del mateix nom. Amb tot, la importància de l'activitat militar entre la població ibèrica del

territori de l'actual Catalunya ens és ben testimonial da per les fonts literàries i per l'arqueologia.

F. Rodríguez Adrados (Rodríguez Adrados 1950) ja assenyalà com la descripció que els autors de l'Antiguitat fan de la conquesta del nord-est d'Hispania per Roma, particularment la que en fa Livi, permet conèixer l'existència, a finals del s. -III, d'una mena d'aliança imperialista dels pobles de l'interior de Catalunya, ausetans, lacetans i ilergetes, sota l'hegemonia d'aquests últims, que buscaven aconseguir el predomini en tota aquesta àrea de la Península, i llur pugna amb els suessetans i sedetans -rivalitat que aquest estudiós jutjà entre els pobles més pobres de l'interior del país amb els més rics però més debils de la costa, bé que avui caldria considerar-la amb els de les terres de l'actual Aragó, on sembla que en realitat s'han de situar sedetans i suessetans (Fátas 1976)- i com aquesta rivalitat, anterior al moment de la conquesta del país, fou hàbilment utilitzada per Roma i Carthago per als seus interessos. Un passatge molt interessant de Livi (XXXIV 20 i 21), referent a la campanya de Cató del -195, al qual en part ja hem fet esment anteriorment (cap. XI, 8 i XII, 6), no no més palesa, però, aquestes antigues rivalitats entre els pobles de la zona, en aquest cas concret entre suesetans i lacetans, sinó que també mostra l'existència de conflictes i bàndols rivals dins seu, ja que se'ns diu que aquell general prengué l'oppidum de Bergium,

a què es qualifica d'asil de bandolers que feien incursions pels territoris sotmesos de la província, amb la col.laboració activa del propi "princeps Vergestanus" i dels seus seguidors.

En fi, l'abundosa presència d'armes a les tombes masculines, que hom troba a diferents indrets del país, i les escenes figurades amb guerrers sobre els vasos tardans de l'estil de Lliria palesen, com ja ha subratllat E. Sanmartí (Sanmartí 1979, p. 26), que les tribus ibèriques tenien la guerra com una ocupació de primer ordre. Cal fer esment especial, pel que fa a això, a les tombes de la necròpolis ilergeta de la Pedrera de Vallfogona de Balaguer, on al costat de l'urna d'incineració del guerrer apareixen les despulls del cavall de guerra.

Podem doncs pensar que hi devia haver una àmplia tradició militar al conjunt del país amb anterioritat a l'arribada dels romans, bé que particularment destacada entre el poble ilergeta, que comptava amb una important força de cavalleria (Pita 1977, pp. 33-36).

Poc més d'un segle separa la conquesta del territori hispànic no-pirinenc de l'actual Catalunya, definitivament conclosa amb la campanya de Cató del -195- de la qual ni tan sols escaparen els bergistans, segons acabem de constatar per Livi-, de l'inici del procés de la integració de la gent autòctona del país a l'exèrcit romà pròpiament dit, cosa que tingué lloc en pro-

duir-se unes circumstàncies extraordinàries i particularment difícils per a Roma, l'esclat del Bellum Sociale.

En efecte, ja hem comentat anteriorment que els genets de la turma Sallvitana, testimoniats pel Bronze d'Ascoli de l'any -89 (CIL I 709), entre els quals trobem un bon nombre d'individus procedents de diferents comunitats ausetanes, ilergetes i lacetanes, constitueixen la primera menció segura de milites hispans fora de la Península enquadrats a l'exèrcit romà -a part, naturalment, de les tradicionals tropes mercenàries a les quals ens acabem de referir- i precisament en el mateix moment en què, per la concessió de la lex Iulia, els itàlics deixaren de constituir les tropes de cavalleria de l'exèrcit romà per integrar-se, ja com a ciutadans, a les legions, tot essent substituïts a les tropes auxiliars pels provincials. El bronze d'Ascoli permet, doncs, constatar en aquestes terres de la Catalunya interior i de la vall de l'Ebre de començament del s. -I la supervivència de l'antiga tradició militar del país i, d'altra banda, mesurar la notable romanització ja experimentada pels pobladors d'aquest territori netament indígena, dos factors que tornarem a constatar en aquesta mateixa zona del país durant l'Alt Imperi en analitzar les

inscripcions militars que hi fan referència.

Quasi un segle i mig separa aquest valuosíssim document itàlic de la primera inscripció de l'Alt Imperi que fa esment de militars procedents de la Catalunya interior, la inscripció germànica de Mogontiacum d'època clàudia en la qual apareixen dos ciutadans i legionaris d'Auso (CIL XIII 6858). L'agitat període final de la República resulta, doncs, mal conegut pel que fa al procés i grau d'incorporació de la població del país a l'exèrcit romà.

En efecte, a part el suport de la població autòctona del país a la guerra Sertoriana i la tardana revolta ceretana, clars testimonis, però, de la capacitat militar que encara tenien els pobles indígenes de la zona durant el s. -I, òbviament també de la encara no totalment extingida insumissió al poder romà, només sabem, del tema concret que ara ens ocupa, que entre els auxilia de l'exèrcit pompejà que s'enfrontà a Cèsar a Ilerda hi havia una cohors illurgavonensis (Garcia Bellido 1963, pp. 220-221), unitat que passà al bàndol cesarià en saber que la seva civitas, igualment que d'altres de la regió, havia decidit donar suport a aquell general (Caes., B.C. I, 60). Amb tot, aquesta única notícia també palesa, igualment que el bronze d'Ascoli, la utilització que es féu de la po-

blació autòctona del país com a tropa auxiliar dels exèrcits romans en les conteses civils dels últims temps de la República i de la transició a l'Imperi, cosa que, d'altra banda, també mostra com aquests pobles no restaren o no pogueren restar al marge dels conflictes de l'època.

Contràriament estem força ben informats de la relació dels pobladors del país amb l'exèrcit durant l'Alt Imperi.

El primer fet que hom constata en repassar la documentació escrita, literària i sobretot epigràfica, analitzada en l'apartat precedent, és que Aeso, Auso, Iesso, Lacetania i possiblement Orretum foren el lloc d'origen de diversos milites i centuriones que serviren com a professionals a l'exèrcit i que Aeso, Egara, Gerunda i Labitolosa ho foren de diversos tribuns militars eqüestres. Aquestes primeres dades, certament ben significatives si tenim present la pobra documentació escrita que globalment es posseeix de la zona que estudiem, mostren, doncs, l'existència d'una estesa tradició militar entre la població de les terres no-litorals del país durant l'Alt Imperi, sens dubte continuació o supervivència de la important i antiga tradició militar pre-romana que es devia haver mantingut al llarg de l'època republicana, bé que òbviament integrada per

Roma, com palesa el testimoni de la turma Sallvitana.

El segon fet que hom observa és el primerenc accés dels ciutadans dels municipia de la Catalunya interior a les legions i fins i tot a les cohorts pretorianes. Aquesta zona del país apareix doncs, en aquest aspecte, entre les àrees més romanitzades de l'Imperi, aquelles on ja existia una cultura ciutadana suficientment desenvolupada, com la Narbonensis i algunes àrees d'Hispania, que proporcionaren els primers provincials que ingressaren als cossos fins als hores reservats als itàlics.

El creixent desinterès dels itàlics per la vida de la milícia féu fracassar, ja durant el regnat del propi August, l'intent d'aquest emperador, emprès després de la contesa civil, de fer de les legions un cos de segurs ciutadans itàlics de classe mitjana o acomodada, per la qual cosa els provincials de les zones més romanitzades hi anaren ingressant tot cobrint els buits que aquells deixaven. En efecte, J. M. Roldán ha assenyalat (Roldán 1974, pp. 244-245) com, després d'un primer moment de preponderància dels soldats itàlics, producte de l'herència de les guerres civils, si més no per a Hispania, començaren a omplir-se els buits produïts a les files de les legions que hi eren estacionades -la IIII Macedonica, VI Victrix i X Gemi

na des de la conclusió de les guerres càntabres- amb soldats indígenes que complissin el doble requisit d'un origen ciutadà i d'un naixement lliure, sense cap altra especial característica, individus que naturalment procedien de les comunitats ciutadanes existents que havien experimentat als últims 50 anys un gran augment per obra de Cèsar i més encara d'August. En el mapa d'aquests primers legionaris hispans d'època pre-flàvia apareix clarament la vall del Guadalquivir i la recent i definitiva colonització de Lusitania -Emerita i Olisippo- al costat de les menys nombroses, però també representades, comunitats de la Tarraconensis, precisament de la seva part oriental (Rolán 1974, mapa 3). Assenyala aquest autor, pel que fa a això, dos fets fortuïts que vénen a donar suport a aquesta tesi sobre el procés de provincialització que sofreixen les legions i que acaba per fer-hi mínim el nombre d'itàlics; es tracta del descobriment d'una sèrie d'inscripcions legionàries dels campaments de Mogontiacum per a la legió IIII Macedònica, primer estacionament de la unitat des que fou trèta d'Hispania, datables grosso modo entre els anys 40 i 68, i de Carnuntum per a la legió X Gemina, campament al qual fou traslladada la unitat quan abandonà Hispania, datables entre els anys 63 i 68, que proven clarament que aques

tes dues legions ja estaven constituïdes preponderantment per legionaris hispans quan abandonaren la Península.

Així, assenyala J. M. Roldán (Roldán 1974, pp. 254 i 258), en estudiar l'estatus social dels legionaris reclutats a la Península, que per a la primera meitat del s. I hom pot pensar que l'element legionari hispànic procedeix d'una classe mitjana inferior suficientment romanitzada com per posseir la ciutadania romana i, per això, preferentment reclutada dels nuclis on aquestes condicions es donaven en major grau, mentre que en els s. II i III es recluta entre els elements socials mitjos dels nuclis urbans, privilegiats o no, de les províncies Lusitania i Tarraconensis, amb un clar desenvolupament cap a la conscripció a l'angle nord-oest de la Península, el hinterland d'enclavament de la legió VII Gemina, i fent-se aquest element cada vegada més fortament hereditari, fins a transformar les famílies legionàries en autèntiques dinasties militars.

Si retornem a la nostra documentació, podem constatar l'existència de legionaris procedents de la Catalunya interior, d'una comunitat autòctona que havia assolit el dret llatí en època d'August, ja en aquest decisiu moment de transformació de la composició so-

cial de les legions a l'època julio-clàudia, quan s'obriren les portes al normal ingrès en aquests cosos, fins llavors reservats als itàlics, als provincials de les zones més romanitzades. Es tracta dels milites de la legió IIII Macedonica T. Caecilius T. f. Gale. Ausone i L. Sempronius Auso, testimoniats en una inscripció funerària de Mogontiacum d'època Clàudia (CIL XIII 6858), els quals ja gaudien del dret de ciutadania amb anterioritat al seu enrolament a l'exèrcit. D'altra banda, si fos cert l'origen aeso nenc del famós Atilius Verus (AE 1912, 188 i Tac., Hist. III, 22), possibilitat a la qual ja ens hem referit anteriorment, ens trobaríem davant d'un individu d'aquesta zona del país que ja hauria ocupat el càrrec de centurió i assolit el primipilatus a finals de l'època julio-clàudia.

Alguns anys més tard, a partir de l'època flàvia, ja no seran simples milites els que provindran dels municipia de la Catalunya interior, sinó oficials, alguns d'ells amb una molt brillant carrera militar: el centurio i primipilaris d'Aeso, condecorat en tres ocasions pel seu comportament a les campanyes de Trajà, L. Aemilius Paternus, d'època flavio-trajana (núms. 25-27), el centurio i primipilaris de Iesso C. Iulius Lepidus, probablement de mitjan s. II (nº 49),

i els possiblement orretans Caecilius Maturus, centurio frumentarius de la legio VII Gemina (nº 118 i RIT 203), i Caecilius Dexter, segurament principalis d'aquesta mateixa legió (RIT 135 i 203), ambdós de finals del s. II i començament del III.

Fins i tot sabem del ràpid accés d'alguns individus originaris de la Catalunya interior a les cohorts pretorianes, un cos privilegiat que, com ja hem comentat anteriorment, estigué particularment reservat als italics durant els s. I i II i d'una manera total a l'època pre-flàvia. Es tracta del miles de Lacetania, conegut per Plini (N.H. XXV, 17), que hi serví a l'època de Vespasià o no gaire temps abans i ulteriorment del ciutadà d'Aeso L. Aemilius Paternus (núms. 25-27), que ja en fou centurio a l'època de Trajà.

Els testimonis fins aquí enumerats permeten constatar que la població autòctona de la Catalunya interior estigué molt aviat amatent a les noves possibilitats que progressivament anava brindant la institució militar romana als provincials, car ja apareixen enrolats com a auxilia regulars des del Bellum Sociale, ingressen a les legions des d'època júlio-claudia i, en fi, accedeixen a la guàrdia pretoriana i al centurionat si més no des d'època flàvia. Els pobladors d'aquestes terres del país figuren, doncs, entre els

provincials de les zones més romanitzades de l'Imperi que primer aprofitaren els buits que progressivament anaven deixant els itàlics en l'estructura de l'exèrcit romà. Aquest fet constitueix, òbviament, un nou reflex de la supervivència i vitalitat de l'antiga tradició militar pre-romana en aquestes terres interiors del país durant el període de la República i de l'Alt Imperi i, a l'hora, un testimoni més de la promptitud i de l'alt nivell que la romanització assolí a les terres interiors del país.

D'altra banda, exceptuant la probable, ja que no segura, cohors prima Ause[tanorum] (CIL II 1181), de data i lloc d'emplaçament no coneguts i de discutida naturalesa, els individus de la Catalunya interior que exerciren la professió militar ho feren en unitats reservades a itàlics i provincials d'origen urbà, mancant qualsevol referència a milites originaris d'aquesta àrea enquadrats als auxilia, unitats que a Hispania es reclutaven a zones rurals sense quasi desenvolupament urbà, cosa que, òbviament, també constitueix un reflex més del nivell i tipus de romanització de la zona.

En fi, la intensitat i la promptitud de la romanització de les terres no-litorals del país i el probable manteniment d'una antiga i estesa tradició mili

tar durant el període de la República i de l'Alt Imperi són els factors que permeteren als pobladors d'aquesta zona aprofitar de forma màxima i immediata les possibilitats que progressivament anava brindant l'exèrcit a l'ingrés i a la promoció dels provincials, primer l'accés als auxilia regulars, després a les legions i, finalment, als comandaments i als cossos d'élite. Cal, doncs, abordar l'anàlisi de la funció social que exercí la institució militar entre els pobladors del país.

3.- LA FUNCIO SOCIAL DE L'EXERCIT.

Si acabem de constatar l'existència d'una antiga, estesa i mantinguda tradició militar a les terres interiors de Catalunya, convé analitzar ara la funció social que hi tingué la institució militar entre els seus pobladors.

En repassar la documentació que fa referència a la institució militar, analitzada en el primer apartat d'aquest capítol, sorgeixen dues constatacions sobre la seva funció: la utilització de l'exèrcit com a recurs professional i la seva particular importància en

els mecanismes d'ascens social. No es tracta, evidentment, d'un fenomen exclusiu de les terres interiors de Catalunya, malgrat que sí sembla que tingué aquí, i molt particularment en el primer aspecte, una més gran importància que a les terres litorals del país. Bé que lògicament sovint ambdós factors van íntimament lligats entre sí, aquí els abordarem separatament per tal de facilitar-ne l'anàlisi.

A) L'EXERCIT COM A PROFESSIÓ.

Cal subratllar de bell antuvi que l'escassa documentació escrita que globalment posseïm dels pobladors de la Catalunya interior permet constatar la tendència a l'establiment a les dinàmiques ciutats de la costa i a l'enrolament a l'exèrcit. Es tracta d'un fenomen doble i paral·lel que, segons veurem en les pàgines següents, es constata entre individus originaris d'Aeso, Auso, Bacasis, Bergusia, Iesso, Ilerda, Sigarra i possiblement Orretum, és a dir totes les comunitats de les terres interiors del país de les quals posseïm documentació in situ o simple comprovació epigràfica, cosa que mostra, malgrat la pobresa de la informació, el seu caràcter general a la zona. El paral·lelisme i la generalització d'aquests dos fenòmens suggereixen, doncs, que en bona part degueren estar generats per

una comuna motivació socio-econòmica.

Deixant a part el fenomen de l'atracció de les terres litorals, del qual tractarem específicament en el capítol següent (cap. XIV, 3), posseïm diversos testimonis, epigràfics i literaris, de l'elecció de la vida militar com a professió per individus de la Catalunya interior, particularment dels antics territoris ausetà i lacetà i de la regió pre-pirinenca de l'extrem nord-oest del país. Es tracta de dos milites d'Auso de la legio IIII Macedonica T. Caecilius T. f. Gale. i L. Sempronius, d'època clàudia (CIL XIII 6858), el probable miles lacetà de servei al pretori, d'època de Vespasià o poc abans (Plin., N. H. XXV, 17), el centurio i primipilaris d'Aeso L. Aemilius L. f. Gal. Paternus, d'època flavio-trajana (núms. 25-27), el centurio i primipilaris de Iesso C. Iulius Gal. Lepidus, probablement de mitjan s. II (nº 49), els possiblement orretans, de finals del s. II i començament del III, Caecilius Maturus, centurio frumentarius de la legió VII Gemina (nº 118 i RIT 203), i el seu germà Caecilius Dexter, segurament principalis de la mateixa legió (RIT 135 i 203), la probable, bé que no segura, cohors prima Ause[tanorum], de data i lloc d'emplaçament completament desconeguts (CIL II 1181) i, en fi, potser també el famós centurio i primipilaris

mi pilaris Atilius Verus, de l'època de Nerò, de qui no podem descartar un origen aesonenc (AE, 1912, 188 i Tac., Hist. III, 22).

Resulta doncs evident l'atracció exercida durant l'Alt Imperi per la professió militar entre els pobla-dors de la Catalunya interior i, més particularment, entre els ciutadans dels municipia. Hem de subratllar que es tracta d'un fenomen que fins i tot és constatat clarament entre els membres de les seves aristocràcies locals, com es el cas del militar d'Aeso L. Aemilius Paternus, del ciutadà de Iesso C. Iulius Lepidus i probablement dels possibles orretans Caecilius Maturus i Caecilius Dexter. Aquests individus reflecteixen, d'altra banda, l'estima pel centurionat entre les famílies acomodades de les aristocràcies municipals d'aquesta zona del país, tant pel prestigi i seguretat del càrrec, derivats del caràcter militar i pertinença a l'administració imperial, com per les possibilitats que es brindaven als centuriones d'ocupar nombrosos destins i col.locacions. Sembla, doncs, que ens trobem en el si d'una societat on la vida de les armes degué gaudir d'una alta estima social entre els membres de la classe dirigent.

D'altra banda, al costat d'aquests municipes, ja dotats de la ciutadania romana abans del seu ingrés a

l'exèrcit, pogué haver existit un enrolament de població peregrina i rural en aquesta zona interior del país, d'acord amb el testimoni de la suposada cohors prima Ause[tanorum] (CIL II 1181), el numeral de la qual permet considerar, a més, el probable allistament d'altres cossos de similar origen. Es tracta, però, com ja hem comentat anteriorment, d'un problema lligat al de la certesa de la reconstrucció de l'ètnic d'aquesta suposada unitat ausetana, fins avui només testimoniada per un únic i fragmentat epígraf d'Hispalis, i al de la seva condició de cohort auxiliar regular, del tipus de les reclutades entre altres pobles de les zones menys municipalitzades de la Península.

Contràriament, i deixant a part la pretesa correcció de Lacetania per Laeetania en el ja comentat passatge de Plini que fa referència a un miles de les cohorts pretorianes (N.H. XXV, 17), no coneixem individus de professió militar originaris de la Catalunya litoral, car s'ha de descartar l'origen barcinonense, a vegades suposat, del famós centurió establert a la ciutat L. Caecilius Optatus (IRB 35 = CIM 706) i, d'altra banda, és molt dubtós l'origen barceloní de M. Sentius Victor domo Faventia, soldat de la cohors Asturum et Gallaecorum, testimoniada en una inscripció funerà-

riaria de Thamusia (AE 1934, nº 45 = CIM 155). Només Tarraco, capital de la província, i, per això, amb una nodrida presència d'oficials, sots-oficials i soldats de la legió VII Gemina adscrits al servei del governador, que exercien funcions de tipus burocràtic (Roldán 1974, p. 202), podria ésser la comunitat d'origen d'algun militar, tant dels testimoniats a la riquíssima documentació epigràfica de la ciutat com en inscripcions no tarragonines (CIL VI 3349 = CIM 622, Roma, i ILER 5626, Emerita). Amb tot, encara que és molt difícil dilucidar la procedència social i geogràfica de la major part de militars testimoniats a Tarraco, sembla que es tracta d'un col·lectiu format en gran part per individus d'origen forà i d'un medi familiar castrense, fruit de la funció político-administrativa de la ciutat i juxtaposat a la seva població civil. En qualsevol cas molts pocs testimonis en relació a un volum de documentació enormement superior al de les terres interiors del país.

Així doncs, enfront d'una Catalunya interior en la qual la professió militar degué ésser una pràctica molt estesa i amb una alta estima social, apareix una zona litoral on sembla que degué tenir una nul·la o irrellevant importància. Ens trobem, doncs, davant un fenomen que, a part d'obeir, sens dubte, a una antiga i arre-

lada estima per la vida de les armes a les terres interiors del país des d'època pre-romana, com ho palesen els autors antics, l'arqueologia i la numismàtica íbero-romana, degué respondre, en essència, igualment que la tendència migratòria abans citada, a les distintes possibilitats que es brindaven als pobladors d'una i altra zona, fruit de les molt notables diferències socio-econòmiques existents entre aquestes dues àrees durant l'Alt Imperi i que succintament ja hem exposat en el capítol IV.

Es tracta, en fi, d'un clar contrast que reapareix si analitzem la informació que, en aquest sentit, posseïm de les terres centrals de la depressió de l'Ebre, les situades per sota de l'actual Logroño, i de les litorals del país Valencià. A la primera ens trobem, al costat de les cohortes Celtiberorum, ben testimoniades a l'època imperial (Roldán 1974, pp. 221-222), un elevat nombre d'individus de professió militar, de diferent rang i de servei en unitats de naturalesa diversa, procedents d'un bon nombre de comunitats urbanes de la zona: Bilbilis (CIM 752), Caesaraugusta (CIM 432, 619, 727, 731 i 751), Calagurris (CIM 569 -dos milites-, 733 i 753), Leonica (CIM 423), Osca (CIM 546 i 754) i Turiasso (CIM 769). Contràriament no més coneixem un militar professional procedent del

País Valencià, un miles de Valentia de la legió X Gemina mort a Carnuntum a l'època de Neró (CIM 559).

B) L'EXÈRCIT I L'ASCENS SOCIAL.

Deixant a banda el cas individual i molt especial de la concessió de la ciutadania romana a Moericus, cap dels mercenaris hispans a Siracusa, que l'obtingué com a recompensa a l'acte de traïció fet a favor de Roma durant el setge de la ciutat l'any -212 (Liv. XXV, 30 i 31 i XXVI, 21), el bronze d'Ascoli (CIL I 709), de l'any -89, constitueix, segons ja hem comentat en pàgines precedents, el primer testimoni propiament dit de la concessió de la ciutadania Romana, d'acord amb la recentment promulgada lex Iulia, a soldats hispans per mèrits de guerra: els trenta genets de la turma Sallvitana, tots ells originaris de comunitats de la depressió de l'Ebre i de la Catalunya interior de condició peregrina, exceptuant Ilerda que segurament ja havia obtingut el dret llatí poc abans d'aquesta data (cap. III, 1). Aquest valuósíssim document permet doncs constatar, ja a l'època republicana, la funció de l'exèrcit com a factor de promoció social per als provincials de la zona que ens ocupa.

Evidentment durant l'Alt Imperi ja serà molt diferent la funció exercida per l'exèrcit en relació a

la promoció social, car, després de les pregones transformacions jurídicopolítiques experimentades a l'època cesaro-augustiana i completades per la concessió del Ius Latii a Hispania per Vespasià, les comunitats autòctones del país ja no eren peregrines, sinó dotades del dret Llatí i àdhuc del Romà. Ara la institució militar tindrà una particular importància en els mecanismes d'ascens social dels membres de les aristocràcies locals de la zona, ja posseïdors de la ciutadania Romana, al rang eqüestre.

Efectivament, ja hem comentat en el capítol precedent (cap. XII, 9) l'estreta relació de la quasi totalitat dels individus de la Catalunya no-litoral que accediren al rang eqüestre amb l'exèrcit. Excepcionant el cas del molt ric ciutadà d'Illerda establert a Tarraco M. Fabius Paulinus (RIT 374-376), de l'especial cas del qual ja ens hem ocupat allí, l'accés o la mera pertinença al rang eqüestre de la resta d'aquests individus ens és coneguda pel seu servei a l'exèrcit, bé pel fet d'exercir alts càrrecs temporals de comandament propis d'aquest rang social, bé pel fet d'accedir al primipilat després d'una prèvia i brillant carrera professional a la milícia.

Un bon nombre dels membres de les famílies de les aristocràcies municipals de la Catalunya no-litoral, la

majoria dels quals presenten una carrera municipal prèvia, apareixen exercint el tribonat militar en alguna legió, càrrec que normalment anava precedit pel preparatori i intermedi de praefectus fabrum, una prefectura de tipus semi-militar. Es tracta, òbviament, d'individus que havien de posseir la condició econòmica exigida per pertànyer a l'orde eqüestre.

Actualment coneixem sis tribuni angusticlavii procedents de diferents comunitats municipals de l'àrea que estudiem, Aeso, Egara, Gerunda i Labitolosa:

-C. Aemilius C. f. Gal. Fratern. (RIT 252 = CIM 778), praefectus fabrum en dues ocasions, tribunus militum legionis V Alaudarum, flamen provincial de la Citerior i executor del cens a la província Gallia Aquitania, sens dubte el de l'any 61 que coneixem per Tàcit (Tac., Ann. XIV, 46). Bé que no hi ha unanimitat pel que fa a l'origen d'aquest personatge, des de la publicació del CIL II ha estat considerat per diversos estudiosos vinculat a la molt important família d'Aeso dels Aemilii i, per això, originari d'aquesta comunitat. Es tractaria, doncs, del primer individu de la zona que ens ocupa que hauria exercit el tribonat militar.

-M. Aemilius L. f. Gal. Fraternus (nº 25), praefectus fabrum i tribunus militum. Membre de la molt important família d'Aeso dels Aemilii, germà del praefec-

- tus fabrum i molt distingit militar L. Aemilius Pater nus (núms. 25-27) i segons sembla fill del duumvir L. Aemilius Maternus (nº 24). La inscripció que el testimonia és dels últims anys del regnat de Trajà.
- G. Antonius G. f. Gal. Verecundus (nº 35), magistrat municipal d'Aeso i tribunus militum legionis III Augustae en dues ocasions.
- M. Clodius M. f. Gal. Flaccus (nº 123), magistrat municipal i flamen de Labitolosa, tribunus militum leg. IIII Flaviae i benefactor de la seva comunitat. La inscripció que en dóna testimoni és dels últims anys del s. I o primers del II.
- Q. Granius Q. f. Gal. Optatus (nº 104), magistrat municipal d'Egara i tribunus militum. La inscripció que li fou dedicada és de la primera meitat del s. II.
- L. Plotius L. f. Gal. Asprenas (nº 20), magistrat municipal de Gerunda i tribunus legionis III Gallicae.

Es doncs evident, com ja hem comentat àmpliament en el capítol anterior, la gran importància que tingué el servei temporal a l'exèrcit en la satisfacció dels anhels d'ascens social d'aquests membres de les aristocràcies municipals de la Catalunya no-litoral -com igualment es constata per a un bon nombre d'individus de les aristocràcies locals de Tarraco, Barcino i Iluro-, ja que els càrrecs que exerciren com a cavallers

foren íntegrament de tipus militar. Només sabem, dels individus enumerats, que únicament C. Aemilius Fratern. col.laborà en tasques de l'administració imperial participant en la realització del cens de la Gallia Aquitànica l'any 61 (Pflaum 1964, pp. 88-89), bé que és opinió generalitzada entre els investigadors que tal activitat l'efectuà durant la seva estada a Castra Vetera, al Rin inferior, com a tribú militar de la legió V Alaudarum.

D'altra banda, aquest considerable nombre de tribuns militars, notable tant en relació a la pobresa de la documentació epigràfica que fa referència a la zona que ens ocupa, com en relació al nombre dels membres de les aristocràcies locals coneguts de la zona, constitueix un nou reflex de la importància i amplitud de la tradició militar en aquestes terres durant l'Alt Imperi.

Paral.lelament, però, l'exèrcit també podia facilitar l'accés al rang equestre a aquells individus que hi haguessin servit com a professionals i amb la graduació d'oficial, essent aquest el cas d'alguns militars originaris de municipia de la Catalunya interior:

-L. Aemilius L. f. Gal. Paternus (núms. 25-27), primipilaris, praefectus fabrum, centurio a diverses legions i a les cohortes urbanae i praetoriae, trecenarius, primus pilus de la legió II Augusta i condecorat en

tres ocasions a les campanyes dàciques i pàrtica de Trajà. Membre de la molt important família d'Aeso dels Aemilii, germà del praefectus fabrum i tribunus militum M. Aemilius Fraternus (nº 25) i possiblement gendre del famós primipilaris Atilius Verus (Tac., Hist. III, 22 i AE, 1912, 188). Cal notar, però, que Paternus ja havia exercit el càrrec de praefectus fabrum abans del seu ingrés a l'exèrcit, cosa que permet considerar-lo de condició eqüestre, o en vies d'accedir-hi, amb anterioritat a l'inici de la seva brillantíssima carrera militar.

-Atilius Verus (AE, 1912, 188 = CIM 678 a i Tac., Hist. III, 22), centurió de la legió V Macedonica a Oescus, Moesia Inferior, a començament del regnat de Neró, i primipilus de la legió VII Galbiana a la batalla de Cremona, l'any 69, on morí heroïcament. Tal vegada originari d'Aeso i possiblement sogre de L. Aemilius Paternus, com ja hem comentat en parlar d'ell.

-C. Iulius Gal. Lepidus Iessoniensis (nº 49), primipilaris, centurió a diverses legions i adlectus in numerum decurionum ab ordine Barcinonensium. Segurament membre d'una antiga família indígena de l'aristocràcia local de Iesso i probablement de mitjan s. II, pels motius ja assenyalats en parlar d'ell.

Aquests individus accediren, doncs, al rang eqüestre, condició social segons sembla inherent al primi-

pilat, després d'una prèvia carrera militar com a centurions, molt particularment brillant en el cas de L. Aemilius Paternus. L'exèrcit es revela, doncs, aquí com una autèntica via d'ascens social, en la qual sens dubte també degué ésser un factor molt important l'origen social de l'individu, i ja no com la institució que satisfesia merament la realització d'un necessari i temporal servei a l'Estat pels membres de les aristocràcies municipals que accedien al rang eqüestre, com succeeix amb els individus anteriorment enumerats que exerciren el tribunat militar.

El centurionat, molt estimat pels membres de les aristocràcies de la Catalunya interior, segons ja hem comentat anteriorment, constituïa, doncs, un important factor de promoció social i en aquest sentit sembla que degué ésser ampliament utilitzat pels municipes d'aquesta zona del país, fins i tot per un individu com el ciutadà d'Aeso L. Aemilius Paternus, procedent d'una família aleshores ja eqüestre i praefectus fabrum amb anterioritat a l'inici de la seva carrera militar (Le Roux 1972, pp. 110-111). Sembla, doncs, com ja hem comentat anteriorment, que ens trobem en el si d'una societat on la vida de les armes degué gaudir d'una alta estima social i de manera particular entre els membres de les aristocràcies locals.

Significativament, però, no apareix testimoniada aquesta via d'accés al rang eqüestre entre els municipi-

pes de les comunitats urbanes de la Catalunya litoral de l'Alt Imperi, i encara menys entre els membres de les seves aristocràcies locals. Es tracta, evidentment, d'un nou element que permet entreveure les molt diferents possibilitats que es degueren brindar als membres de les dinàmiques ciutats costaneres de la Catalunya de l'Alt Imperi al marge de la professió militar.

En fi, la constatació de l'extensió i manteniment de l'antiga tradició militar pre-romana a les terres interiors de Catalunya i la importància que hi tingué l'exèrcit com a professió entre els pobladors de la zona i com a via d'ascens social per als membres de les seves aristocràcies locals revelen, una vegada més, les notables diferències sòcio-econòmiques i culturals que probablement degueren existir entre aquestes i les litorals del país durant l'Alt Imperi.

4.- L'EXERCIT I ELS DESPLAÇAMENTS HUMANS.

En fi, abans de concloure aquest capítol, hem de referir-nos a una qüestió socialment molt important i íntimament lligada a la vida militar, els desplaçaments geogràfics realitzats pels individus de la zona que ens ocupa que serviren a l'exèrcit de manera professional o temporal.

Ja hem comentat anteriorment que des de molt abans de l'arribada dels romans a la Península, concretament des del s. -V, tenim notícia pels autors antics de la utilització de tropes mercenàries ibèriques i celtibèriques fora de la Península, pels grecs de Sicília i els cartaginesos. Només cal recordar, pel que fa a això, la importància del contingent de mercenaris hispànics en l'expedició d'Anníbal contra Roma.

Aquest fenomen d'enrolament i sortida de la Península de gent dedicada a la vida de les armes continuà sota el domini romà. El famós bronze d'Ascoli (CIL I 709), de l'any -89, recorda, precisament, la concessió per Cn. Pompeius Strabo de la ciutadania Romana i condecoracions militars als membres d'un esquadró de cavalleria, procedents de les terres de la Catalunya interior i de la vall de l'Ebre, per llur actuació al setge d'Asculum, cosa que palesa la utilització per la Roma republicana de tropes hispàniques ja no només per aconseguir el domini de la Península, recurs que fou àmpliament utilitzat durant la conquesta del país, sinó també per lluitar fora d'ella, a la pròpia Itàlia, en el Bellum Sociale.

Els segles I i II són, però, ja assolida per la població autòctona del país la plena incorporació a l'estructura militar romana (cap. XIII, 2), el període durant el qual es constata un ple desenvolupament

d'aquest fenomen de sortida de gent dedicada a la vi da de les armes, tant en un aspecte geogràfic, car s'amplia extraordinàriament l'àmbit espacial d'actua ció, com social, car al costat de l'enrolament col lectiu i de base ètnica, propi de l'època pre-romana i republicana, s'obrí la perspectiva de la carrera i les destinacions netament individuals.

Un repàs a les destinacions geogràfiques dels in dividus de la Catalunya no-litoral que serviren a l'exèrcit, conegudes de manera explícita o implícita, d'acord amb el que hem exposat en analitzar llurs car reres militars (cap. XIII, 1), permet constatar la im portància i la magnitud del fenomen:

-RIT 252, C. Aemilius Fratern., època de Neró i Vespa sià, probablement d'Aeso, praefectus fabrum II, tri-
bunus militum legionis V Alaudarum -Germania Inferior
(Castra Vetera)-, flamen p.H.C., hic censum egit in
provincia Gallia Aquitanica.

-Nº 25, M. Aemilius Fraternus, època de Trajà, d'Aeso, praefectus fabrum i tribunus militum.

-Núms. 25, 26 i 27, L. Aemilius Paternus, època de Do micia i Trajà, d'Aeso, primi pilaris, praefectus fa-
brum, centurio leg. VII Geminae -Hispania-, centurio
leg. I Minerviae -Germania Inferior-, centurio leg.
VII Claudia -Dacia-, centurio leg. XIII Geminae
-Dacia-, centurio cohortis X Urbanae -Roma-, centurio

cohortis IIII Praetoriae -Roma-, trecenarius leg. II Augustae -Britannia- et primus pilus, ter donis conatus ab imperatore Traiano ..., bis in Dacia semel in Parthia.

-Nº 35, G. Antonius Verecundus, d'Aeso, bis duumvir i tribunus militum legionis III Augustae bis -nord d'Africa-.

-AE, 1912, 188 i Tac. Hist. III, 22, Atilius Verus, època de Neró i Guerra Civil, potser d'Aeso, centurio leg. V Macedonicae -Moesia Inferior (Oescus)- i primus pilus leg. VII Galbianae -batalla de Cremona-.

-CIL XIII 6858, T. Caecilius, mitjan s. I, d'Auso, miles leg. IIII Macedonicae -Hispania? i Germania Superior (Mogontiacum)-.

-CIL XIII 6858, L. Sempronius, mitjan s. I, d'Auso, miles leg. IIII Macedonicae -Hispania? i Germania Superior (Mogontiacum)-.

-Nº 104, Q. Granius Optatus, primera meitat del s. II, d'Egara, duumvir i tribunus militum.

-Nº 20, L. Plotius Asprenas, de Gerunda, aedilis, duumvir, flamen i tribunus leg. III Gallicaе -Síria-.

-Nº 49, C. Iulius Lepidus, del s. II, de Iesso, primipilaris, centurio leg. X Geminae P.F., centurio leg. I Adiutricis, centurio leg. X Geminae P.F., [... leg.] XX Valeriae Victricis -Britannia-, ...?, [... leg. ... Ge]

minae P.F. i adlectus in numerum decurionum ab ordine Barcinonensium.

-Nº 123, M. Clodius Flaccus, finals del s. I o començament del II, de Labitolosa, duumvir bis, flamen, tribunus militum leg. IIII Flaviae -terres danubianes- i benefactor de la seva comunitat.

-Plin., N.H. XXV, 17, Anònim, època de Vespasià, de Lacetania, miles in praetorio -Roma-.

-RIT 203 i nº 118, Caecilius Maturus, de finals del s. II o començament del III, potser d'Orretum, centurio frumentarius leg. VII Geminae -Tarraco-.

-RIT 135 i 203, Caecilius Dexter, dels últims anys del s. II i/o dels primers del III, potser d'Orretum, principalis leg. VII Geminae? -Tarraco-.

En efecte, bé que sens dubte hi hagué individus a qui la carrera militar no dugué fora d'Hispania, com pogué ésser el cas dels possibles orretans Caecilius Maturus i Caecilius Dexter, ambdós de guarnició a Tarraco a finals del s. II i començament del III, probablement als serveis burocràtics del governador de la província, és un fet innegable que durant els segles I i II el servei temporal o professional a l'exèrcit anà molt sovint acompanyat de la sortida de la Península.

Deixant a banda el cas del famós Atilius Verus,

l'origen aesonenc del qual és merament hipotètic, les destinacions de l'aesonenc L. Aemilius Paternus, dels ausonencs T. Caecilius i L. Sempronius, del iessonenc C. Iulius Lepidus i de l'anònim soldat lacetà esmentat per Plini mostren clarament aquest fenomen entre els militars professionals, bé que en alguns casos la carrera començava a la Península, com ho palesen les de L. Aemilius Paternus -que la inicià a la legió VII Gemina- i les de T. Caecilius i L. Sempronius -que sens dubte s'allistaren a la legió IIII Macedonica abans que abandonés Hispania-.

Aquest fenomen no es circumscriu, però, als militars professionals, sinó que fins i tot es constata, clarament, entre els individus del país que, com a comandaments eqüestres, serviren a l'exèrcit d'una manera temporal, sovint en punts molt llunyans. Deixant a banda els casos de l'aesonenc M. Aemilius Fraternus i de l'egarenc Q. Granius Optatus, dels quals ignorem la legió on exerciren el tribonat militar, hom pot observar que C. Aemilius Fratern. ho féu al Rin inferior, G. Antonius Verecundus al Magrib, L. Plotius Asprenas a Síria i M. Clodius Flaccus en terres danubianes.

Individus originaris de les terres no-litorals de Catalunya foren destinats, doncs, a punts molt llunyans, no només dins l'àrea de les províncies occidentals o europees, sinó per tot l'àmbit del món romà. Hom en troba d'aquarterats o lluitant a tota la peri-

fèria de l'Imperi, a les fronteres d'Europa -des de Britannia (nº 26; nº 49) i la Germania (RIT 252; nº 26; CIL XIII 6858), fins a les terres danubianes (nº 123) i àdhuc Dacia (núms. 26-27)- i Orient -a Parthia (nº 26) i a Síria (nº 20)- i al nord d'Àfrica -al Magrib (nº 35)-, així com a les cohorts urbanes i pretòries de Roma (núms. 26-27; Plin., N.H.XXV, 17).

Evidentment ens trobem amb un fenomen sociològic extraordinàriament important, l'exacta valoració del qual requereix, encara, tenir present dues circumstàncies addicionals:

Deixant a part la probable, bé que no segura, "cohors prima Ause[tanorum]" (CIL II 1181), de data i lloc d'emplaçament del tot ignorats, els individus avui coneguts de la zona que ens ocupa que serviren a l'exèrcit durant l'Alt Imperi ho feren en cossos generals, les legions i la guàrdia pretoriana, i no en unitats de base ètnica i col·lectiva, les cohortes o alae, com s'havia fet durant el període pre-romà i republicà i encara es continuava realitzant amb els de les zones menys desenvolupades de la Citerior i Lusitania. A l'exèrcit l'individu convivía, doncs, amb italics i provincials d'altres zones de l'Imperi.

D'altra banda cal observar que, bé que part d'aquests individus que s'enrolaren com a professionals en l'exèrcit mai més no degueren tornar al país, com és el cas, concretament, de l'ausonenc T. Caecilius,

mort a Mogontiacum, altres sí que ho feren, com ho palesen l'adlectio a l'ordo de Barcino del iessonenc C. Iulius Lepidus i les inscripcions d'Aeso de L. Aemilius Paternus on figura com a primi pilaris, és a dir de finals de la seva carrera militar, i òbviament encara més aquells que hi havien anat per complir simplement un servei de comandament temporal, com és el cas, concretament, dels tribuns eqüestres que coneixem d'Aeso, Egara, Gerunda i Labitolosa.

Aquests individus, retornats de bell nou a la comunitat d'origen, devien actuar, de manera conscient o inconscient, com a actius agents de la llatinització i, en general, de la introducció de noves formes culturals, i consegüentment del progressiu canvi de la llengua i la cultura del país. Un exemple ben il·lustratiu dels canvis d'aquest tipus que provenien del servei a l'exèrcit el trobem dins del lèxic del llatí vulgar i per tant en el de les llengües romàniques que en derivaren, també en el cas concret del català.

En efecte, J. Coromines (Coromines 1979) ha assenyalat la importància del "sermo militaris" i de la parla dels esclaus, tan lligada a l'argot de la soldadesca -car molts dels esclaus eren presoners de guerra-, en l'origen i la difusió d'una sèrie de mots del llatí vulgar, innovacions lèxiques que desplaçaren les antigues formes del llatí clàssic i que molts cops eren préstecs d'altres llengües, del grec i sobretot i en gran nombre del germànic més antic i pre-dialectal i

de l'iraní. Aquests últims són uns mots que tenen el seu origen en els campaments dels limites renà i asiàtic, on permanentment hi hagué concentrada una gran quantitat de tropes -car s'hi combaté d'una manera quasi permanent- i on també residia població indígena i no-romana -mercenaris, auxiliars i sobretot moltes dones de soldats-, i que no només es circumscriuen a l'àmbit estrictament militar, sinó que també inclouen verbs d'activitats bàsiques de l'individu i denominacions de colors i d'objectes domèstics i de vestir. Es tracta, en fi, d'uns mots que, nascuts en la vida quotidiana i familiar dels campaments, es difongueren per l'Imperi amb les anades i vingudes dels militars entre els diferents campaments i destinacions i amb el contacte d'aquests amb la població civil, desplaçaments que, segons acabem de comentar, ens són testimoniats per la documentació escrita i sobretot l'epigrafia.

L'exèrcit degué actuar, doncs, com un poderosíssim factor de mobilitat espacial a nivell global de l'Imperi i, ensems, d'aculturació de la població autòctona de la zona que estudiem, cosa que ens introdueix en dos importantíssims temes que hem d'analitzar monogràficament en els capítols següents, el dels desplaçaments humans i el de la romanització cultural del país.

XIV.- ELS DESPLAÇAMENTS HUMANS.

=====

És necessari abordar ara el tema dels desplaçaments humans, temporals o migratoris, que es constaten a través de la documentació escrita. Deixant a part els moviments migratoris col·lectius i els agents de les primeres formes d'intercanvi i comerç, l'aparició i la normalització en tota la seva complexitat del fenomen dels desplaçaments humans, i particularment en el seu aspecte individual, requereix, òbviament, la prèvia aparició d'unes necessàries condicions econòmiques, socials i polítiques que el possibilitin, i és precisament durant el període romà el primer moment en l'evolució històrica del país en el qual es donaren aquestes necessàries premisses. Aquests desplaçaments constitueixen, doncs, un dels més fidels reflexos del desenvolupament i de la notable articulació global del territori assolits pel país a l'època romana.

Actualment disposem d'alguns estudis dels desplaçaments individuals a nivell global d'Hispania (Arias 1949; García Bellido 1963; ...). Lògicament aquí només ens hem d'ocupar dels de l'àrea de l'actual Catalunya i, més concretament, de les seves terres no-litorals,

bé que deixant a part els lligats al servei temporal o professional a l'exèrcit, dels quals ja ens hem ocupat àmpliament en el capítol precedent. Per facilitar l'anàlisi d'aquests moviments els agruparem en quatre grans apartats: els desplaçaments temporals, l'establiment d'individus d'origen forà a la Catalunya no-litoral, l'atracció de les ciutats costaneres entre els pobladors de les terres interiors i els testimonis d'individus originaris d'aquesta zona del país fora del territori de l'actual Catalunya.

1.- ELS DESPLAÇAMENTS TEMPORALS I ELS SEUS FOCUS D'ATRACCIÓ.

És fàcil d'imaginar i impossible d'enumerar les raons de tota mena que motivaven els desplaçaments de la gent amunt i avall de les vies i camins que travesaven i vertebraven el territori que ens ocupa. Aquí només enumerarem, doncs, algunes inscripcions que són particularment il·lustratives d'aquest fenomen.

Una fragmentada inscripció votiva d'Aeso (nº 52) apareix dedicada, en compliment d'un vot, per un particular, el nom del qual només coneixem molt fragmentà-

riament, a "Mercurio Compitali", és a dir, a Mercuri protector de les cruïlles (cap. XV, 3). El dedicant degué ésser un mercader agraït a la divinitat protectora del comerç i dels viatgers, probablement pel fet d'haver escapat d'algun perill del camí. Val a dir que una inscripció dels últims anys del s. II o primers del III provinent de les terres situades a la vessant nord del Pirineu Central, de Lugdunum Convenarum (CIL XIII 259), reflecteix, de manera indirecta, la inseguretat dels camins, car fa esment de la mort de dos individus, un d'ells hispànic, per uns latrones.

Una altra inscripció, també d'Aeso (nº 49), apareix dedicada al ciutadà de Iesso C. Iulius Gal. Lepidus, primi pilaris, centurio a diverses legions i adlectus in numerum decurionum ab ordine Barcinonensium, pels seus hereus i lliberts, d'acord amb la seva voluntat testamentària. Lepidus, que segons sembla s'havia establert a Barcino després del llicenciament de l'exèrcit, també devia posseir, doncs, propietats a Aeso, lloc on sens dubte sovint es devia traslladar i residir temporalment. En aquest aspecte cal recordar el cas del famós Licinianus (Dolç 1953, pp. 80-85; Petersen PIR² V, p. 31, nº 170), advocat i amic de Marcial, el qual, de retorn a Hispania, després d'haver romàs durant força anys a Roma, residia durant el període es-

tival a Bilbilis, on sens dubte era un acomodat propietari, i es traslladava a les seves propietats de la costa catalana quan arribava l'hivern (Mart., Ep. I, 49).

Dues altres inscripcions, una de Tarraco (RIT 374) i una altra de Barcino (IRB 86), ens permeten saber, respectivament, que els Ilerdenses dedicaren un pedestal al forum provincial de Tarraco a un molt ric i magnànim conciutadà, el cavaller M. Fabius Paulinus (cap. XII, 1), per les moltes liberalitats efectuades a favor de la seva ciutat, i que els decuriones Ausetanorum, igualment que d'altres corporacions i particulars no barcinonenses, dedicaren un pedestal a començament del s. II a l'importantíssim llibert, establert a Barcino, L. Licinius Secundus (Rodà 1970), llibert i accensus del poderosíssim senador hispànic, tres vegades cònsul, L. Licinius Sura (Groag, RE XIII, cols. 471-485; Petersen, PIR² V, pp. 60-61, n° 253).

Aquestes poques inscripcions ja il·lustren, per elles mateixes, desplaçaments temporals de molt diferent índole. Convé subratllar, però, que algunes poblacions i llocs tingueren, per diferents motius, una especial importància com a centres de desplaçaments temporals. Tal és el cas de Tarraco, dels centres religioso-termals i versemblantment d'alguns llocs amb valor

estricteament cultural.

A) TARRACO.

La ciutat de Tarraco, per la doble condició de capital de provincia i de conventus iuridicus, era lògicament centre de nombrosos i obligats desplaçaments temporals dels pobladors de l'àrea que ens ocupa, alguns dels quals es poden deduir perfectament a través de la documentació epigràfica.

La ciutat, com a capital provincial, era la seu de l'assemblea provincial de la Citerior, anualment reunida i constituïda pels legati de les diferents comunitats de la Citerior, d'entre els membres de la qual s'elegien els flamines provinciales.

Per l'epigrafia tarragonina coneixem alguns flamines i flaminicae provincials de la Citerior que eren membres de diferents famílies de les aristocràcies municipals de la Catalunya no-litoral, individus que aquí només enumerarem car ja han estat estudiats àmpliament en pàgines anteriors (cap. XII, 1 i 4):

-C. Aemilius Fratern., flamen p.H.C. (RIT 252).- Es tracta del primer individu conegut i datable que exercí el flaminat provincial de la Citerior, segons R. Etienne (Etienne 1958, pp. 131 i 132) sota Neró, si no sota Claudi, i segons G. Alföldy (Alföldy 1973,

p. 61) cap a l'any 70. Des de la publicació del CIL II diversos estudiosos l'han jutjat vinculat a la molt important família d'Aeso dels Aemilii i per això originari d'aquesta comunitat del pre-Pirineu, bé que alguns prefereixen considerar-lo natural de Tarraco.

-Aemilia Paterna, flaminica perpetua p.H.Cit. (RIT 319).- Tot i que, com ja hem comentat anteriorment, no existeix plena seguretat en aquest càrrec provincial, aquesta dona s'ha d'identificar, sens dubte, amb la flaminica perpetua d'Aeso del mateix nom (núms. 28 i 29), de la molt important família dels Aemilii, per la qual cosa és clar el seu temporal desplaçament a Tarraco.

-L. Caecilius Caecilianus, flamen Divorum et Augustorum provinciae Hispan. Citerioris (RIT 262).- Probablement de l'Alta Ribagorça, d'Orretum, on apareix testimoniat el seu fill (nº 118), lloc en el qual, en aquest supòsit, segurament degué exercir el triple duumvirat al què es fa esment a l'epigrafi de Tarraco.

-C. Marius Verus Gerundensis, flamen provinc. Hisp. Citer. (RIT 293).- Membre de l'aristocràcia local de Gerunda, on prèviament havia realitzat una completa carrera municipal.

-C. Vibius Latro, flamen p.H.C. (RIT 312).- Membre d'una família de l'aristocràcia municipal de Sigarra (núms. 3 i 4) que s'havia establert a Tarraco, ciutat on realitzà una brillant i completa carrera municipal coronada amb l'assoliment del flaminat provincial. No es tracta, doncs, en aquest cas, del desplaçament temporal a la capital de la província d'un legat de Sigarra, sinó d'un magistrat municipal de Tarraco d'origen forà.

D'altra banda, Tarraco, com a capital d'un conventus iuridicus (Plin. N.H. III, 23), era la ciutat on havien d'acudir els pobladors de la seva demarcació jurisdiccional per dirimir-hi els plets, alguns dels quals ens són coneguts, directament o indirectament, a través de la documentació epigràfica:

Una fragmentada inscripció jurídica de Tarraco (RIT 143), avui perduda, contenia la sentència dictada l'any 193, després d'haver demanat opinió al seu consilium, pel governador de la Citerior L. Novius Rufus (PIR II, n° 152, p. 418; Alföldy 1968, p. 148; id. 1969, pp. 42-43), amb la qual es posava fi a un conflicte, amb tota probabilitat per qüestió de límits, entre Valeria Faventina, segons sembla una rica propietària de terres, i els compagani rivi Laurensis o Lava-rensis, una comunitat de camperols (D'Ors 1953, pp.

361-365). Aquesta molt interessant sentència judicial de finals del s. II, àmpliament estudiada per nosaltres en dos treballs precedents (Pons 1979 b; id. 1982 a), sens dubte fou dictada per les autoritats provincials romanes a Tarraco i dirimia un plet probablement esdevingut a l'extrem nord-oest de l'actual Catalunya, al territori d'Aeso -ciutat del ric duumviralis L. Valerius Faventinus (nº 37), probablement emparentat amb la dona d'aquest plet (cap. XII, 1)-, comunitat que per Plini (N.H. III, 23) sabem que formava part del conventus iuridicus Tarraconensis.

Unes tabellae defixionis d'Empúries (IAGIL ins. lat. 114-116 = AE, 1952, 122), trobades en una tomba d'època d'August, permeten conèixer indirectament un conflicte suscitats entre dues civitates del nord-est del conventus Tarraconensis, els Olossitani -comunitat que pel seu nom M. Gómez Moreno proposà de situar a la zona de l'actual Olot (Gómez Moreno 1949 b, p. 333), segons ja hem comentat anteriorment (cap. VIII, 3)-, com a part demandant, i els Indicetani. La menció que s'hi fa a les més altes autoritats provincials, el governador T. Aurelius Fulvus (Groag, PIR² I, p. 309, nº 1510; Alföldy 1969, pp. 19-21), el legat (jurídic) Rufus (Alföldy 1969, pp. 71-75 i 325) i el procurador Maturus (Pflaum 1960-1961, nº 40 bis, pp. 95-98), i al consilium del governador permeten deduir que els

legati dels Olossitani i els atvocati dels Indicetani degueren acudir a Tarraco per tal que les autoritats provincials dirimissin el seu plet, així com datar-lo cap a l'any 78, moment en el qual s'ha de situar la legació d'Aurelius Fulvus a la Hispania Citerior (Pflaum 1960-1961, pp. 97-98).

B) ELS CENTRES RELIGIOSO-TERMAIS.

Diversos centres termals de Catalunya, també de les terres que pertanyien a les Gal·lies, que ací no estudiem, mostren testimonis arqueològics i-o epigràfics de llur utilització a l'època romana. Es tracta d'un fenomen no circumscribit a les zones més romanitzades del país, sinó també constatable en ple Pirineu, com ho palesen, en la seva vessant meridional, els llocs termals de les Escaldes, a la Cerdanya (Delcor 1974, p. 149; Campmajó-Padró 1976, p. 207), i probablement el de Caldes de Boí, a l'Alta Ribagorça (Pita 1964-1965, p. 295), i, al sector gal·lic, els de Vallespir i Vall d'Aran. Val a dir, pel que fa a això, que probablement fou un dels llocs termals de Catalunya el que, segons comenten el poeta grec Crinàgoras (Anth. Palat. IX, 419) i Suetoni (Aug. 82) (Schulten F.H.A. V, p. 187), visità August durant la seva estada a Hispania arran de les guerres Càntabres (Etienne

1952; Coromines 1976 b, p. 142). Hi ha, però, alguns centres que degueren tenir una particular importància, com és el cas de Caldes de Montbui i Caldes de Malavella, a la franja pre-litoral, i, a l'altra banda del límit provincial, Arles de Tec, al fons del Vallespir, on foren trobats els valuosíssims ploms sorotàptics de caràcter votiu.

En efecte, Caldes de Montbui (cap. VI, 2) i Caldes de Malavella (cap. VI, 3), probablement poblacions menors, però amb destacades restes termals, tingueren una marcada importància religioso-medicinal a l'època romana, potser el catalitzador del seu accés a la condició municipal. Ambdós centres sembla que degueren gaudir d'una gran popularitat en el període que ens ocupa, popularitat que desbordava en molt l'estricte àmbit local o comarcal i que, segons ja hem constatat anteriorment, queda perfectament reflectida a través de la documentació epigràfica avui coneguda de Caldes de Montbui.

El repàs que hem fet a les inscripcions votives de Caldes de Montbui (cap. VI, 2), aixecades a divinitats benefactores i dispensadores de bona salut, molt particularment a Apol.lo, ens ha permès constatar la gran popularitat d'aquest centre religioso-termal, tant per l'heterogeneïtat social dels dedicants

com per la seva procedència geogràfica. Encara que lògicament, ja a priori, podríem pensar que un bon nombre dels dedicants d'aquests epígrafs no eren naturals de Caldes de Montbui, sabem de manera explícita del caràcter forà d'alguns d'ells:

-M. Fonteius Novatianus (nº 91).- Possiblement identificable amb un M. Font[ei]us? d'una inscripció fragmentada de Tarraco (RIT 584) i segurament pare de L. Fonteius M. fil. Gal. Maternus Novatianus, un molt important membre de l'aristocràcia local de Tarraco que, després d'una brillant carrera municipal, exercí el flaminat provincial de la Citerior i accedí al orde eqüestre a l'època de Nerva (RIT 278 i 279).

-L. Minicius Apronianus Gal. Tarrac. (nº 92).- Es tracta d'un destacat i ben conegut magistrat municipal de Tarraco d'època de Trajà (RIT 23 i 918).

-L. Vibius Alcinous (nº 93).- Es tracta d'un individu de Tarraco, sens dubte un ric llibert (cap. XI, 1), d'època flàvia o primera meitat del s. II (RIT 473 i 474).

Així doncs, aquests tres individus, als quals podríem sumar alguns altres dedicants de molt probable, bé que no provat, origen forà (cap. VI, 2), mostren

clarament la popularitat i la importància d'aquest centre religiós-termal, sens dubte lloc de nombrosos i continus desplaçaments dels pobladors del país durant l'Alt Imperi. Un cas similar degué ésser el de Caldes de Malavella, l'Aquae Voconiae dels itineraris i quasi amb tota seguretat l'Aquae Calidae de Plini i Ptolemeu (cap. VI, 1), car, bé que la seva pobra documentació epigràfica no reflecteix tan fidelment aquest caràcter, el seu nom i la importància i magnitud de les restes termals allí conservades així ho permeten considerar, i encara més si tenim en compte la seva ubicació sobre el gran eix de comunicació terrestre constituït per la via Augusta.

C) ELS CENTRES CULTUALS.

L'epigrafia i la toponímia permeten conèixer alguns llocs de culte que degueren ésser punts de romiatge de la població del país durant l'Antiguitat. Val a dir que la peregrinació a llocs amb valor cultural és una pràctica testimoniada des d'època molt antiga a Hispania, concretament al promontori de Hierón Akroté rion, l'actual cap de São Vicente, a la Lusitania, gràcies a les observacions d'Artemídoros que foren recollides per Strabó (Strab. III, 1, 4).

Ara fa cinquanta anys P. Aebischer (Aebischer

1934) ja mostrà, en un excel·lent estudi, l'origen religiós dels topònims catalans Madremanya, al Gironès, i Marquixanes, al Conflent, noms que, segons comentarem més endavant (cap. XV, 3), corresponen a uns antics llocs de culte a Cíbele i al roure. D'altra banda, recentment M. Tarradell (Tarradell 1979) ha assenyalat, a l'àrea de Catalunya i del País Valencià, l'existència d'una sèrie d'antics llocs de culte al cim de muntanyes o turons, a vegades d'escassa elevació, bé que sempre dominant la zona circumdant, que sembla que no tenen relació amb nuclis de població: muntanya de Sant Benet al monestir del Coll a les Guílleries, Mont Aguilar a Badalona, ermita de Sant Gervasi a Vilanova i la Geltrú, santuari de la Roca al Baix Camp, Puig de Santa Bàrbara a Vilavella de Nules, la Muntanya Frontera a la zona de Sagunt i altres de possibles, bé que, a diferència dels anteriors, els manca comprovació epigràfica. Per la nostra part ens ocuparem, en el capítol següent (cap. XV, 3), d'un conjunt d'inscripcions rurals de les terres no-litorals del país que semblen correspondre a sengles llocs de culte: nº 12, Sant Joan de Vilatorrada, Bages; nº 14, Angostrina, Cerdanya; nº 15, Puigcerdà, Cerdanya; nº 16, el Cogul, Garrigues; nº 85, Osor-Susqueda, Selva; nº 114, Rellinars, Vallès. Convé subratllar, però, que

desconeixem per complet la importància i la popularitat de cada un d'aquests possibles santuaris rurals de l'àrea específica del Principat, car és mínima la informació que posseïm de cada un d'ells.

Val a dir, però, que a Catalunya existí un santuari costaner que sens dubte degué tenir una destacada importància, car apareix citat per diversos autors de l'Antiguitat (Strab., IV 1, 3 i IV 1, 6; Plin., N.H. III 22; Ptol., II 6, 11 i II 6, 19; etc.), el temple de Pyrenaea Venus o Aphrodite Pirenaia, al Pyrenaei Promonturium, lloc considerat l'extrem oriental del Pirineu, i on se situava el límit litoral entre les Gàl·lies i Hispania (Othmer 1911, p. 329; Schulten, F. H.A. vol. I, p. 140; Grosse, RE XXIV, col. 12-13). És possible que una inscripció del museu de Narbona procedent d'un lloc no determinat d'Espanya (CIL II 6262), dedicada a Venus Augusta per la mag(istra) Aquilia Martia, estigués relacionada amb aquest santuari, car s'hi reflecteix un culte organitzat a aquesta divinitat.

És probable, d'altra banda, que la popularitat d'algun centre cultural de caràcter urbà superés l'estrictament àmbit local. Aquest pogué ésser el cas del temple de Serapis a Empúries, el més important de la ciutat grega, al qual fan explícita referència dos epígrafs. (IAGIL, ins. gr. 2 i CIL II 6185 = IAGIL, ins. lat. 2), un dels quals fa esment de les obres que hi

feren un massaliota i uns alexandrins, probablement un grup de mercaders (cap. IV, 3). F. Fita va assenyalar, a més, la possible relació d'aquest temple amb una inscripció (CIL II 4626 = IAGIL ins. lat. 5), perduda des de fa molt de temps, que recorda la reconstrucció o restauració d'un edifici, no especificat a l'epígraf, per Porcia M. f. Severa natural de Gerunda.

2.- L'ESTABLIMENT D'INDIVIDUS D'ORIGEN FORA.

A. García y Bellido (García Bellido 1951, pp. 490-491) ja va assenyalar el gran interès d'un passatge del Bellum Civile (Caes. B.C. I, 51), al qual ens hem referit anteriorment (cap. II), per al coneixement de les migracions col·lectives que es dirigiren cap a Hispania durant l'Antiguitat: quan l'any -49 Cèsar es trobava a Ilerda, lluitant contra els pompeians, rebé un comboi d'auxili custodiat per arquers rutens i gènets gals, al qual s'havia unit -sens dubte per la seguretat que aquells proporcionaven- una columna d'emigrants que es dirigien cap a Hispania, formada per uns sis mil homes de totes condicions, acompanyats dels seus esclaus i fills, i entre els quals es trobaven joves de bones famílies, fills de senadors i membres

de l'orde eqüestre. Encara que es desconeix la destinació geogràfica d'aquesta gran columna migratòria, que segons sembla arribà a Ilerda per la ruta del Segre, cal pensar que segurament es dirigia cap a algun lloc més llunyà, tal vegada la nova colònia de Celsa, segons ja va suggerir aquell mateix investigador en un treball posterior (García Bellido 1959 a, p. 473). Aquest passatge no té, doncs, una especial importància per al tema que ara ens ocupa, bé que constitueix un interessantíssim testimoni del transit humà que es produïa al llarg de les rutes del país.

Amb tot, la documentació escrita permet saber de la presència a l'època Imperial d'alguns individus d'o rigen forà als municipia de les terres no-litorals de Catalunya. Cal, però, a l'hora de fer esment d'aquests testimonis, tenir present les profundes diferències existents entre les distintes àrees geogràfiques, qües_{tió} de la qual ja hem tractat àmpliament en el capítol IV.

Tot i que a les terres pre-litorals del país no tenim testimoniats, a diferència de la franja costanera, establiments col·lectius d'itàlics, al menys des de la perspectiva de la fundació o potenciació dels nuclis urbans, sembla ésser un fet innegable que diverses mansiones de la via Augusta del sector comprès en

tre Tarraco i el Pirineu es denominen, ja des d'època augustiana, a partir de la propietat rural d'un itàlic, si més no originàriament, i que molts dels topònims actuals de la regió, particularment de l'Empordà i del Gironès, tenen el mateix origen. Durant l'Alt Imperi degué ésser freqüent, doncs, en aquesta zona del país, la figura del propietari rural d'origen familiar itàlic, com sembla ésser el cas, concretament, d'un destacat individu testimoniats en un epígraf de Gerunda.

Es tracta del pedestal (nº 20) dedicat al magistrat municipal i tribú militar L. Plotius L. f. Gal. Asprenas per la seva esposa Iulia C. f. Marcia. El cognomen Asprenas, ja testimoniats durant els últims temps de la República i no documentat per cap altra inscripció hispana, és, en opinió de I. Kajanto (Kajanto 1965, p. 47), l'ètnic d'algun lloc desconegut o desaparegut, probablement del Laci, cosa que suggereix l'origen familiar itàlic d'aquest important personatge.

Les terres de la depressió central catalana semblen tenir, per la seva banda, un caràcter més marcadament indígena. El poblament d'aquesta àmplia zona gira a l'entorn d'uns quants municipia, de vegades urbanísticament molt poc desenvolupats, i d'un conjunt de nuclis menors, dels quals només coneixem el seu nom,

molt particularment per Ptolemeu, que tenen un comú i clar caràcter autòcton, sense que es coneguin a la zona assentaments col·lectius d'itàlics. De tota manera hi ha algunes notícies escrites de la presència aïllada d'alguns individus d'origen forà, però no itàlic, en els municipia d'aquesta zona del país:

Una fragmentada estela de Iesso (nº 66), recentment publicada i estudiada per I. Rodà (Rodà 1980, pp. 113-115), documenta un Flavos Flavi .. Limicus. Es tracta d'un galaic pertanyent al poble dels Limici (Schulten, RE XIII, col. 671-672), l'actual Ginzo de Limia, comunitat adscrita al conventus Bracarensis (Plin., N.H. III, 28). Coneixem per l'epigrafia un considerable nombre de Limici fora de la seva comunitat, fins i tot en llocs molt allunyats de Portugal, Extremadura, Castella la Nova i Andalusia (Arias 1949, p. 24; Rodà 1980, p. 115 n. 28); es degué tractar, doncs, d'una comunitat amb un marcat caràcter emigratori, essent la inscripció que ens ocupa un nou testimoni pel que fa a això. Un epígraf de Tarraco (RIT 276), dedicat per l'assemblea provincial de la Citerior, documenta també un altre individu natural d'aquest poble, M. Flavius Sabinus Limicus, duumvir, sacerdos del conventus de Braçara i flamen p.H.C., bé que la seva presència a Catalunya respon, òbviament,

a la seva condició de flamen provincial de la Citerior.

Una altra fragmentada estela sepulcral d'Ilerda (nº 79), procedent de la necròpolis de l'estació del ferrocarril, documenta un ...linus Fibular. És possible que aquest individu, com ja ha proposat F. Lara en comentar aquesta inscripció (ERL, p. 45), procedís de la Calagurris anomenada Fibularensis (Hübner, RE III a, col. 1327-1328; Grosse, KLP I, col. 1011), un dels populi estipendiariis del conventus Caesaraugustanus (Plin., N.H. III, 24), que sembla que ha d'ésser la mateixa Calagurris que Cèsar cita com a contributa dels Oscenses (Caes., B.C. I, 60), motiu pel qual hom l'ha localitzada a l'actual Loarre o a les seves proximitats, a les rodalies d'Osca.

Bé que ja del Baix Imperi, cal fer esment d'un passatge d'Ausoni (Com. Prof. Burdig. XXIII) que permet saber que, cap a mitjan s. IV, el ciutadà i advocat de Burdigalia Dynamius (PLRE I, p. 275, nº 1), que havia estat acusat d'adulteri a la seva terra, fugí a la petita Ilerda, on es casà amb una rica dona i exercí com a retor, dissimulat sota el nom de Flavinus. Podem recordar, pel que fa a això, que el gran poeta i aristòcrata Paulí, igualment de Burdigalia, abans del seu establiment a Nola, a la Campania, residí durant uns pocs anys, a finals del s. IV, a l'actual Ca

talunya, a Barcino, on precisament fou ordenat sacerdot pel bisbe Lampi.

No sembla, doncs, que fos gaire rara la figura de l'individu d'origen forà als petits municipia de la depressió central.

La regió pirenenca, tan clarament diferenciada a l'època Romana de la resta del país, presenta, en el tema que ens ocupa, un panorama molt diferent al de la depressió central. Ja hem comentat anteriorment la més perllongada insubmissió dels pobladors del Pirineu al poder de Roma i la utilització que es féu a la regió de l'element urbà com a factor de control i fixació d'aquesta població autòctona, dos fenòmens que reflecteixen per si mateixos les profundes diferències existents entre aquestes dues àrees de la Catalunya interior. Així, doncs, si els municipia de la depressió central degueren ésser en bona part fruit de l'evolució de les estructures socio-econòmiques de la població del país, els nuclis de vida romana que coneixem a la regió pirinenca sembla que corresponen a una directa implantació o voluntària potenciació per Roma al si d'una regió d'estructures més rudimentàries i notablement endarrerides.

No coneixem pels autors antics cap notícia sobre

la fundació de comunitats urbanes a la regió pirinenca catalana -com és el cas de Pompaelo i Lugdunum Convenarum, ambdues fundades per Pompeu amb població autòctona hispana-, bé que és molt probable que Iulia Libia (cap. VIII, 2), pel seu nom i context, degui el seu origen a una fundació o especial potenciació per part de Roma, i encara més si tenim present la seva estratègica situació sobre la gran ruta transversal pirinenca Tet-Segre i la vitalitat que encara continuava tenint el poble ceretà a mitjan s. -I.

Amb tot, el notable conjunt epigràfic d'Aeso suggereix, segons ja hem comentat en tractar d'aquesta comunitat municipal (cap. VIII, 1), que un considerable sector d'individus i famílies aquí testimoniats degueren ésser de recent o antic origen forà, circumstància que en part ja fou advertida per Hübner (CIL II, p. 594) en tractar d'aquesta comunitat en el CIL II. L'aparició a Aeso de dues inscripcions d'individus de segur origen forà, d'Orretum (nº 47) i Iesso (nº 49), la coexistència d'individus i famílies adscrites a dues tribus diferents, la Galeria (núms. 25, 26, 27, 32, 35, 37, 43 i 49) i la Quirina (núms. 38, 39, 40, 41 i 45), i els cognomina Celtiber i Numantina en els membres de dues importants famílies del lloc, els Licinii (núms. 40, 41, 42 i 43) i els Fulvii (nº 45),

són diferents elements, ja comentats en aquelles pàgines, que reflecteixen l'existència d'un sector de població d'origen forà en aquesta comunitat municipal del pre-Pirineu. Es tracta d'un complex i mal conegut fenomen d'establiment d'individus forans que degué obeir a l'interès que es tingué per la potenciació urbana d'aquesta antiga comunitat autòctona -pel seu gran valor estratègic com a factor de control dels pobladors de la gran zona muntanyosa de l'extrem nord-oest del país i de protecció dels passos naturals que comuniquen la Conca de Tremp amb la vall mitjana del Segre- i que degué recolzar-se en la concessió o obtenció de propietats rurals -gràcies a l'originalitat geogràfica de la Conca de Tremp que permet un bon desenvolupament dels cultius mediterranis al bell mig del pre-Pirineu-.

D'altra banda, una interessant inscripció de la Pobra de Castre (nº 123) dedicada pels "cives Labitolosani et incolae", és a dir pels ciutadans de Labitollosa i pel sector social constituït pels individus que residien en aquesta comunitat però que no gaudien de la ciutadania local, palesa una dualitat jurídicopolítica i social que, bé que té diverses explicacions possibles, també suggereix l'existència d'un sector de població autòctona i d'un de forana en aquesta ciutat de la Ribagorça - i més encara si tenim present

el cas de la propera i en certa forma paral·lela Aeso-, cosa que igualment fa pensar en la seva potenciació per Roma. La inconcreció del terme jurídic incola (Rodríguez Neila 1977, pp. 209-212), sinònim de persona lliure no dotada de la ciutadania local de la comunitat on resideix, no permet saber, però, si els incolae de la inscripció de Labitolosa han d'identificar-se, simplement, amb el sector social constituït per les persones d'origen forà establertes en aquesta ciutat o en el seu territori, entre les quals òbviament hi podia haver individus amb la ciutadania romana o llatina però amb un origo municipal aliè, o si, contràriament, cal fer-ho amb la població indígena i peregrina de la zona que s'havia anat agrupant, o havia estat adscrita, a l'entorn d'aquest nucli urbà pre-pirinenc probablement potenciat per Roma, potser a través de l'establiment d'un col·lectiu humà d'origen foraster, els civites Labitolosani de l'epígraf?

En fi, ja hem comentat anteriorment (cap. XI, 2), que la presència d'individus d'origen servil degué ésser, quelcom normal en el conjunt dels nuclis municipals de la Catalunya no-litoral de l'Alt Imperi -apareixen testimoniats en totes aquelles comunitats que tenen un mínim de mitja dotzena d'inscripcions i fins i tot en algunes de molt pobra epigrafia- i en aquelles àrees rurals, com sens dubte foren el Segrià, l'Urgell

i el Vallès, on es desenvolupà amb més intensitat la típica villa rústica romana. Desconeixem l'origen geogràfic, personal o familiar, de la totalitat d'aquests individus -quasi tots ells lliberts-, car ni tan sols el nom hel·lènic que porta un elevat nombre d'ells pot avui considerar-se, contra l'opinió antigament acceptada, com a sinònim d'un necessari i segur origen grec o oriental (Mayer-Rodà 1975). Amb tot, val a dir, segons ja hem comentat ampliament en pàgines anteriors (cap. XI, 8), que, essent la guerra la principal font d'esclavització i tenint present el ja molt llunyà període de la conquesta i pacificació del territori per part de Roma -bé que no podem descartar que durant la guerra sertoriana i la ulterior revolta ceretana de l'any -39 s'hagués esclavitzat població autòctona-, en principi no sembla que aquest sector social testimoni a les inscripcions de l'Alt Imperi provenir en general del propi país, principi que, no obstant això, ha d'ésser matizat car sabem de la importància de la cria domèstica de vernae i de l'existència d'altres fonts més secundàries d'esclavització, com és el cas de l'autovenda voluntària, indirectament testimoniada a les terres de la depressió de l'Ebre durant l'època visigòtica (Fita 1906 b, p. 155 ss., esp. 163). Ens inclinem, doncs, a considerar que els esclaus i lliberts de la zona i el període que ens ocupa degueren

ésser, en la seva major part, d'origen personal o familiar exterior al territori de l'actual Catalunya, i encara més si tenim present la pràctica de vendre la persona esclavitzada per la força lluny de la seva terra.

3.- L'ATRACCIÓ DE LES CIUTATS LITORALS.

Anteriorment ja hem comentat, en tractar de l'exèrcit, que l'escassa documentació escrita que fa referència a la Catalunya interior permet constatar la tendència dels pobladors d'aquestes terres a establir-se a les dinàmiques ciutats de la costa i a ingressar a la milícia. Es tracta d'un doble fenomen que es constata entre individus originaris d'Aeso, Auso, Bacasis, Bergusia, Iesso, Ilerda, Sigarra i possiblement Orretum, es a dir totes les comunitats de les terres interiors del país de les quals posseïm documentació in situ o simple comprovació epigràfica.

Deixant a banda la utilització que els pobladors de la Catalunya interior feren de l'exèrcit com a professió, cosa de la qual ens hem ocupat àmpliament en el capítol precedent, ara hem d'abordar específica-

ment l'altre aspecte d'aquest doble fenomen. Només utilitzarem, per a això, els testimonis sobre els quals tenim una plena seguretat, però no aquells possibles casos basats únicament en una mera i no segura analogia onomàstica, testimonis que analitzarem segons la ciutat d'establiment.

A) TARRACO.

La riquíssima documentació epigràfica tarragonina ha proporcionat un bon nombre de testimonis de l'establiment d'individus procedents dels municipia de la Catalunya interior.

Una fragmentada inscripció funerària (RIT 381), del s. II o època dels Sever, apareix dedicada a Pom (peius) Fae [...] Ausone, de qui s'indica "Mercandi causa et...", epígraf que Hübner (CIL II 6110) completà: "Mercandi causa et [propter alias causas Tarraconem translati ubi mortus est]". Sabem, doncs, que aquest ausonenc mort a Tarraco, de possible condició llibertina d'acord amb el seu nom (cap. XI, 1), es dedicava, amb tota seguretat, a l'activitat comercial.

Tres pedestals d'estàtua de l'època d'Adrià (RIT 374-376), un d'ells aixecat per la pròpia comunitat dels Ilerdenses, apareixen dedicats al molt ric i important ciutadà d'Ilerda M. Fabius M. f. Gal. Paulinus,

membre de la més important família avui coneguda d'aquesta ciutat (cap. XII, 1), el qual havia ascendit a l'orde eqüestre durant el regnat d'aquell emperador, segurament quan ja s'havia establert a Tarraco (cap. XII, 9).

Un altre monument (RIT 372), aproximadament també d'època d'Adrià, apareix dedicat per uns lliberts a la seva patrona Atilia L. f. Valeriana Ilerdensis, proba blement l'esposa del ric cavaller M. Fabius Paulinus i segurament també membre d'una família de l'aristocràcia municipal d'Ilerda (cap. XII, 1).

Una inscripció funerària (RIT 373), de la segona meitat del s. II o començament del s. III, apareix dedicada a Baebia Ursina Hilerdensis pel seu marit Sulpicius Primitivus, sevir de Tarraco. El nom d'aquesta dona i el seu enllaç matrimonial fan considerar que probablement era, igualment que el seu marit, de condició llibertina (cap. XI, 1).

Una altra inscripció (RIT 312), de finals del s. I o primera meitat del II, apareix dedicada pels lliberts Fulvius Musaeus i Fulvius Moschus, seguint la voluntat testamentària de la seva patrona Fulvia Cele_{ra}, al magistrat municipal tarragoní i flamen provincial de la Citerior C. Vibius C. f. Gal. Latro, el

qual, per dues inscripcions trobades als Prats de Rei (núms. 3 i 4), sabem que pertanyia a una família de l'aristocràcia municipal de Sigarra, els Vibii (cap. XII, 1). C. Vibius Latro s'havia establert, doncs, a Tarraco, ciutat on realitzà una completa i brillant carrera municipal coronada amb el flaminat provincial de la Citerior, segurament també ajudat pel seu probable matrimoni amb Fulvia M. f. Celera, membre d'una molt destacada família de l'aristocràcia municipal de la capital de la província (RIT 312, 322, 344, 350 i 906).

En fi, dos oficials de la legió VII Gemina, Caecilius Maturus (RIT 203) i Caecilius Dexter (RIT 135 i 203), dels quals ja ens hem ocupat àmpliament (cap. XIII, 1), germans i possibles membres d'una família que probablement pertanyia a l'aristocràcia municipal d'Orretum (cap. XII, 1), segons sembla desprendre's d'una inscripció de l'Alta Ribagorça (nº 118) i d'una altra de Tarraco (RIT 262), apareixen establerts a la ciutat, juntament amb la seva família, a finals del s. II i començament del III. Es desconeix, però, el lloc i moment dels seu alistament a l'exèrcit, per la qual cosa no és clar si la seva presència a Tarraco és anterior al seu enrolament o si obeeix a una destinació militar als serveis burocràtics del governador de la

província (Roldán 1974, p. 202). No els podem prendre, doncs, en consideració per al tema que ens ocupa.

B) BARCINO.

Una inscripció d'Aeso (nº 49), del s. II, apareix dedicada a C. Iulius Gal. Lepidus Iessonensis, primi pilaris, centurio a diverses legions i adlectus in murum decurionum ab ordine Barcinonensium, essent els dedicants i executors d'aquesta memòria epigràfica els seus hereus i lliberts. Així doncs, Lepidus, segons sembla amb propietats a Aeso, si tenim present aquesta inscripció, i sens dubte membre d'una antiga família de l'aristocràcia municipal de Iesso (cap. XII, 1), després del seu llicenciament de l'exèrcit, en el qual havia realitzat una brillant carrera (cap. XIII, 1), degué establir-se a Barcino, entrant a formar part del senat de la ciutat, cas que recorda el del famós centurió L. Caecilius Optatus d'època de Marc Aureli i Luci Verus (IRB 35). La trajectòria d'aquest ciutadà de Iesso sintetitza, doncs, el doble fenomen que es constata entre els pobladors de la Catalunya interior, la tendència a l'enrolament a l'exèrcit i l'atracció de les dinàmiques ciutats de la zona litoral.

C) BAETULO.

Una inscripció honorària de Badalona (CIL II 4610), erigida per decret dels decuriones de la ciutat, apareix dedicada a M. Fab(ius) Gal. Nepos Iessonensis, magistrat i flamen municipal i curator balinei novi. Així doncs M. Fabius Nepos, sens dubte membre d'una família de l'aristocràcia municipal de Iesso (cap. XII, 1), s'havia establert a Baetulo, ciutat on assolí una destacada posició social i econòmica, si tenim present la seva completa i brillant carrera municipal, fou duumvir en dues ocasions, i el fet d'haver-se-li erigit la inscripció que comentem per acord del senat local.

D) EMPORIAE.

Dues inscripcions d'Empúries testimonien individus de la Catalunya no-litoral:

Una inscripció funerària (CIL II 4625 = IAGIL, ins. lat. 7) apareix dedicada a L. Aemilius Montanus Bacasitanus Lacerilis f. Es tracta, doncs, d'un individu natural de Bacasis, sens dubte ingenu, que devia haver-se establert a Emporiae. El nom ibèric del pare li suggereix, d'altra banda, una datació primerenca. Coneixem, a més, un C. Aemilius C. f. Gal. Montanus (Pena 1981, pp. 14-16), magistrat municipal d'Emporiae i benefactor de la ciutat (cap. IV, 3), potser emparentat amb el personatge que ens ocupa.

Una inscripció monumental (CIL II 4626 = IAGIL, ins. lat. 5), perduda des de fa molt de temps, recorda la reconstrucció d'un edifici, de naturalesa no especificada, per Porcia M. f. Severa Gerundensis. F. Fita (Fita 1883, p. 128) va assenyalar, en estudiar aquest epígraf, la possible relació de la làpida amb el temple de Serapis, al qual fan explícita referència dues altres inscripcions del lloc (IAGIL, is. gr. 2 i CIL II 6185 = IAGIL, ins. lat. 2), ja comentades en pàgines precedents (cap. IV, 3). Desconeixem, però, si Porcia Severa s'havia establert a Emporiae o si, contràriament, continuava residint a la seva ciutat natal i havia ajudat a refer o a restaurar el temple de Serapis d'aquella no llunyana població, cosa que, d'altra banda, suggeriria que tal vegada la popularitat i la importància d'aquest centre cultural emporità superava l'estricta àmbit local, segons ja hem comentat anteriorment (cap. XIV, 1).

E) NARBO.

Una inscripció funerària de la ciutat (CIL XII 4529) apareix dedicada a T. Vipongius Homullus Bergusitanus. Es desconeix, però, si aquesta Bergusia, de la qual era natural aquest individu mort a Narbo, probablement ingenu d'acord amb el seu nom, s'ha d'iden-

tificar amb la mansio homònima esmentada pels itineraris de la via transalpina que menava de Mediolanum a Vienne -l'actual Bourgoin, al país dels Allobroges, a la part oriental de la Gallia Narbonensis- o, contràriament, amb la població hispana d'igual nom enumerada per Ptolemeu (II 6, 67) entre les poleis ilergetes (de Rutggiero vol. I, p. 1000), possibilitat aquesta segona a favor de la qual s'inclinava O. Hirschfeld en publicar aquest epígraf en el CIL XII. Amb tot, val a dir que el fet que aquest difunt faci constar Bergusia com a origo du a pensar, segons ja hem comentat anteriorment (cap. VII, 4), en la notable personalitat que degué tenir aquesta comunitat i, alhora, suggereix la probable condició municipal del lloc, cosa que sembla fer més versemblant la seva identificació amb la població de la Catalunya interior que no amb aquella posta consignada pels itineraris. Cal tenir present, a més, que la part occidental de la Narbonensis degué estar estretament vinculada amb la Catalunya interior a través de la important via que unia Ruscino amb Ilerda per la Cerdanya i l'Alt Urgell, essent possiblement Narbo, per la seva gran importància, un centre d'atracció dels pobladors d'aquella zona del país. D'altra banda, una altra inscripció funerària, del s. I, d'aquesta mateixa ciutat (CIL XII, 4377) testimonia una important família de lliberts tarragonins aquí esta-

blerta, sens dubte per les estretes i lògiques relacions que degueren unir la capital de la Narbonensis amb les poblacions de la costa catalana, relacions que, per exemple, ens són palesades per les restes amfòriques del comerç cap a les Gal·lies del vi laietà de començament de l'Imperi, estudiat fa alguns anys per A. Tchernia (Tchernia 1971).

Els testimonis fins aquí enumerats permeten fer algunes consideracions d'índole general:

La gran majoria de les comunitats de la Catalunya interior que compten amb documentació o simple comprovació epigràfica han proporcionat clars testimonis del fenomen que ens ocupa: Auso, Bacasis, Bergusia?, Gerunda?, Iesso, Ilerda i Sigarra. Sembla, doncs, que es tracta, tot considerant l'escassa informació que posem, d'un fenomen geogràficament generalitzat a les terres interiors del país.

No sembla que es tracti, d'altra banda, d'un fenomen circumscribit a un determinat grup social, sinó àmpliament estès entre el conjunt de la població: probables lliberts, simples ingenus i, particularment, individus de bona posició social i econòmica, membres de les diferents aristocràcies municipals.

La meitat dels testimonis, o una mica més, corresponen a Tarraco. Aquesta circumstància, evidentment afavorida per la gran riquesa epigràfica de la població, permet valorar l'atracció exercida per aquesta ciutat entre els pobladors de la zona que ens ocupa, sens dubte per la suma de les especials possibilitats econòmiques, socials i polítiques que s'hi brindaven. Fins i tot podem pensar que, segurament, algunes poderoses famílies del país establiren la seva residència a Tarraco des d'on degueren administrar les propietats del seu lloc d'origen, com sembla ésser clarament el cas de la del cavaller M. Fabius Paulinus (cap. XII, 1), la vinculació del qual amb la seva ciutat natal, Ilerda, està molt ben testimoniada per l'epígraf que recorda les seves lliberalitats a favor d'ella (RIT 374).

Amb tot, aquest fenomen no es redueix a Tarraco, car n'existeixen clars testimonis a d'altres poblacions de la zona litoral: Barcino, Baetulo, Emporiae i probablement, bé que fora de l'àmbit hispà, Narbo. Es tracta, doncs, d'un fenomen global de la zona costanera i que per això ha d'obeir, sens dubte, a una motivació de tipus econòmic: l'atracció exercida, bé que en un grau diferent segons el moment i el lloc concret, pel dinamisme econòmic de les ciutats de la zona lito

ral del país, sens dubte generat en gran part a l'entorn de l'activitat comercial, àrea de la qual Tarraco, la ciutat més cosmopolita de la Hispania romana, fou el seu focus principal (cap. IV, 6).

En fi, l'establiment d'individus de la Catalunya interior a les ciutats litorals i el procés paral·lel d'enrolament a l'exèrcit, del qual ja ens hem ocupat en el capítol precedent (cap. XIII, 3), suggereixen l'existència d'una tendència emigratoria entre els pobladors de la Catalunya interior durant tot el període de l'Alt Imperi i que ambdós fenòmens devien obeir, en bona part, a una comuna motivació socio-econòmica. És necessari subratllar, però, que aquest doble fenomen, tant en un com en un altre aspecte, no es circumscriu als sectors més populars de la societat, sinó que, precisament, està particularment testimoniat entre individus de bona posició social, dotats de la ciutadania Romana, i, en alguns casos, membres de famílies que amb tota seguretat sabem que detenien el poder local (cap. XII, 10).

4.- LA PRESENCIA D'INDIVIDUS DE LA CATALUNYA NO-LITORAL
FORA DEL PAÍS.

En fi, abans de concloure el present capítol, és necessari referir-nos als testimonis que actualment posseïm de la presència d'individus de l'àrea que ens ocupa fora del territori de l'actual Catalunya.

Evidentment coneixem, directament o indirectament, l'estada fora del país d'un considerable nombre d'individus, òbviament la majoria dels casos dels quals tenim notícia, gràcies al seu servei, transitori o professional, a l'exèrcit. Ací, però, com ja hem indicat anteriorment, no ens hem d'ocupar d'aquests desplaçaments, car ja han estat analitzats en comentar els càrrecs militars d'aquests personatges (cap. XIII, 1).

Amb tot, val a dir, pel que fa a això, que alguns d'aquests individus els coneixem precisament per documentació escrita no procedent del territori de l'actual Catalunya. El document més antic és el famós bronze d'Ascoli de l'any -89 (CIL I 709), trobat a Roma a començament de segle, car, com ja hem comentat en diverses ocasions, un bon nombre dels genets de la turma Sallvitana, testimoniada per aquest valuósíssim epí-

graf, procedien de diferents comunitats de la Catalunya interior. Ulteriorment, ja d'època de l'Alt Imperi, te nim dues inscripcions, una d'Hispalis (CIL II 1181), per la qual es coneix la probable, bé que no segura, cohors prima Ause [tanorum], de data i lloc d'emplaçament completament desconeguts, i una altra de Mogontiacum (CIL XIII 6858), procedent del campament de la legió IIII Macedònica a la Germania Superior, per la qual coneixem dos milites d'Auso d'època Claudia, i d'altra banda, un passatge de la Naturalis Historia de Plini (N.H. XXV, 17), on es fa esment d'un miles lace tà de servei al pretori d'època de Vespasià o poc abans. En fi, no podem oblidar, car es tracta d'un personatge de no descartable origen aesonenc, el passatge de les "Històries" de Tacit (Tac. Hist. III, 22) i la inscripció de Moesia Inferior, d'Oescus (AE, 1912, 188), que fan referència al famós centurio i primipilaris, de finals d'època claudia, Atilius Verus, que mo rí heròdicament l'any 69 a la batalla de Cremona.

Deixant a banda, doncs, els desplaçaments lligats al servei a l'exèrcit, ens hem de referir als testimo nis, òbviament escassos, d'individus de condició civil originària de la Catalunya interior testimoniats fora del país.

A l'apartat precedent ja hem fet esment d'una ins

cripció funerària de Narbo (CIL XII, 4529) dedicada al bergusità T. Vipongius Homullus. Bé que no es pot establir amb seguretat de quina Bergusia era fill aquest personatge, si de la gal.la dels itineraris o de la ilergeta de Ptolemeu (de Rotggiero vol. I, p. 1000), el més versemblant sembla ésser, per les raons allí ja comentades, que es tracti d'un individu originari de la Catalunya interior establert i mort a Narbo.

Una inscripció funerària de Roma (CIL VI 27.198) apareix dedicada a M. Terentius Paternus ex H.P. Citeriore Aesonensis, mort als divuit anys, pel libert(us) et educator Licinius Polytimus. Paternus devia pertanyer, sens dubte, a l'aristocràcia municipal d'Aeso i probablement estava vinculat, igualment que L. Terentius Terentianus (nº 40), a la molt important família de l'oligarquia municipal d'Aeso de M. Licinius Celtiber (cap. XII, 1), de la qual possiblement era llibert el seu educator (cap. XI, 1). El fet que la inscripció funerària d'aquest jove d'Aeso fos aixecada per un educator suggereix, segons comentarem més endavant (cap. XV, 1), que Paternus s'havia traslladat a Roma per la seva formació cultural.

Una altra inscripció funerària de Roma (CIL VI 28.624) apareix dedicada per Iulius Natalis a la seva esposa, morta als 23 anys, Vesonia Cn. f. Procula ex Hispania Citeriore Iessonensis. Essent el gentilici

Iulius un nomen testimoniats entre els ciutadans de Iesso (nº 49) i tractant-se d'una comunitat autòctona que assolí el dret llatí a l'època cesaro-augustiana (cap. VII, 5), és possible que Iulius Natalis també fos originari d'aquesta mateixa comunitat municipal i, per tant, que es tractés d'un matrimoni de iessonencs que s'hagués establert a Roma.

Així doncs, bé que lògicament són pocs els testimonis de desplaçaments fora del país a banda dels lligats al servei a l'exèrcit o a l'administració es tatal, els epígrafs esmentats són certament il·lustratius de la mobilitat d'alguns membres de les comunitats de la Catalunya interior, essent molt remarcables les dues inscripcions que acrediten la seva presència a la llunyana Roma, evidentment un gran i poderós centre d'atracció a nivell global de l'Imperi.

XV.- LA ROMANITZACIÓ CULTURAL I LES SUPERVIVÈNCIES
INDÍGENES.

=====

No podem concloure aquest estudi sense abordar el tema de la romanització de les terres no-litorals del país contemplada des d'una perspectiva estrictament cultural i ensems el de la paral·lela supervivència i transformació de les formes sòcio-culturals pre-romanes.

Cal subratllar, d'antuvi, que, com ha quedat pales en els capítols precedents, la documentació epigràfica que fa referència a la Catalunya no-litoral correspon a unes comunitats que havien assumit plenament les formes socials, jurídiques, administratives i polítiques pròpies de Roma. L'onomàstica dels pobladors del país i l'ampli desenvolupament del culte imperial reflecteixen al seu torn, i en un àmbit més pròpiament cultural i ideològic, aquesta notable romanització de la població a l'època de l'Alt Imperi, o per ésser més exactes dels seus col·lectius i èlites municipals.

Amb tot, a banda aquesta primera impressió general, convé analitzar amb més detall algunes qüestions concretes de gran interès: l'assimilació i estima de les formes pròpiament culturals romanes, la seva difu

sió al medi rural i la supervivència de les llengües, creences i formes socials autòctones al marge de l'esquema municipal romà.

1.- LA ROMANITZACIÓ CULTURAL.

Per mesurar i analitzar la romanització propiament cultural a les terres no-litorals del país ens valdrem de tres elements diferents: la informació sobre l'ensenyament i la formació intel·lectual, l'epigrafia mètrica i algunes escasses notícies d'activitats artístiques.

A) LA FORMACIÓ EDUCATIVA I INTEL·LECTUAL

L'educació i la cultura durant l'època romana ja han estat objecte d'estudi en diversos treballs monogràfics precedents, no només per a l'àrea global d'Hispania (Cassani 1952; Sagredo-Crespo 1975; etc.), sinó també per a l'àrea específica de Catalunya (Nicolau d'Olwer 1929; Bastardas 1979). Ací només ens ocuparem, doncs, de reunir els testimonis epigràfics i literaris que fan referència a les terres no-litorals del país analitzats en els treballs precedents i a afegir-hi alguns altres elements, nous o fins avui no advertits.

El primer testimoni, curiós i de difícil valora-
ció per al tema que ens ocupa, i que ja ha estat aper-
cebut per alguns estudiosos (Bastardas 1979, p. 258;
Sanchis Guarner 1980, pp. 11-12), correspon a l'època
d'August i ens el proporciona Horaci. Diu aquest autor
(Ep. I, 20), tot dialogant amb el seu llibre, que si
vol deixar la seva companyia per la venda pública:
"Seràs estimat a Roma, mentre la novetat no t'abando-
ni; però tan aviat com començaràs a anar brut, de tant
manuclat pel vulgus, o bé engreixaràs, taciturn, les
arnes, o fugiràs a Útica, o embolicat seràs tramès a
Lleida." "...quodsi non odio peccantis desipit augur,/
carus eris Romae donec te deserat aetas;/ contrectatus
ubi manibus sordescere vulgui/coeperis, aut tineas pas-
ces taciturnus inertis,/ aut fugies Vticam aut vinctus
mitteris Ilerdam./ ...".

Ja ens hem referit en diferents ocasions a la ins-
cripció d'Aeso (nº 47), molt interessant per diferents
aspectes, que recorda l'erecció d'una estàtua en un
lloc públic pel ric Marius Marianus, conjuntament amb
la seva esposa ~~Mariana~~ Calpurniana, a la memòria del seu
fill, mort als divuit anys, P. Marius Calpurnianus
Orret(anus), de qui subratlla la seva condició de "li-
beralibus studiis eruditus" (Nicolau d'Olwer 1929, p.
137; Bastardas 1979, p. 259). Segurament es tracta,
com ja hem comentat anteriorment, d'una acomodada fa-
mília d'origen servil establerta a Aeso (cap. XI, 1).

Una inscripció funerària de Roma (CIL VI 27.198) apareix dedicada, al seu torn, al jove d'Aeso, també mort als divuit anys, M. Terentius Paternus pel libertus et educator Licinius Polytimus. Paternus devia pertanyer, ben segur, a l'aristocràcia municipal d'Aeso i probablement devia estar relacionat, com ja hem comentat anteriorment (cap. XII, 1), amb la família de l'important magistrat local M. Licinius Celtiber (núms. 40-41), a la qual possiblement pertanyia el llibert Polytimus (cap. XI, 1). L'edat de defunció de Paternus i el fet que la seva làpida funerària fos erigida per un educator suggereixen que possiblement aquest jove d'Aeso s'havia traslladat a la Urbs per a la seva formació cultural. Pel que fa a això cal recordar, només circumscriuint-nos al marc geogràfic i cultural on està inserida l'àrea que estudiem, la figura del calagurrità Quintilià (Bayet 1981, pp. 388 ss.) i les dels bilbilitans Marcial (Bayet 1981, pp. 401 ss.) i el seu amic Licinià (Dolç 1953, pp. 80-85; Petersen PIR² V, p. 31, nº 170), tan florents en el món de les lletres i de l'advocacia de la Roma d'època flàvia, on ja es traslladaren, inicialment per a la seva formació cultural, durant la infància o en plena joventut.

Un dels tres pedestals tarragonins dedicats al molt ric ciutadà i cavaller d'Ilerda, bé que establert a Tarraco, M. Fabius Paulinus, personatge d'època d'Adrià de qui ja hem tractat àmpliament a les pàgines

anteriors (cap. XII, 1), sens dubte li fou aixecat pel seu mestre o preceptor. Es tracta de la inscripció de dicada per L. Minicius Pudens (RIT 376), en que es qualifica Paulinus de "discipulo et amico optimo" (Cassani 1952, pp. 59-60; Sagredo-Crespo 1975, p. 128). Segurament M. Fabius Paulinus ja rebé la seva formació a Tarraco, ciutat que lògicament degué gaudir d'una notable activitat educativa i cultural, testimonis de la qual són algunes inscripcions de la població (RIT 53, 376, 393, 442, 443 i 448), recollides i comentades en els treballs abans esmentats, i el fet que el literat Florus hi exercís la professio litterarum en el primer terç del s. II (Nicolau d'Olwer 1929, p. 136; Bastardas 1979, p. 259).

Sabem també per Ausoni (com. prof. Burdig. XXIII) que a mitjan s. IV l'advocat de Burdigala Dynamius, que havia estat acusat d'adulteri a la seva terra, es refugià a la "parvula Hilerda", on exercí com a retor, sota el fingit nom de Flavinius, i on es casà amb una dona molt rica (Nicolau d'Olwer 1929, p. 137).

Hem de fer esment també, encara que ja sigui del primer quart del s. V, a la figura del bisbe d'Ilerda, el primer documentat de la ciutat, Sagittius, conegut per les cartes adreçades per Consensi a sant Agustí, molt recentment descobertes i publicades per Johaness Divjak. Sagittius, persona apassionada per la literatura màgica i priscillianista segons l'autor de les

cartes, hi és qualificat de "liberalibus litteris eruditus". La seva formació cultural l'apropa, com subratlla J. Amengual en estudiar aquestes cartes (Amengual 1979-1980, p. 335), al grup d'intel·lectuals i aristòcrates romans que accediren a l'episcopat durant el Baix Imperi. És, doncs, probable que Sagittius fos fill d'aquell ambient cultural que, alguns anys abans, havia estimulat l'advocat i retor de Burdigala Dynamius. (Nicolau d'Olwer 1929, p. 137; PLRE vol. I, p. 275, nº 1).

Tot i que no pertany a la zona pròpiament estudiada i que és del s. IV, no podem deixar de recordar, en referir-nos a aquests homes il·lustrats del Baix Imperi i al seu món cultural, la figura de Pacià de Barcelona, coetani de Dynami i bisbe com Sagitti. Els escrits que ens n'han arribat, tots ells de tipus doctrinal -tres epístoles a un tal Semproní, un sermó i un parell de tractats, un d'ells perdut-, revelen una persona d'una gran erudició, no només coneixedor dels grans autors cristians, en concret els africans Tertul·lià, Cebrià i Lactanci (Rubio 1958, pp. 30-34), sinó també dels de la literatura clàssica llatina, particularment Ovidi, Horaci, Lucreci, Ciceró i sobretot Virgili (Rubio 1958, pp. 25-30), a qui ja havia après durant la infància, segons ens diu ell mateix (Ep. II 4, 2-3). Pacià, com altres grans autors cristians de l'època, estava, doncs, format, com indica L. Rubio en l'estudi que li dedica (Rubio 1958, p. 25), en la literatura clàssica i no pogué ni volgué oblidar l'en

senyament de l'escola ni els seus costums intel·lectuals, quan aquests hàbits no estaven, naturalment, en contraposició de la nova "disciplina". És una opinió acceptada de forma unànime, bé que no en tenim constància explícita, que Pacià, com a bisbe de Barcino, devia ésser fill de la ciutat o de la seva demarcació diocesana (Rubio 1958, pp. 5-6) i un punt ja subratllat per alguns autors el fet que sembla que adquirí al mateix país la seva àmplia formació literària (Bastardas 1979, p. 261; Sanchis Guarner 1980, pp. 13-14).

Amb Pacià també apareixen vinculats, a més, dos altres personatges d'una elevada formació literària clàssica: el seu cultíssim fill Dexter, prefecte del pretori sota Honorí i escriptor, autor d'una crònica històrica, avui perduda, que dedicà a sant Jeroni, amb qui coincidí a Roma, i admirador de Ciceró (Rubio, 1958, pp. 7-8), i el seu polemista Semproní, un novacià i sens dubte ric propietari del territori de Barcino, també bon coneixedor de Virgili (Rubio 1958, pp. 21-23 i 25-26). En fi, en enquadrar a aquelles figures de la romanitat tardana, no podem oblidar el gran poeta cristià coetani, abans advocat i alt funcionari, Prudenci, fill de les terres de l'Ebre, ni tampoc el bisbe i literat d'Urgellum, de la primera meitat del s.VI, sant Just, autor d'un comentari al Càntic dels Càntics.

B) LES INSCRIPCIONS MÈTRIQUES.

Al marge dels testimonis de l'activitat educativa i de la formació intel.lectual, un valuosíssim reflex de la romanització cultural ens el proporciona la poesia epigràfica, sobre la qual avui disposem d'un ampli i monogràfic estudi de S. Mariner Bigorra per a l'àrea global d'Hispania (Mariner 1952) i d'unes breus consideracions de J. Bastardes per a l'àrea específica de les terres catalanes (Bastardas 1979, pp. 259-260).

El territori de l'actual Catalunya ha proporcionat diversos exemples d'aquesta poesia epigràfica, bé que quasi tots ells provenen de la riquíssima documentació de Tarraco (Alföldy, RIT p. 510). Val a dir, pel que fa a això, que d'aquesta ciutat procedeix la cinquena part aproximada, concretament tretze epígrafs, del conjunt d'inscripcions hispàniques que J. Vives recollí en l'apartat d'epigrafia mètrica de la seva obra (Vives, ILER pp. 531-547, núms. 5752-5821). Ací, però, només ens hem de referir òbviament a les terres no-litorals que estudiem, àrea on han estat trobats alguns testimonis d'un gran interés.

D'antuvi hem de fer esment a una valuosa làpida sepulcral de Iesso (nº 64), probablement del s. II, dedicada per Servilla Praepusa a la seva filla Lesbía, morta als onze anys, els noms hel.lènics de les quals

suggereixen que eren unes persones d'origen servil (cap. XI, 1). Es tracta d'una inscripció que ja fou objecte d'un acurat estudi, immediatament després de la seva troballa a començament de 1967, per S. Mariner (Mariner-Pita 1967). És una peça notable per haver estat escrita en díctics elegíacs, per la seva quasi regularitat prosòdica i mètrica i sobretot pel fet de constituir un dels escassíssims testimonis fins avui coneguts d'inscripcions mètriques autènticament dialogades -una vintena en tot l'àmbit romà-. Quant al text de la part mètrica, hem de dir, d'acord amb l'anàlisi que en féu aquell estudiós, que tot ell es compon d'elements tòpics en la poesia epigràfica funerària i que els versos són de clara inspiració virgiliana, i en particular en l'Eneida.

Coneixem també una altra inscripció mètrica (nº 84) gravada amb un punxó a una paret de les termes de Caldes de Malavella, segurament al "tepidarium", publicada per F. Fita (Fita 1904 a, pp. 86-87 i ulteriorment també estudiada per S. Mariner (Mariner 1952, pp. 11, 16, 139, 140, 151, 153, 154 i 190). L'epígraf, considerat per F. Fita de l'època d'August o tal vegada anterior i per S. Mariner del primer segle de l'era, és, d'acord amb aquest últim investigador, un vers septenari trocaic de caràcter satíric, a la manera dels grafitis pompeians, i d'estil notòriament popular, fins i tot vulgar. Es tracta d'un testimoni que sens dubte

s'ha de posar en relació amb l'ambient bigarrat que degué caracteritzar aquest important centre termal situat sobre el gran eix de comunicació terrestre de la via Augusta.

També hem de recordar ací, encara que es tracta d'un "cippus" procedent de Mogontiacum, a la Germania Superior, la inscripció mètrica funerària (CIL XIII 6858), datable amb tota seguretat de mitjan s. I, del ciutadà d'Auso T. Caecilius T. f. Gale. Ausone, miles de la legió IIII Macedònica, dedicada pel també ciutadà d'Auso i company d'armes L. Sempronius Auso (cap. XII, 1 i XIII, 1). La inscripció, ja recollida i anotada per F. Buecheler (Carmina latina epigraphica n° 373) i àmpliament estudiada per mi mateix en data molt recent (Pons 1982 b), conté, després de la fórmula sepulcral final, una composició mètrica de clara evocació virgiliana -cf. el seu primer vers "Vivite felices quibus est data vita fruend(a)" amb Verg., Aen. III, 493 "Vivite felices, quibus est fortuna peracta"-. Bé que la inscripció no procedeix de Catalunya, no pot ésser omesa en tractar del tema que ens ocupa, ja que mostra l'estima sentida per aquest gènere epigràfic per individus del país; estima que, no obstant això, en aquest cas probablement devia ésser el fruit de l'ambient cultural de Mogontiacum, ciutat amb un notable conjunt d'inscripcions funeràries mètriques (CIL XIII 6808, 6858, 7002, 7070, 7105, 7113, 7129, 7203

i 7234), conjunt que va des de l'època júlio-clàudia (CIL XIII 6858 i 7234) fins a la penetració del cristianisme (CIL XIII 7203) i l'inici del qual és probablement anterior a l'aquartermament de la legió IIII Macedonica al lloc cap el any 40 - com ho suggereix una de les inscripcions, dedicada a un soldat de la legió II Augusta (CIL XIII 7234), unitat que abandonà la Germania l'any 43-.

Les terres aragoneses de l'antic territori ilergeta han proporcionat, per la seva banda, dos exemples molt notables de l'epigrafia mètrica llatina: una inscripció funerària, de finals del s.I o començament del II, localitzada al terme d'Argavieso, a la via de Tarraco a Caesaragusta, al sector comprès entre Pertusa i Osca, i la inscripció musiva, d'època ja tardana, del Baix Imperi o més probablement dels temps Visigòtics, de la primera meitat del s.VI, provinent d'Estada, a la vora esquerra del Cinca mitjà, al nord de Montsó, a la qual hem fet al·lusió al prefaci d'aquest estudi en parlar de l'àmbit de la seu romano-visigòtica d'Ilerda.

La inscripció funerària i mètrica d'Argavieso (CIL II 5839), d'un gran interès, bé que malauradament fragmentada, recull un bellíssim epigrama, de tres distics de rara perfecció, d'un tal ... Linus Maternus a la memòria d'un poeta i músic, probable germà seu, de praenomen Sextus i de cognomen possiblement Fra-

ternus, de qui es diu que havia estat a les boques del Nil. E. Hübner (Hübner 1886) dedicà un estudi monogràfic a aquest epígraf, on recullia un assaig de reconstrucció fet per Buecheler, i proposà d'identificar l'autor de l'epigrama i dedicant de la làpida amb un hispànic resident a Roma de nom Maternus, orador i advocat, esmentat per Marcial (Mart., Ep. X, 37), així com d'emparentar aquests individus d'Argavieso, probablement germans i de gentilici desconegut, amb la important família coetània d'Aeso dels Aemilii, els membres de la qual duen els cognomina Maternus, Paternus i Fraternus (cap. XII, 1).

En fi, d'època ja tardana, coneixem l'interessantíssim mosaic, amb epigrafia, trobat a Estada (Pano, 1934; Balil 1965, pp. 284-285; Pita 1969, pp. 51-53; Blázquez-González Navarrete 1972-1974, pp. 429-432; Lostal 1977, pp. 43-46; id. 1980, pp. 55-57), no gaire lluny del magnífic conjunt romà i paleocristià del "Monte Cillas", al terme municipal de Coscojuela de Fantova, a l'altre costat del Cinca (Fita 1884, pp. 212-217; del Arco 1942, pp. 45-47; Palol 1967, pp. 331-334; Lostal 1977, pp. 28-32; id. 1980, pp. 38-43). Es tracta d'una coneguda peça, amb una composició figurada de difícil interpretació, de la qual fins i tot es discuteix el seu caràcter cristià o mitològic, que prové d'una vil·la de la vora d'aquell riu (Gorges 1979, p. 266). El tret més original del mosaic és

el fet que, sorprenentment, hi aparegui inscrit un vers de Virgili, bé que només se n'ha conservat una part: "Dividimus muros [et moenia pandimus urbis]" (Verg., Aen. II, v. 234. Vives, ILER 2107). Com hem assenyalat en un treball recent sobre la Ribagorça (Pons 1983), el fet que aquest vers pertanyi precisament al llibre segon de l'"Eneida", aquell on es relata la presa i destrucció de Troia pels grecs, i que correspongui al passatge en què concretament es descriu la introducció del fatídic cavall a la ciutat, fa pensar que potser el propietari de la vil·la, home sens dubte culte, hagués volgut evocar en el mosaic la presa de la no llunyana Ilerda, seu del bisbat al qual pertanyia, l'estiu del 449 pels sueus de Requiari - possiblement ajudats pels bacaudes-; presa que, segons subratllen els autors de l'Antiguitat que en parlen, Idaci (Chron. 142) i Isidor de Sevilla (Hist. Suev. 8/), fou aconseguida per engany i seguida d'una gran captivitat, és a dir com havia passat en el cas de la llegendària Troia. Aquesta suggestiva relació, que òbviamment és una mera possibilitat, s'adiria amb un recurs literari emprat per algun dels grans autors cristians de l'època -Jeroni, Agustí, Ennodí, Gregori el Gran-, el d'utilitzar versos d'aquell llibre de l'"Eneida" per referir-se a les destruccions coetànies produïdes pels diferents pobles germànics, i en particular a la presa de les ciutats de l'Imperi: la de Roma del 410 pel got Alaric, la de Pa-

via del 476 i la de Roma de la segona meitat del s.VI pels lombards (Courcelle 1964, pp. 25-26, 10, 201 i 257).

C)ALGUNS TESTIMONIS D'ACTIVITATS ARTÍSTIQUES

En fi, algunes inscripcions, en nombre certament reduït, procedents del territori de l'actual Catalunya i de la part aragonesa de l'antic país ilergeta, donen testimoni d'individus lligats a la producció artística pròpiament dita.

A més de la inscripció funerària mètrica d'Argavieso (CIL II 5839) a què acabem de fer esment, que com hem vist pertanyia a un poeta i músic, hem de referir-nos a una làpida sepulcral trobada al terme de Rajadell (nº 11) , al Bages, a l'est de Sigarra, dedicada als Deus Manes de les amabilíssimes Heuresis i Melodia. Com que Heuresis significa invenció per compondre algun discurs eloqüent o qualsevol altra obra d'art, F. Fita considerarà que aquestes difuntes devien ésser filles d'algun compositor de música vocal i instrumental. Val a dir, encara, que un epígraf votiu de Tarraco ens testimonia un altre individu dedicat a una activitat artística, Aemilius Severianus, mimographus (RIT 53).

D) CARACTERÍSTIQUES I EVOLUCIÓ DEL FENOMEN.

Els testimonis fins aquí enumerats, força significatius i en un nombre certament notable en relació a la pobresa quantitativa de la documentació epigràfica i literària que globalment posseïm de la zona estudiada o que hi fa referència, permeten fer algunes consideracions generals del tema que ens ocupa i de la seva evolució cronològica.

Del període d'August, moment en què s'inicia la informació, només disposem d'una única i tangencial notícia, la menció d'Ilerda en el diàleg imaginari d'Horaci amb el seu llibre. Tot i que és arriscat formular consideracions a partir d'aquest passatge breu i circumstancial, semblar clar que, en el pensament d'aquell autor, Ilerda, sens dubte aleshores ben coneguda per la batalla que s'hi havia lliurat no gaires anys abans, era considerada un lloc situat a la perifèria o al límit del món cultural de l'època, però no pas fora d'ell, com tampoc no hi estava la important població africana d'Útica esmentada a la mateixa cita. D'altra banda podem pensar que lògicament Ilerda, a la gran ruta de penetració vers l'interior peninsular, d'una destacada importància ja des d'època pre-romana i una mena d'avançada de la romanització en temps de la República, degué ésser la primera població de les terres interiors del país on ar-

relaren les noves formes culturals de Roma, com havia passat amb les polítiques (cap. III, 1), cosa que en certa forma també s'adiu amb l'esmentat passatge d'Horaci.

La documentació del període ulterior, fins a la crisi del s. III, és més nombrosa i totalment epigràfica, i per això més útil per formular algunes consideracions de tipus sociològic i geogràfic.

D'antuvi es constata l'interès dels membres de les aristocràcies locals per la formació cultural, com ho palesen la inscripció tarragonina del ciutadà d'Ilerda M. Fabius Paulinus dedicada pel seu mestre o preceptor i la funerària de Roma del jove aesonenc M. Terentius Paternus aixecada per un llibert i educator, i encara més si fos certa la motivació cultural en el desplaçament d'aquest aesonenc a la Urbs. Amb tot, l'epígraf d'Aeso de P. Marius Calpurnianus Orretanus, de qui se subratlla la condició de "liberalibus studiis eruditus", i la làpida sepulcral mètrica de Iesso de Servilla Praepusa a la seva filla Lesbia revelen, al seu torn, que l'estima per les formes culturals romanes no es reduí a les aristocràcies municipals en el sentit estricte, car en ambdós casos sembla que es tracta de famílies de lliberts, bé que sens dubte de posició econòmica acomodada o relativament benestant.

D'altra banda, aquestes dues últimes inscripcions, d'Aeso i de Iesso, i la de Roma del ciutadà aesonenc M. Terentius Paternus, sense oblidar la mètrica de Mogontiacum dels ciutadans d'Auso T. Caecilius i L. Sempronius, mostren que, durant l'Alt Imperi, aquest fenomen no es va donar únicament a Ilerda, la ciutat més important de les terres interiors del país, sinó també a comunitats més petites, com és el cas de Iesso, i fins i tot molt allunyades i marginals, com és el cas d'Aeso, ubicada a les mateixes portes d'aquelles terres que conservaren la llengua autòctona basca o bascoide fins a època molt avançada. Val a dir, encara, que dues de les inscripcions analitzades, la de Rajadell i la mètrica d'Argavieso, ni tan sols són de procedència ciutadana.

Aquests testimonis epigràfics permeten constatar, a més, que, a les terres interiors del país, les formes pròpiament culturals romanes no es circumscriviren a l'estrictament àmbit educatiu, sinó que també impregnaren altres activitats dels pobladors de la zona, ja que les trobem en el món funerari, com ho palesen singularment les làpides sepulcral de Iesso i d'Argavieso, així com la de Mogontiacum de dos ciutadans i legionaris d'Auso, totes elles de caràcter mètric, i en l'activitat artística pròpiament dita, com ho mostren l'epígraf funerari de Rajadell, segons sembla de les filles d'un compositor de música vocal i instrumental, i sobretot la d'Argavieso, d'un poeta i músic.

Tot i que la Baixa Antiguitat cau fora de l'estudi present, alguns dels elements que hem comentat a les pàgines precedents pertanyen plenament a aquest període històric, per la qual cosa abans de concloure aquest apartat no volem deixar de fer unes breus consideracions sobre l'evolució de les formes culturals romanes al país durant aquests segles tardans.

D'antuvi hem de dir que l'anorreament del règim urbano-municipal característic de l'Alt Imperi i el procés de ruralització que des del s.III experimentà el conjunt de la societat, i en particular les élites dirigents locals, factors que feren apareixer al camp uns centres de poder econòmic, social i àdhuc polític, les grans i magnífiques vil·les de la Baixa Antiguitat, no implicaren, però, la desaparició de les formes culturals romanes del país, cosa que palesa l'arrelament que aquestes ja hi havien assolit.

Un fet ben conegut i estudiat que ens permet mesurar la continuïtat d'aquestes formes culturals és l'ampli i profund coneixement que dels autors clàssics llatins, i sobretot de Virgili, tenia el bisbe de Barcelona del s. IV Pacià, figura d'una gran erudició i primer escriptor de nom conegut d'una certa importància del territori de l'actual Catalunya, així com el del seu fill, l'historiador Dexter, prefecte del pretori sota Honori i amic de sant Jeroni, i el del seu polemista Sem-

promià, un novacià i sens dubte ric propietari del territori de la ciutat, també bon coneixedor del gran poeta de Màntua. Els testimonis de la Baixa Antiguitat no es redueixen, però, a l'àmbit d'aquesta ascendent població costanera ni a l'àmbit que envoltava aquella figura tan destacada ni tampoc al de les terres litorals del país, ja que en trobem, i de ben notables, a les terres de l'interior, i en concret a l'antic territori ilergeta.

La Catalunya interior de la Baixa Antiguitat presenta, quant al tema que comentem, una documentació predominantment literària i circumscrita a Ilerda i a la seva zona d'influència. D'antuvi hem de subratllar que és un fet certament remarcable, conegut per Ausoni, que un advocat de Burdigala, Dynamius, exercís com a retor a la molt petita Ilerda, "parvula Hilerda", de mitjan s.IV, on acusat d'adulteri s'havia refugiat. Aquesta valuosa notícia i la informació que per la correspondència de Consenci amb sant Agustí coneixem del' àmplia formació literària de Sagitti, primer bisbe conegut de Lleida, l'any 419, i priscil·lianista segons l'autor de les cartes, permeten d'entreveure l'important sediment cultural que, com a la Barcelona cetània, devia existir a la ciutat a l'època tardo-romana - amb anterioritat a la presa per Requiari, rei dels sueus, l'estiu del 449-.

cosa encara més notable si tenim present les profundes convulsions de la tercera centúria, de les quals no sembla que tampoc s'hagues escapat la població (cap. V, 2).

Tampoc no ens manquen, en aquestes mateixes terres, testimonis de l'estima de les antigues formes culturals clàssiques entre els grans propietaris rurals de la Baixa Antiguitat, en procés de cristianització a partir del s. IV, com ens ho mostren, singularment, la figura de Fortunatus de Fraga, que escriví el seu nom tallat per un crismó al mosaic de la vil·la (Vives, ICERV, 562), i, ulteriorment, al s. VI, la del riquíssim Vincentius, fill d'una família de grans terratinents de la regió, que s'educà al monestir d'Assan, al Sobrarb, i que ulteriorment fou bisbe d'Osca (Fita 1906 b, pp. 148-166). Dels valors estètics i culturals d'aquesta societat marcadament ruralitzada, i en particular d'aquella classe de possessores, ens donent testimoni els mosaics que hom ha trobat a diverses de les seves vil·les. Els exemples que en tenim a Catalunya, ben coneguts, provenen de les terres litorals i pre-litorals, des del Gironès i la Costa Brava fins el Camp de Tarragona, i de les de la depressió del Segre i la vall del Cinca. És precisament de la vora d'aquest últim riu, d'Estada, al sector actualment aragonès de l'antic comtat de Ribagorça, d'on prové un mosaic tardà, probablement de la primera meitat del s. VI, en què sorprenentment apareix reproduït

un vers del llibre segon de l'"Eneida" (Verg., Aen. II, v. 234), cosa que fa d'aquesta peça un valuosíssim testimoni de la formació o la sensibilitat cultural de l'amo de la casa, i per extensió de la seva classe social, així com de la subsistència a les terres interiors del país, a l'antic territori ilergeta, de les formes de l'antiga cultura clàssica, i en particular del virgilianisme, fins a època molt tardana. Com hem dit abans, és probable, a més, que aquest epígraf musiú es pugui relacionar amb un recurs literari que s'observa en alguns grans autors cristians de la Baixa Antiguitat, el d'utilitzar versos d'aquell llibre de l'"Eneida", on es relata la llegendària i fraudulenta presa de Troia pels grecs, en parlar de les destruccions de l'època produïdes pels diferents pobles germànics, i en particular de la presa i saqueig de les ciutats de l'Imperi, i conseqüentment que evokes també un esdeveniment d'aquesta mena, versemblantment la presa, l'estiu del 449, de la no llunyana Ilerda, la seu episcopal de la zona, pels sueus de Requiari, presa també aconseguida per engany i seguida d'una gran captivitat, com subratllen els autors de l'Antiguitat que en parlen, Idaci i Isidor de Sevilla.

2.- LA SUBSISTÈNCIA DE LES LLENGÜES AUTÒCTONES.

Malgrat allò que hem exposat fins ací sobre la important romanització cultural de l'interior del país, no podem oblidar, en tractar del tema que ens ocupa, la paral·lela supervivència durant l'Alt Imperi de les llengües autòctones, bé que progressivament enxampurrades amb el llatí.

Es tracta d'un fenomen que ens és particularment ben palesat pels famosos ploms votius d'Arles de Tec (CIL XII 5367), probablement del s. II, trobats l'any 1845 en aquest important centre religiós-termal romà del Vallespir, situat a escassa distància del límit provincial amb Hispania, i que recentment han estat àmpliament estudiats per J. Coromines (Coromines 1973, pp. 5, 12, 6 i 7; id. 1976 c). La llengua que s'hi empra és de tipus indoeuropeu, en part llatina però bàsicament pre-cèltica, sorotàptica, segons aquell investigador, i encara amb la repetida aparició de la paraula bascoide "niska", amb el sentit de nimfa. És, doncs, un llenguatge marcadament popular i enxampurat, barreja de sorotàptic i llatí, propi d'una població que estava en ple procés de romanització lingüística.

Tot i que d'antuvi sorprèn trobar una llengua d'aquesta naturalesa en un indret tan poc allunyat de la costa i de la via Augusta com Arles de Tec, hem de pensar que al Vallespir, així com al Conflent, pogue-

ren haver subsistit, arraconats, antics pobles i antigues llengües de la regió. Segons Sili Itàlic (III vv. 415-420 i 442-446), Anníbal, en creuar el Pirineu, travessà, abans d'entrar al país dels volques, les muntanyes i les denses selves dels bèbrices. P. Bosch Gimpera (Bosch 1965, pp. 140-141), en estudiar el pas del Pirineu per aquell general, ja considerà que aquestes muntanyes i selves han d'ésser el Conflent -car segons aquest estudiós l'exèrcit cartaginès devia haver remuntat la vall del Segre fins a la Cerdanya i devia haver creuat la carena pel coll de la Perxa- i, tot recollint una hipòtesi ja exposada anteriorment (Bosch 1932, p. 408), que els bèbrices, de nom d'origen cèltic i esmentats per altres fonts literàries tardanes, que els localitzen al peu del vessant septentrional del Pirineu oriental, eren celtes pertanyents a la primera onada d'aquells, és a dir la de la cultura de les urnes de la primera Edat del Ferro, els quals havien restat arraconats a la comarca després de la reacció indígena i possibles penetracions ibèriques, a què seguí l'arribada dels volques al Rosselló, una centúria abans del pas d'Anníbal. El Vallespir pogué haver constituït, doncs, per la seva relativa marginalitat, una mena de refugi d'aquella antiga llengua pre-cèltica.

Els ploms votius d'Arles, que recullen les súplices de curació, segons Coromines d'afeccions oculars (Coromines 1976 c, p. 192), fetes a les divinitats tute

lars d'aquest centre religiós-termal per alguns dels malalts que hi acudiren, ens mostren, doncs, lluny del llenguatge i formularis estereotipats de les inscripcions llatines, una realitat lingüística més complexa i sens dubte més autèntica i comuna, si més no a nivell global de la població, que la que reflecteix la immensa majoria de la documentació epigràfica, pública i monumental, de l'Alt Imperi. Tanmateix, aquesta dimensió sòcio-lingüística, tan important, ens és molt mal coneguda durant el període de l'Imperi, car només en tenim testimonis directes d'una manera molt esporàdica i circumstancial, com és el cas que acabem d'esmentar.

Ací, però, hem de referir-nos a la llarga subsistència de la llengua autòctona en alguns ambients netament rurals i populars i en zones muntanyoses i marginals del país, bé que en un constant procés de retrocés social i geogràfic. Val a dir, pel que fa a això, que A. García i Bellido (García Bellido 1967, pp. 27 ss.) ja va subratllar, en estudiar el procés de llatinització d'Hispania, com les llengües indígenes de la Península no desaparegueren tan aviat com hom podria considerar, sinó a les grans ciutats, i com el seu ús perdurà al medi rural i a les ciutats petites i allunyades, on degueren sobreviure, de manera més o menys precària, fins a una època bastant avançada.

En efecte, tot i que la romanització lingüística de Catalunya ha estat situada pels lingüistes a l'època imperial romana, l'extinció de les llengües indígenes del país degué ésser un llarg procés, sens dubte retardat per l'eficàcia i dura orografia d'una bona part del territori, que entre alguns sectors socials, neta ment rurals i populars, i en algunes àrees geogràfiques, muntanyoses o marginals, fou, més que el fruit de la romanització pròpiament dita, essencialment el resultat de la cristianització del país durant l'època tardo-romana i visigòtica i, a les valls pirinenques més aïllades de la gran zona muntanyosa del nord-oest del país, fins i tot en època alto-medieval. Es tracta d'un procés òbviament molt mal conegut, però del qual és possible espigolar algunes dades, certament ben escasses, en un text literari de l'època i sobretot en la toponímia, així com indirectament en el lèxic i la fonètica del català.

L'estudi dels noms de lloc del Pirineu català ha permès deduir als lingüistes que, durant l'època romana, la població de la totalitat d'aquesta gran regió muntanyosa era de parla basca o bascoide. Fa més de seixanta anys M. Menéndez Pidal ja va assenyalar una sèrie de topònims d'origen basc a l'est de l'actual Navarra, a l'Alt Aragó, a la Ribagorça i al Pallars (Menéndez Pidal 1918). Ha estat, però, J. Coronimes l'investigador que ha treballat d'una manera més àmplia i

més aprofundida aquest tema, el qual, ultra aportar molts més topònims d'aquest origen, ha mostrat, a través de l'anàlisi d'aquests noms, com aquesta llengua tingué, al Pirineu, una extensió geogràfica i una duració temporal més àmplies que les que fins llavors s'havien considerat (Coromines 1965 a, pp. 28 i 219-231; id. 1965 b, p. 82 ss.; id. 1965 c; id. 1965 d; id. 1970 a; id. 1973; id. 1976 b).

En efecte, Joan Coromines ha provat, d'una banda, com aquesta llengua basca o bascoide també es parlava a Andorra, a l'Alt Urgell i a la Cerdanya, comarques, particularment aquesta darrera, on troba una sèrie de topònims d'aquest origen (Coromines 1965 b, p. 84 ss.; id. 1970 a, pp. 202-204). D'altra banda, mostra com, mentre que la romanització lingüística de la Cerdanya degué ésser antiga, probablement cap al s. V, i a penes posterior la d'Andorra i l'Alt Urgell, la poderosa orografia de l'Alt Pallars protegí eficaçment aquesta llengua basca pirinenca durant molt més temps: aquesta llengua, que ja no es parlava a la zona de Tremp en el moment de la penetració dels musulmans a la Península, es mantingué al Pallars Sobirà durant molt de temps, fins cap a l'any 1000, és a dir fins a la plena Edat Mitjana, bé que progressivament romanitzada i arraconada cap a les terres més altes de la comarca, essent l'últim refugi d'aquesta parla moribunda les valls de Cardós, Ferrera i sobretot d'Àneu, juntament amb les de

Cabdella, Boí i l'Alt i Mig Aran, zona que arribà a constituir un illot de parla basca quan aquesta ja havia desaparegut de la resta del Pirineu central i oriental, i els últims parlants, la població netament rural i no-viletana d'aquestes terres (Coromines 1965 c, p. 106 ss.).

D'altra banda, deixant a part la molt llarga supervivència d'aquesta llengua basca pirinenca, en una zona totalment marginal de la romanització, hem de referir-nos a un cert passatge literari, del tractat anònim intitulat "De similitudine carnis peccati", que és sumament clar pel que fa a la supervivència de les llengües autòctones a l'època tardana, bé que imprecís en la seva aplicació temporal i geogràfica. Es tracta d'un passatge que ja fou advertit i destacat per A. García y Bellido (García Bellido 1967, pp.27-28), a qui seguirem en el seu comentari.

L'autor parla d'una dama cristiana de la qual pondera les seves moltes obres de caritat, les seves diferents virtuts i, finalment, la seva sol·licitud envers aquells que encara no entenien el llatí, a qui parlava i ensenyava en la seva pròpia llengua. Heus ací el que diu el text quant a això darrer: "... amb aquells gentils i amb aquests bàrbars teus, bàrbars tant d'ànima com de llengua, que encara estan convençuts que els seus déus no coneixen pas la mort, actuaves d'una manera especial, car amb dolces paraules i departint

amb cadascú en la seva llengua pròpia els infonies el coneixement del nostre Déu i en llengua bàrbara els exposaves la nostra doctrina hebraica, tot podent dir amb l'apostol: "Mireu com parlo la llengua de cadascun de vosaltres" (Sant Pau, I Cor. 14, 18)", "... ethnici uero et istis barbaris uestris nonminus mente quam lingua, qui mortem putant idola non uidere, illa peculiariter exhibebas: sermone blando, et suo unicuique, dei nostri insinuare notitiam, et lingua barbara hebraicam adserere doctrinam, dictura cum apostolo: Bene quod omnium uestrum lingua loquor." (Liber de similitudine carnis peccati, Migne P.L. Suppl. 1, pàg. 55, París, 1959).

Desgraciadament, però, existeixen dubtes sobre la personalitat de l'autor, i per tant sobre l'indret precís on tingueren lloc les activitats d'aquesta sol·lícita dama. Amb tot, segons A. García y Bellido, dels diversos noms proposats només dos entren en consideració com a únics probables: sant Pacià, bisbe de Barcelona durant bona part del s. IV, i el prevere Eutropi, bisbe de València a finals del VI. Les activitats d'aquesta dama probablement s'han de situar, doncs, com proposà aquell estudiós, en algun lloc d'Hispania, dintre de la diòcesi de Barcino o de Valentia, o més àmpliament al llevant peninsular i tal vegada terra endins, car la costa era molt romanitzada des de feia temps.

Cal matisar, però, a les raons exposades per A. García y Bellido que, d'acord amb la crítica patristica actual, avui no sembla que el "De similitudine carnis peccati" es pugui atribuir, com s'havia fet a començament del segle, a Pacià de Barcelona, sinó a Eutropi (Rubio 1958, pp. 11-12). Amb tot, aquest manuscrit anònim conservat a la "Biblioteca Nacional de París" continua essent, doncs, d'acord amb allò que ja va subratllar M. Sanchis Guarner (Sanchis Guarner 1980, p. 56), el darrer testimoni escrit de la subsistència de les llengües pre-romanes a les futures terres peninsulars de parla catalana.

En fi, cal no oblidar, bé que es tracta d'un tema que cau òbviament fora dels objectius i dels límits d'aquest estudi, la influència del substrat en la ulterior constitució de la llengua romànica del país i en el de la seva toponímia. Els estudis dels lingüistes, entre els quals destaca d'una manera molt especial, pel que fa a aquest aspecte concret, l'obra de Joan Coromines, han permès saber com alguns mots del lèxic català, així com també algun fenomen fonètic, i nombrosíssims topònims del país, tenen el seu origen en les llengües pre-romanes que s'hi parlaven, tant en l'íbero-basc, com en les de naturalesa indoeuropea (Badia 1951 = 1981, pp. 21-24; Coromines 1965; id. 1970; id. 1976-1977; Sanchis Guarner 1980, pp. 46 ss. i 56 ss.; Badia 1981, pp. 184-185). Fins i tot alguns

estudiosos, concretament M. Sanchis Guarner (Sanchis Guarner 1956; id. 1980, pp. 27 ss. i 69 ss.) i A. Badia i Margarit (Badia 1981), han valorat positivament, bé que a partir de bases arqueològiques diferents i d'hi pòtesis distintes, els efectes del substrat a l'hora d'explicar les diferències existents entre el català oriental i l'occidental, fins a època molt avançada, doncs.

Així doncs, si els testimonis enumerats a l'apartat anterior palesen una clara i decidida romanització cultural a les terres de la Catalunya interior i particularment de les seves élites locals, els diferents elements que acabem de comentar mostren com una part de la població del país, sens dubte essencialment rural i popular i cada cop més marginal, degué continuar durant molt de temps aferrada a la seva llengua i cultura vernacle. És necessari, doncs, una vegada més, ésser particularment cauts en extreure consideracions generals a partir d'una documentació, l'epigrafia llatina, que és quantitativament pobra i sobretot parcial, certament reflex del medi municipal i dels seus col·lectius, però a penes il·luminadora de la població sociològicament netament rural, i encara menys de la d'aquelles terres marginals, escassament romanitzades durant l'Alt Imperi, que lògicament quasi no han llegat documentació escrita.

Es doncs el medi rural, i encara més les zones marginals, situades al marge de l'estricta àmbit municipal, potenciat o imposat per Roma, les àrees on, òbviament, devien aflorar més vigorosament les formes culturals i socials autòctones pre-romanes. Existeixen, però, evidents limitacions per a entreveure aquests elements netament indígenes, molt sovint emmascarats sota una forma romana, a través d'una documentació, l'epigrafia llatina, que per la seva pròpia naturalesa ja implica una notable assimilació de la cultura romana i que, d'altra banda, reflecteix essencialment el medi municipal i els grups socials que hi estan vinculats.

Tanmateix disposem d'alguns materials epigràfics que fan una mica de llum sobre el tema de la supervivència de formes socio-culturals autòctones, fonamentalment les inscripcions votives rurals, procedents de diferents indrets del país, i una inscripció de la Ribagorça, trobada a l'antic terme municipal de Calbera, valuosíssima per al coneixement de la població pirinenca. Val a dir, però, que es tracta d'uns materials que, al mateix temps, també permeten constatar la influència cultural de la romanització ja durant l'Alt Imperi més enllà de l'estricta àmbit municipal. A l'anàlisi d'aquests materials dedicarem, doncs, les pàgines següents.

3.- EL MÓN RELIGIÓS.

Anteriorment ja ens hem ocupat de l'aspecte més estrictament polític i oficial de la religió romana, el culte imperial, a través del qual hem constatat la penetració i arrelament de les formes ideològiques dominants de l'Alt Imperi a les petites comunitats municipals de la Catalunya no-litoral, i més particularment entre les élites locals de la zona (cap. XII, 4). Deixant, doncs, a banda el culte imperial en sentit estricte, ara hem de tractar de l'aspecte més pròpiament personal i privat de les creences religioses de l'època, bé que és impossible traçar una clara divisió entre aquests dos aspectes d'un tot ideològic, com clarament podrem constatar en inscripcions de la mateixa zona que estudiem.

Per estudiar el món religiós dels pobladors de les terres no-litorals de Catalunya a l'Alt Imperi ens valdrem, bàsicament, de les inscripcions votives que s'han trobat a la zona, fins avui una vintena, així com, secundàriament, d'algunes de sepulcral, mitja dotzena més, on es fa esment als Déus Manes. Val a dir, però, que comptem amb altres elements de naturalesa diversa que també ens en proporcionen informació: dos importants conjunts de tabellae de plom de caràcter votiu i màgic, referències literàries de diferent índole

i autor, alguns elements de tipus artístic i, en fi, alguns topònims, actuals o antics, que palesen el caràcter religiós de l'indret durant l'Antiguitat.

Quatre seran els temes que abordarem d'una manera específica: el món cultural als petits municipia de la zona, els cultes testimoniats al medi rural, les formes religioses més propiament populars i autòctones i, en fi, els cultes que arribaren al país des del Mediterrani oriental i el pròxim orient. Abans, però, hem de comentar d'una manera individualitzada aquelles inscripcions votives i sepulcral que constitueixen la documentació bàsica del tema per al període que estudiem.

A) ELS TESTIMONIS EPIGRÀFICS.

ARTÉS (Bages)

Nº 8.- Ara votiva molt mutilada, on falta la primera línia, amb el nom de la divinitat, dedicada per Calpurnius ..avus.

Aquesta inscripció i dues més de funeràries (núms. 9 i 10) foren reutilitzades, amb altres elements romans, com a material de construcció en un edifici medieval d'Artés, l'antic castell episcopal, cosa que fa considerar que aquest lloc pogué haver estat en realitat un nucli de vida romana, encara avui no

identificat, com ja hem comentat anteriorment (cap. VII, 9). Ignorem, doncs, si es tracta d'un epígraf de caràcter municipal o rural.

SANT JOAN DE VILATORRADA (Bages)

Nº 12..- Ara fragmentada i molt desgastada, datable al s. III, erigida per Sempronius Hermipus a Diana.

A la cara frontal del monument apareix una representació d'aquesta divinitat acompanyada d'un gos i als seus respectius laterals sengles escenes de caça, representacions que tenen un evident caràcter mitològic (Soler 1951, pp. 196-198). L'ara fou trobada desmuntada al pati que dona accés a l'antiga església parroquial romànica del lloc, situada dalt d'un turó, però en desconeixem la procedència exacta. El cognomen hel·lènic del dedicant suggereix que segurament es tractava d'un llibert (cap. XI, 1)

Diana és una divinitat particularment ben testimoniada a l'epigrafia d'Hispania -J. Vives en recollí una vintena de testimonis (ILER 328-348)-. Deixant a part la referència que fa Estrabó (III, 4, 8) a la veneració de l'Artemis Ephesia a Emporion i Rhode, així com l'important Artemision d'origen pre-romà de Saguntum, i amb inscripcions romanes a Diana (CIL II 3820-3823), al sud del conventus Tarraconensis (García Bellido 1963b; id. 1963 c; id. 1966),

a Catalunya l'epigrafia també testimonia el culte a Diana en uns altres dos llocs, a Auso (nº 21) i a Barcino (IRB 11), bé que ambdues inscripcions, diferentment de la que ens ocupa, tenen un caràcter netament municipal.

ANGOSTRINA (Cerdanya)

Nº 14..- Ara dedicada per C. P. Polybius a I(upiter) O(ptimus) M(acsimus).

El dedicant era, segons sembla i si tenim present el seu nom, un individu de condició llibertina, segurament de la veïna Iulia Libia (cap. XI, 1). La inscripció fou trobada al cementiri situat al cos-tat de l'antiga església parroquial romànica del poble aixecada en un turó que domina la població.

L'indret de troballa de la inscripció sembla suggerir un antic lloc de culte, on es devia venerar Júpiter, que ulteriorment degué ésser cristianitzat. Pomponi Mela (II, 89 i 90), en descriure el litoral de Catalunya, cita, en dues ocasions, un "mons Iovis", una vegada al sud d'Emporiae i una altra al costat del riu Baetulo. Sembla clara, doncs, per aquest passatge, la relació entre alguns llocs elevats del país i el culte a Júpiter, segurament continuació i ensem identificació d'un anterior culte autòcton a una deïtat celeste, com també succeí a altres zo

nes de la Península (Blazquez 1962, p. 15). És doncs probable que el Júpiter d'Angostrina hagués estat identificat amb una divinitat indígena del llamp venerada en aquell lloc.

PUIGCERDA. (Cerdanya)

Nº 15..- Inscripció, avui perduda, que, segons indicava el seu text, era una ara al Deus Fulgurator.

La divinitat aquí mencionada és sens dubte el Júpiter romà. Sembla que es tracta, igualment que a la propera Angostrina, de la interpretatio d'una deïtat del llamp indígena, també venerada en un lloc geogràficament destacat, l'elevació d'origen glaciària avui ocupada per Puigcerdà i a la qual la població deu el seu nom.

EL GOGUL (Garrigues)

Nº 16..- Inscripcions llatines de caràcter votiu o màgic, la més clara de les quals diu "Secundio votum fecit", escrites, amb d'altres d'ibèriques, a la paret de la balma de la Roca dels Moros, al costat del famós conjunt de pintures prehistòriques -entre les quals destaca l'escena de la dansa-, bé que sense superposar-s'hi en cap punt.

Es tracta doncs d'un antiquíssim santuari d'època prehistòrica que conservà el seu valor màgic-religiós fins a l'època ibèrica i romana (Almagro 1956).

A U S O

Nº 21.- Inscripció del s. II dedicada per C. Corne^llius Grati lib. Magnio, ob honorem seviratus, a Diana, en què també es fa constar que construí una ara i uns seients "Idem aram et sed(ilia)".

El dedicant era, sens dubte, un destacat llibert de la comunitat, com ja hem comentat al capítol XI. El nom de la divinitat, Diana -no Minerva, errònia lectura seguida per Hübner i autors posteriors-, fou ulteriorment objecte d'un acurat ripicat -com també es constata en altres inscripcions votives romanes-, segurament pel fet d'haver estat reutilitzada com a pedestal d'altar de l'antiga església romànica de Santa Eulària (Gudiol 1916).

Una inscripció de Barcino (IRB 11), també del s. II, presenta un gran paral·lelisme amb la d'Auso que comentem. Es tracta d'un epígraf aixecat a Diana Augusta per L. Aemilius Saturninus, també "ob honorem seviratus". Diana fou una divinitat des d'antic relacionada a Roma amb els pobres i els esclaus, probablement el motiu que induí aquests dos individus a aixecar-li una dedicatòria en el moment del seu accés a l'anhelat sevirat. Cal recordar que, segons acabem de comentar, la inscripció de Diana de Sant Joan de Vilatorrada, al Bages (nº 12), segurament també fou dedicada per un llibert.

A E S O

Nº 24.- Inscripció del s. I dedicada per L. Aemilius Maternus, duumvir, i Fabia Fusca a la Lluna Augusta en honor i memòria de la seva difunta filla Aemilia L. fil. Materna.

Els individus d'aquesta inscripció pertanyen a la molt important família de l'aristocràcia municipal d'Aeso dels Aemilii, de la segona meitat del s. I i primera del II (cap. XII, 1). La difunta degué morir jove car són els seus pares els qui li dediquen la inscripció.

Bé que el culte a la lluna apareix en altres inscripcions d'Hispania (ILER 639, 641, 645 i 646), l'epígraf que comentem és l'únic que la testimonia com a divinitat augustiana (Étienne 1958, p. 336). Desconeixem, però, si aquest culte a la lluna és de tradició autòctona o greco-llatina, en aquest cas potser identificat amb el de Diana -la condició femenina de la persona a l'honor i memòria de la qual s'aixecà aquesta inscripció apunta clarament cap a una divinitat també femenina-, possibilitat aquesta segona que considerem més probable tant per l'ambient social d'on procedeix el document, una família íntimament lligada a les estructures polítiques, militars i ideològiques de l'estat romà, com pel fet de tractar-se d'una divinitat augustiana (Étienne 1958, pp. 335-338).

Nº 28.- Inscripció dedicada per Aemilia Paterna Aesonensis, flaminica perpetua, a la Victoria Augusta.

Aemilia Paterna, que també pertanyia a la molt important família d'Aeso dels Aemilii (cap. XII, 1), apareix testimoniada a dues altres inscripcions, una d'Aeso (nº 29) i una altra de Tarraco (RIT 319), igualment com a flaminica perpetua. La Victoria Augusta de l'epígraf segurament s'ha de relacionar amb les campanyes de Trajà en les quals d'una manera tan directa i brillant participà L. Aemilius Paternus (núms. 25-27), segons sembla germà d'aquesta sacerdotessa. Es tracta d'una virtut augustiana, el culte de la qual a Hispania ja fou estudiat per R. Étienne (Étienne 1958, p. 322 i 326-328), que també apareix testimoniada en una inscripció votiva de Tarraco, aixecada per la pròpia colonia (RIT 58), i en una altra d'Osca, dedicada per dos sevirs augustals (CIL II 3002).

Nº 52.- Inscripció fragmentada dedicada, en compliment d'un vot, a Mercurius [Compitalis per un particular el nom del qual només ens és conegut d'una manera molt incompleta.

El qualificatiu Compitalis, del nom dels déus protectors de les cruïlles, precisa i reforça el caràcter tutelar i viari ja inherent a aquella divinitat:

a Mercuri protector de les cruïlles. Aquesta circumstància permet suposar que, segurament, la inscripció fou aixecada per un viatger o comerciant, probablement agraït a aquesta divinitat per haver escapat d'algun perill del camí. Hem de recordar, pel que fa a això, una inscripció de Lugdunum Convenarum (CIL XIII 259), al vessant septentrional del Pirineu central, que fa explícita referència a l'assassinat, als últims anys del s. II o primers del III, de dos individus, un d'ells natural d'Hispania, concretament de Carthago Nova, per uns latrones, possiblement uns bandits.

Mercuri està ben testimoniats a l'epigrafia d'Hispania -J. Vives en recull quasi una vintena de testimonis (ILER 258-276)-. A Catalunya també apareix en dues altres inscripcions votives de la zona litoral, una de Dertosa (CIL II 4054) i una altra de Iluro (CIL II 4614), ambdues dedicades per seviri Augustales, segurament lliberts relacionats amb l'activitat comercial en aquestes dinàmiques ciutats costaneres. Les terres catalanes de la Narbonensis han proporcionat, a més, dues altres inscripcions dedicades a aquesta divinitat, una del Vallespir, a Sureda (CIL XII 5365), i una altra del Rosselló, a Vilanova de Raó (CIL XII 5363), aixecada per "Euhangelus, Soc(iorum) XXXX (quadragessimae) ser(vus)", esclau lligat doncs al portorium de la duana del límit pro

vincial entre Hispania i les Gal·lies.

AQUAE VOCONIAE (Selva)

Nº 83.- Inscripció aixecada per Porcia Festa, al lloc atorgat per decret dels decurions, a Apol·lo August per a honor i memòria del seu fill difunt, L. Aemilius L. fil. Quir. Celatianus.

Els individus d'aquesta inscripció pertanyen a la important família de l'aristocràcia local, del s. II, dels Aemilii (cap. XII, 1). Probablement el difunt degué morir força jove, car és la mare qui dedica la inscripció. Cal subratllar, a més, el gran paral·lelisme de l'epígraf amb el de la Il·luna Augusta d'Aeso (nº 24): un ambient social similar, una probable primerenca edat de defunció, el record de la memòria del difunt vinculada a la invocació d'una divinitat i, en fi, el caràcter augustià de la deïtat -en el cas de Caldes Apol·lo August, segurament per la naturalesa termal d'aquesta població-.

Apol·lo està òbviament ben documentat a l'epigrafia d'Hispania -J. Vives en recollí una quinzena llarga de testimonis (ILER 165-180)- i també com a divinitat augustiana -R. Étienne en comptabilitzà set casos (Étienne 1958, p. 335)-. A Catalunya el tenim testimoni a Tarraco (RIT 19?, 20 i 800?) i sobre tot als centres religioso-termals de Caldes de Montbui (núms. 91-94) i Caldes de Malavella, bé que com

a divinitat augustiana només apareix amb seguretat a la inscripció que comentem i possiblement en una de les tarragonines (RIT 19?).

OSSOR-SUSQUEDA (Selva)

Nº 85.- Ara de rústica escriptura i de difícil lectura, bé que s'hi llegeix amb seguretat "ara votum", dedicada a una divinitat indígena i probablement silvestre.

Es tracta d'una inscripció molt interessant trobada -amb les ruïnes d'un temple romà- en artigar un terreny a la muntanya de Sant Benet, a la zona del monestir medieval del Coll, del qual avui es conserva una església romànica (Pladevall 1974, p.26). Aquest indret de les Guillerries devia ésser, doncs, un antic santuari de culte indígena, de lloc alt, en una zona de muntanya i romanització soma (Tarradell 1979, pp. 38-39). La inscripció recorda l'ara de Rellinars (núm. 114), també dedicada a una divinitat indígena, i l'actualment perduda de Puigcerdà (núm.15), en què explícitament es fa esment al terme "ara".

CALDES DE MONTBUI (Vallès)

Nº 91.- Inscripció dedicada a Apol.lo per M. Fonteius Novatianus.

El dedicant era segurament pare del destacat membre de l'aristocràcia tarragonina, de finals del s. I i començament del II, L. Fonteius M. fil. Gal. Martenus Novatianus (RIT 278 i 279) i possiblement identificable amb un M. Fon[teius?]. ... d'un fragment d'inscripció funerària de Tarraco (RIT 584).

Nº 92..- Inscripció dedicada a Apol.lo per voluntat testamentària de L. Minicius Apronianus Gal. Tarrac.

El dedicant s'ha d'identificar, amb tota seguretat, amb un important i ric membre de l'aristocràcia municipal tarragonina del mateix nom, de la primera meitat del s. II (RIT 23 i 918).

Nº 93..- Inscripció dedicada a Apol.lo per L. Vibius Alcinous.

El dedicant era un llibert també testimoni a Tarraco, sens dubte de posició acomodada, d'època flàvia o primera meitat del s. II (RIT 473 i 474), de qui ja ens hem ocupat anteriorment (cap. XI, 1).

Nº 94..- Inscripció dedicada a A(pollo) per Q. Cassius Garonicus, en compliment d'un vot.

El seu nom suggereix que es tractava d'un ingenuus, car Garonicus és un nom de l'onomàstica personal primitiva (Albertos 1966, pp. 119 i 288).

Sembla, doncs, que són quatre, tres totalment segures i una altra només probable, les inscripcions de

Caldes aixecades a Apol.lo, la majoria de les dedicatòries del lloc, circumstància que òbviament s'explica pel caràcter i importància termal de la població. Val a dir, pel que fa a això, que aquesta divinitat també apareix testimoniada a l'altre gran centre religiós-termal del país, el de Caldes de Malavella (nº 83).

Nº 95..- Làpida dedicada a Isis, en compliment d'un vot, per P. Licinius Philetus i Licinia Crassi lib. Peregrina, al lloc obtingut de la res publica.

Es tracta d'uns individus d'origen servil i probablement co-lliberts, potser de la important família senatorial dels Licinii Crassi, com ja hem comentat anteriorment (cap. VI, 2 i cap. XI, 1). La làpida fou trobada enterrada en un camp situat a l'orient de la localitat, a la meitat del turó de Sant Salvador, al costat de l'ermita d'aquest nom.

Es tracta de l'únic epígraf votiu de Caldes que no procedeix de l'àrea termal. És doncs possible que l'indret de la troballa correspongués a un lloc de culte dedicat a Isis als afores de Caldes, que sens dubte s'hauria d'explicar per la importància i gran popularitat d'aquest centre religiós-termal a l'època romana (cap. VI, 2). Cal recordar ací la recent troballa, bé que ja fora de l'àrea geogràfica que ens ocupa, d'un santuari ibero-romà, de lloc

alt, a l'actual santuari de la Roca, a Montroig del Camp, no gaire lluny de Tarragona, on apareix documentat per l'epigrafia el culte a aquesta divinitat egípcia (Vilardell-Romero 1977-1978, p. 79; Tarradell 1979, p. 40). D'altra banda, Isis, que apareix testimoniada a diferents punts de la Península (Vives 351-358), també figura com a divinitat augustiana en una inscripció votivo-funerària de Tarraco (RIT 35).

Nº 96.- Inscripció dedicada a Minerva, en compliment d'un vot, per Cornelia Flora, "pro Philippo".

La onomàstica suggereix la probable condició llibertina de la dedicant de l'epígraf, així com del Philippus a qui es fa esment (cap. XI, 1).

Minerva apareix òbviament ben testimoniada a l'epigrafia d'Hispania -J. Vives en recull una dotzena de testimonis (ILER 386-398)- i particularment al territori de l'actual Catalunya, on, a banda la inscripció que comentem, la trobem testimoniada a Barcino, relacionada amb un collegium fabrorum (IRB 15), i sobretot a Tarraco, ciutat on apareix en cinc epígrafs (RIT 34, 39, 41, 42 i 43), un dels quals esmenta explícitament un temple d'aquesta divinitat (RIT 39).

Nº 97.- Inscripció dedicada a S(alus) per C. Proculus (ilius) Zoticus en compliment d'un vot.

El dedicant probablement era un llibert si tenim present el caràcter hel·lènic del seu cognomen (cap. XI, 1).

Salus és una divinitat ben testimoniada a l'epígrafa d'Hispania. J. Vives en recollí tretze testimonis (ILER 468-480), la quasi totalitat dels quals, llevat de la inscripció que comentem, provenen de Portugal, Extremadura i Andalusia. Alguns d'aquests epígrafs estan lligats a centres termals importants, com són el de Baños de Montemayor, a l'alta Extremadura (ILER 473 i 474), i òbviament el de Caldes de Montbui.

EGARA

Nº 100.— Làpida fragmentada on només es llegeix la paraula Deo.

El nom de la divinitat fou objecte d'un repicat voluntari i acurat, sens dubte pel fet que la làpida fou reutilitzada en la construcció de l'església de Santa Maria. És, doncs, impossible conèixer la deïtat que s'hi invocava, però no és inversemblant de pensar, per la utilització del terme Deus, en una d'indígena o bé en la seva interpretatio romana, com ja han assenyalat G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà en publicar aquest fragment (ERT, p. 16). Aquest epígraf i la destacada importància religiosa d'Egara a l'època tardo-romana i visigòtica suggereixen

la possibilitat que l'indret hagués constituït un antic centre cultual del país ulteriorment cristianitzat, com ja hem comentat en tractar específicament d'aquesta població (cap. VI, 4).

RELLINARS (Vallès)

Nº 114.— Ara, segurament de les primeres dècades del s. III, aixecada per Marcia Pietas al Deus Herotorag(us).

Evidentment es tracta, d'acord amb l'estudi que recentment han fet G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà d'aquesta inscripció (ERT, pp. 14-15), d'una divinitat indígena, en una primera fase del procés d'interpretatio romana -per la utilització que s'hi fa del terme deus-, sense paral·lels a la Península i pel seu nom segurament de caràcter indoeuropeu o indoeuropeïtzat. La pedra fou reutilitzada en la construcció de l'església altomedieval de Sant Pere i Sant Fermí, ja citada al s. X i reformada en el XII, situada al cim d'un promontori, a poca distància del poble, en una recolzada de la riera de Rellinars. L'indret, que recorda l'emplaçament d'Egara, sembla que correspon a un antic lloc de culte indígena ulteriorment cristianitzat.

A banda les inscripcions propiament votives, existeixen, a més, cinc epígrafs funeraris de les ter

res no-litorals del país on apareixen esmentats els Déus Manes:

OLIANA (Alt Urgell)

Nº 1..- Als Déus Manes de G.A.V.

Ara de marbre de gran qualitat procedent del castell d'Oliana, però de la qual s'ignora el context arqueològic i l'indret exacte de procedència. Les sigles que hi apareixen corresponen sens dubte a les inicials dels tria nomina de la persona enterrada. A les terres interiors de Catalunya tenim alguns altres testimonis, en epígrafs funeraris i votius, de gentilicis només expressats amb la lletra inicial: L. C. Severu(s) (nº 86, Riner), C. P. Polybius (nº 14, Angostrina) i S. Severa (nº 10, Artés). El difunt devia ésser de bona posició social si tenim present la qualitat del monument.

ARTÉS (Bages)

Nº 9..- Als Déus Manes. L. Atilius Atilianus tingué cura de fer-lo (el cipus) per a l'amabilíssima esposa, Porcia Catulla.

Es tracta, com hem comentat anteriorment, d'una de les inscripcions reutilitzades com a material de construcció a l'antic castell episcopal d'Artés. Els individus de l'epígraf són, ben segur, ingenui,

segons es desprèn dels seus noms. Coneixem, a més, altres Porciae Catullae a la Catalunya interior, concretament a Aeso (núms. 32, 33 i 34), que pertanyien a una família de l'aristocràcia municipal del lloc (cap. XII, 1).

Nº 10.— Als Déus Manes. S. Severa al seu fill caríssim.

Es tracta d'una pedra partida verticalment per la meitat, també reutilitzada en la construcció de l'antic castell episcopal d'Artés. Desconeixem el nom del difunt per la ruptura de la pedra i del gentilici de la dedicant només se'ns indica la lletra inicial, una S -possiblement de Sempronia, gentilici ben testimoniats a les rodalies d'aquest indret (nº 12, Sant Joan de Vilatorrada, i CIL XIII 6858, Mogontiacum (d'un soldat d'Auso))-. Val a dir, però, que tots els individus de les terres no-litorals de Catalunya que duen el cognomen Severus-a, o els seus derivats Severinus o Severianus (nº 4, Sigarra; nº 68, Ivorra; nº 78, Ilerda; nº 86, Riner; i CIL II 4626, Emporiae (d'una dona de Gerunda)), són quasi tots ells d'una condició ingènua palesa, i en alguns casos fins i tot destacada, i en cap cas d'origen servil. Els individus d'aquesta inscripció d'Artés probablement també devien ésser, doncs, de condició ingènua.

RAJADELL (Bages)

Nº 11..- Als Déus Manes de les amabilíssimes Heures i Melodia.

Es tracta d'una làpida trobada en un camp del terme de Sant Amanç, prop de la riera de Rajadell, a l'orient de Sigarra. Els noms de les difuntes, que feren considerar a F. Fita que devien ésser filles d'algun compositor de música vocal i instrumental (Fita 1906 a, pp. 246-247), suggereixen llur condició o origen servil o llur pertinença a les classes populars (cap. XI, 1).

RUBÍ (Vallès)

Nº 116..- Als Déus Manes. A Clodius Ursus, llibert, el van fer (el monument) M. Clodius Higinus i Clodia Gratilla, i per a ells mateixos i per als seus.

Làpida de marbre, segurament del s. II, de la qual s'ignora l'indret exacte de procedència, bé que sembla clar el seu caràcter rural. El difunt era, doncs, un llibert enterrat a la tomba familiar dels seus patrons, segurament també d'origen servil segons sembla deduir-se dels seus noms (cap. XI, 1).

B) LES FORMES RELIGIOSES AL MEDI MUNICIPAL.

Actualment disposem de tretze inscripcions votives de segur origen municipal a les terres no-litorals del país, repartides entre cinc comunitats: tres d'Aeso, una d'Auso, una de Caldes de Malavella, set de Caldes de Montbui i una d'Egara.

D'antuvi hem de subratllar que Caldes de Montbui reuneix, per ella mateixa, més de la meitat d'aquestes inscripcions i que el nombre i la informació d'aquests epígrafs reflecteixen la importància i la popularitat d'aquest centre religiós-termal, del qual ja hem parlat àmpliament en pàgines precedents. Així ho palesen la heterogeneïtat social i la procedència geogràfica dels dedicants de les set inscripcions votives avui conegudes del lloc -des d'individus d'origen servil fins a membres destacats de les aristocràcies ciutadanes del país i una bona part d'ells domiciliats amb tota seguretat a Tarraco-, el caràcter salutífer de les divinitats que s'hi veneren, sovint en compliment d'un vot o fins i tot d'una voluntat testamentària, i el fet que la quasi totalitat dels epígrafs procedeixin de l'àrea termal, exceptuant la làpida dedicada a Isis que fou trobada als afores de la població, però que sens dubte també ha de correspondre al peculiar ambient generat a l'entorn del lloc. És Apol·lo, déu de la medicina i estretament lligat als centres ter-

mals, qui, amb tres inscripcions segures i una quarta de probable, concentra la majoria dels afectes dels dedicants. Al seu costat també apareixen testimonialment, a sengles inscripcions, unes altres tres divinitats també dispensadores de bona salut, Minerva, Salus i fins i tot l'egípcia Isis. Es tracta, doncs, d'un conjunt de divinitats que responen, sense excepció, al caràcter medicinal del lloc (Cassani 1948, pp. 108-110).

La inscripció de Diana a Auso, la d'Apol·lo August a Caldes de Malavella i les de Mercuri Compitalis, Victòria Augusta i Lluna Augusta a Aeso mostren la penetració de les formes religioses romanes a les petites comunitats municipals de les terres no-litorals del país, fins i tot en una urbanísticament tan petita com Auso i en una altra tan allunyada i marginal com Aeso, així com el seu arrelament entre les élites locals: membres de les famílies de les aristocràcies municipals a Aeso i Caldes de Malavella i un acomodat llibert i sevir augustalis a Auso. Cal observar, però, que, llevat la dedicatòria a Mercurius Compitalis d'Aeso, segurament aixecada per un comerciant o viatger, les inscripcions d'aquests quatre municipia es troben molt pròximes al culte imperial oficial, per la personalitat i el càrrec dels dedicants -una flaminica perpetua a Aeso i un sevir augustalis a Auso-, pel caràcter augustià d'algunes d'aquestes divinitats -la Lluna

Augusta a Aeso i Apol.lo August a Caldes de Malavella-
i, en fi, pels motius subjacents a l'erecció d'algunes
d'aquestes dedicatòries -les triomfants campanyes de
Trajà en la de la Victoria Augusta d'Aeso i l'obtenció
del sevirat en la de Diana d'Auso-.

La fragmentada inscripció votiva d'Egara, on no-
més es llegeix la paraula "Deo", fa pensar, però, en
una divinitat indígena, o en la seva interpretatio
romana, i per tant en la possible existència, en un
moment no precisable, d'un centre de culte autòcton
al lloc, possibilitat que es veu reforçada per la des-
tacada importància religiosa assolida per la població
a l'època tardo-romana i visigòtica. No podem, doncs,
descartar l'existència, igualment que a d'altres punts
del Vallès -Caldes de Montbui i Rellinars-, d'un impor-
tant factor religiós autòcton al lloc durant el perí-
ode republicà i alto-imperial i la seva influència en
l'evolució històrica de la comunitat durant el perí-
ode romà, tal com ja hem suggerit en tractar d'aquesta
població (cap. VI, 4).

En fi, les inscripcions aixecades a la Lluna Augus-
ta a Aeso i a Apol.lo August a Caldes de Malavella en
honor i memòria, respectivament, d'Aemilia L. fil. Ma-
terna i de L. Aemilius L. fil. Quir. Celatianus, mem-
bres de dues importants famílies locals, mostren el
costum, ja observat per Hübner en diverses inscrip-
cions de Catalunya (CIL II suppl. p. 988) i ulterior-

ment per F. Fita en epígrafs d'altres punts d'Hispania (Fita 1904 a, p. 83), de lligar, en el monument funerari, la memòria del finat a una determinada divinitat, la dels homes a la d'un déu i la de les dones a la d'una deessa. Ambdues inscripcions permeten constatar la penetració de les formes culturals romanes, i fins i tot les político-ideològiques -car en ambdós casos es tracta d'una divinitat augustiana-, en un àmbit particularment personal, el del món funerari, de la mentalitat dels membres d'aquestes famílies de les aristocràcies municipals.

Convé subratllar, en fi, que si prenem com indicador la fórmula sepulcral "D(is) M(anibus)", de no gaire valor pel seu caràcter marcadament formulari, bé que, sens dubte, no mancada de contingut ideològic, testimoniada a cinc inscripcions procedents d'Oliana, Artés, Rajadell i Rubí, podem observar que la penetració de les formes culturals romanes a les terres no-litorals del país sembla que ultrapassà l'àmbit social de les élites locals -car fins i tot està testimoniada en làpides funeràries d'individus d'origen servil- i el de l'estricte medi municipal -car algunes d'elles són de clara procedència rural-.

C) LES FORMES RELIGIOSES AL MEDI RURAL.

Deixant a part les inscripcions d'Artés, per la seva dubtosa condició rural, i la isíaca dels afores

de Caldes de Montbui, pel fet de respondre a la importància i gran popularitat d'aquell centre religiós-termal, queden mitja dotzena d'epígrafs de caràcter rural provinents de sengles punts de les terres no-litorals del país: Sant Joan de Vilatorrada, Angostrina, Puigcerdà, la Roca dels Moros del Cogul, la zona del monestir del Coll d'Osor-Susqueda i Rellinars.

Bé que només coneixem el context arqueològic de les inscripcions del Cogul i Osor, que provenen clarament de dos llocs de culte -la famosa balma amb pintures prehistòriques i un templet romà de la muntanya de Sant Benet a la zona del monestir del Coll-, la resta dels epígrafs sembla que també provenen d'uns indrets amb valor religiós, ja que presenten, a banda el seu caràcter votiu, uns trets que així ho suggereixen: la relació, per veïnatge o reaprofitament de la pedra, amb una església altomedieval, sempre més o menys aturonada, en els casos de les inscripcions d'Angostrina, Sant Joan de Vilatorrada i Rellinars -com també passa amb la inscripció d'Osor- i la provenença d'una elevació del terreny geogràficament destacada, en el cas de la de Puigcerdà.

Cal recordar també, pel que fa als indrets culturals, un antic i excel·lent estudi de P. Aebischer (Aebischer 1934) sobre l'origen religiós dels topònims catalans Madremanya, poble del Gironès, i Mar-

quixanes, poble del Conflent, noms que aquest estudiós suís féu derivar, d'acord amb diferents grafies en alguns documents antics, de "Mater magna" i probablement de "Matres Caxanas". D'acord amb aquest origen, Aebischer considerà que aquests dos topònims corresponien, respectivament, a un lloc de culte a la divinitat frígia Cíbele, que jutjà lligada a la deu d'aigua bicarbonatada i ferrogínosa existent a Madremanya i probablement identificada amb un culte local preexistent, i al roure, antiga dendrolatria testimoniada en altres llocs d'Europa i que també hauria estat l'origen del nom de Queixans, a la Cerdanya.

Es tracta d'uns llocs de culte de clar caràcter rural però que presenten notables diferències entre si pel que fa a la seva distància dels nuclis urbans, des d'una gran proximitat -els d'Angostrina i Puigcerdà als voltants de Iulia Libia- o estreta comunicació -el de Madremanya al camí de Gerunda a Emporiae (Casas-Sanmartí 1980)-, fins a l'emplaçament en una zona molt apartada i marginal -el del monestir del Coll d'Osor-Susqueda a les Guílleries-. Tots ells, fins on ens és possible de precisar-ne la localització, semblen coincidir, però, en el fet que deuen el valor religiós a algun element de tipus geogràfic: probablement una deu a Madremanya, una balma al Cogul, una roureda a Marquixanes i, en fi, un lloc elevat, en un grau diferent segons el cas, bé que sempre destacant de la zo-

na circumdant, a Puigcerdà i Osor, qüestió aquesta darre-
ra a la qual recentment M. Tarradell ha dedicat un estu-
di monogràfic referit a l'àrea de Catalunya i del País
Valencià (Tarradell 1979). Convé subratllar, pel que fa
a això, que el valor sagrat d'algunes muntanyes ja ens és
conegut a les terres litorals del país i des d'una època
molt antiga per les mateixes fonts literàries, concreta-
ment per Aviè (Ora. Mar. 504), que denomina "mons Sacer"
una muntanya situada prop de la desembocadura de l'Ebre,
i per Pomponi Mela (II, 89-90), que cita un "mons Iovis"
en dues ocasions, un cop al sud d'Emporiae i l'altre al
costat del riu Baetulo (Blázquez 1962, p. 15), així com
també per l'esment que diferents autors de l'Antiguitat
fan al santuari Pyrenaea Venus o Aphrodite Pirenaia al
promontori que constituïa l'extrem oriental de la serra-
lada pirinenca i que marcava el límit marítim entre His-
pania i les Galliae (Strab., IV 1,3 i IV 1,6; Plin., N.H.
III, 22; Ptol., II 6, 11 i II 6,19; Steph Byz. s.v. Aphro-
disias).

Les inscripcions del Cogul i del monestir del Coll
corresponen a santuaris de clara tradició indígena an-
terior - des d'època ancestral en el primer cas- i sens
dubte també, encara que no té context arqueològic, la
de Rellinars, per la divinitat allí testimoniada, el
Deus Herotoragus. Es també molt probable, però, que
les tres inscripcions restants, les de Sant Joan de
Vilatorrada, Angostrina i Puigcerdà, de les quals tam-

poc no coneixem el context arqueològic, procedeixin de llocs de culte de tradició indígena, ja que així ho suggereixen l'àrea geogràfica de procedència, el Bages i la Cerdanya, i les divinitats romanes que hi són venerades, Diana caçadora, Júpiter i el Deus Fulgurator, respectivament, totes elles identificades amb la natura i els fenòmens atmosfèrics. La mateixa cosa podríem dir del santuari de Cíbele, deessa de la fertilitat i de la terra, a Madremanya, a la qual P. Aebischer ja considerarà, en el treball abans citat, probablement identificada o continuadora d'un culte local anterior. *

L'epigrafia i la toponímia permeten, doncs, conèixer un conjunt de llocs de culte netament rurals, sempre lligats a un element geogràfic i d'una importància impossible de precisar, en diferents punts de la zona que estudiem i en els quals es venerava tant divinitats indígenes com romanes, bé que aquestes últimes probablement eren deïtats paral·leles a les autòctones adorades al lloc, o simplement la seva interpretatio romana: el Júpiter d'Angostrina i el Deus Fulgurator de Puigcerdà suggereixen un estès culte pre-romà al déu del llamp a la Cerdanya i la Diana caçadora de Sant Joan de Vilatorrada, una deïtat indígena de la natura i de la caça. Es tracta d'uns llocs que, en la seva major part, conservaren el seu valor sagrat amb la cristianització del país si tenim present les esglésies

medievals aixecades en la majoria d'aquests indrets.

El topònim Madremanya i les inscripcions de Diana caçadora a Sant Joan de Vilatorrada, de Júpiter a Angostrina i del Deus Fulgurator a Puigcerdà mostren, en qualsevol cas, la penetració de les noves formes culturals introduïdes per Roma més enllà de l'estricta àmbit municipal, bé que no podem oblidar el factor de la proximitat o estreta comunicació de la majoria d'aquests llocs amb un nucli urbà.

Les inscripcions rupestres del Cogul i les ares d'Osor i Rellinars permeten constatar, però, la força i l'amplitud, tant geogràfica com cronològica, del substrat indígena. Aquests testimonis mostren com la supervivència dels cultes autòctons no és un fenomen circumscrit, durant l'Alt Imperi, en una zona muntanyosa i marginal com les Guàrdies, sinó també present en una comarca pre-litoral i tan profundament romanitzada com el Vallès, i, d'altra banda, la seva llarga durada, ja que alguns testimonis semblen ésser cronològicament tardans, de les primeres dècades del s. III, encara que tal vegada obeeixin al revifament de les formes autòctones en el moment de la crisi del món de l'Alt Imperi. Amb tot, cal subratllar que aquests últims epígrafs reflecteixen la creixent i irreversible romanització del país, no només per la llengua que s'hi utilitza, sinó també, en el cas de les dues ares, per la menta-

litat subjacent al seu text i a l'acte de la seva mateixa erecció, i en una de les quals, concretament en la de Rellinars, el nom de la divinitat fins i tot ja va acompanyat del terme "deus".

No es tracta evidentment d'una mera juxtaposició de formes romanes i altres d'indígenes, sinó, en gran part, d'una progressiva simbiosi, pròpia d'un procés d'aculturació, sens dubte més lliure i espontani que en el medi municipal. Bé que no es tracta d'una inscripció votiva, hem de recordar ací, en aquest mateix sentit, una ara funerària (nº 86), dedicada a L. C. Severus, avui conservada al Museu Diocesà de Solsona i trobada, juntament amb altres materials romans, a les proximitats de l'antig hostal conegut per Can Pons, al camí de Cardona a Solsona, al terme de Riner (A.I. E.C. vol III, p. 713). Si aquest altar funerari permet constatar, per la seva natura i el nom ja plenament llatí del difunt, la penetració de les formes culturals romanes en aquesta zona netament rural, també mostra la supervivència de les indígenes, clarament visibles en els motius escultòrics, en part romans i en part netament ibèrics, que figuren en les seves quatre cares (Puig i Cadafalch 1934, pp. 35-36), cosa que fa d'aquesta ara un clar testimoni d'aquella simbiosi i del procés d'aculturació de la zona. Un procés que, òbviament, no hem d'imaginar ni lineal, ni merament espontani, ni, en fi, homogeni en tot el conjunt de les terres no-li

torals del país.

Durant l'Alt Imperi l'àmbit rural no fou, doncs, aliè a les noves formes culturals introduïdes per Roma al país, però, alhora, fou sens dubte més gelós i més llargament conservador del substrat cultural autòcton davant la romanització, com també ho fou davant la ulterior cristianització, particularment a les zones muntanyoses i marginals.

En fi, cal recordar, pel que fa a això, l'esmentat text anònim del "De similitudine carnis peccati" (cap. XV, 2), que hom atribueix a Pacià de Barcelona, bisbe de la ciutat durant el s. IV, o més probablement a Eutropi de València, bisbe de la població a finals del s. VI, a través del qual es pot constatar, si fos certa aquesta atribució, com part de la població del país, que encara desconeixia el llatí i que hem de suposar sens dubte pertanyent a una zona netament rural i interior, mantingué les seves formes religioses autòctones fins a un moment molt avançat i com la seva cristianització de vegades encara es feu en la seva llengua vernacle. Es tractaria, doncs, d'un valuosíssim testimoni, al qual ens tornarem a referir més endavant, de la llarga subsistència en algunes zones de les futures terres peninsulars de parla catalana i entre alguns sectors netament populars dels antics cultes indígenes pre-romans.

D) ALTRES FORMES DE LA RELIGIOSITAT POPULAR.

A banda les formes culturals testimoniades per les inscripcions votives pròpiament dites, que, segons ja hem indicat anteriorment, als municipia de les terres no-litorals de Catalunya sovint apareixen molt pròximes al culte oficial, bé que òbviament no hi pertanyien, paral·lelament hi havia un món religiós de caràcter més popular i autòcton, amb el qual sens dubte també estaven relacionats alguns dels epígrafs abans analitzats, en particular els provinents del medi rural i els lligats als cultes indígenes, com és singularment el cas de les inscripcions rupestres del Cogul i de les ares de Rellinars i del santuari del Coll de les Guillerries.

Es tracta d'un conjunt de creences, festes i costums de tipus màgic-religiós que, òbviament, només ens han arribat, sovint emmascarats, d'una manera esporàdica i tangencial i a través de vies molt diverses. Aquí, però, lògicament només ens referirem a alguns testimonis escrits de la mateixa època romana que ens n'han restat a diferents indrets del país, així com a una manifestació artística de la regió pirinenca que s'hi relaciona.

D'antuvi hem de fer esment dels ploms votius (CIL XII 5367), probablement de l'època dels antonins, trobats dins la font de l'important centre religioso-termal d'Arles de Tec, al Vallespir, no gaire lluny del límit provincial amb Hispania, als quals ja ens hem referit en l'apartat anterior i que han estat àmpliament estudiats per J. Coromines (Coromines 1973, pp. 5, 12, 6 i 7; id. 1976 c). Es tracta de les peticions, escrites en una llengua enxampurrada, barreja de sorotàptic i llatí, fetes a les "niskas" -les nimfes- de l'indret pels malalts que hi acudien, segons sembla per obtenir la guarició d'afeccions oculars (Coromines 1976 c, p. 192).

Més al sud coneixem les tabellae defixionum d'Empúries, les quals ja foren objecte d'una anàlisi individualitzada per M. Gómez Moreno (Gómez Moreno 1949 b) i A. Balil (Balil 1964 d). Es tracta d'un conjunt de ploms màgics, alguns d'ells molt malmesos, que cronològicament van des de l'època Helenística fins als temps Flavis i que estan escrits en llengües diferents: possiblement un d'ibèric (IAGIL pp. 71-73), tres de grecs (IAGIL pp. 31-36) i set de llatins (IAGIL pp. 161-169). El caràcter màgic d'aquests documents, amb els quals s'intentava d'obtenir per virtut de les potestats infernals beneficis propis o càstigs per als enemics, no només es coneix pel seu text, sovint amb una redacció críptica, sinó també per altres detalls,

com el fet d'apareixer voluntàriament enrotllats o do-
blegats, la inversió de la posició de les lletres o
del sentit de l'escriptura, o en fi la seva localit-
zació dins de tombes on havien estat amagats, cosa
molt freqüent en aquest tipus de documents i que a
Empúries passa en una sepultura de l'època Augustiana,
on foren introduïts, en temps Flavis, tres interes-
santíssims ploms màgics (IAGIL ins. lat. 114-116 = AE
1952, 122), als quals ja ens hem referit en diferents
llocs d'aquest estudi, que ens han permès de conèixer
un conflicte entre els Indicetani i els Olossitani de
cap a l'any 78.

Sabem també de l'intent fracassat del ja esmen-
tat bisbe de Barcelona Pacià de combatre, amb el trac-
tat intítulat "Cervulus" -actualment considerat total-
ment perdut, però que ens és conegut per l'esment que
hi fa sant Jeroni i el mateix Pacià en un altre dels
seus escrits, en la "Paraenesis"-, les diversions i
pràctiques populars, llavors encara vives en tot el
món greco-romà i testimoniades per nombrosos textos,
amb què els pagans i alguns cristians de la comunitat
celebraven l'arribada de l'any nou, i en particular
el costum de disfressar-se d'animal, de cérvol (Rubio
1958, pp. 9-11). Bé que aquest testimoni correspon a
un moment avançat del s. IV, òbviament ens il·lustra
dels costums populars, segurament d'origen màgic i an-
cestral, que devien haver estat habituals en temps pre

tèrits.

En fi, a banda aquests testimonis proporcionats per la documentació escrita, hem de recordar una manifestació artística relacionada amb el tema que ens ocupa a la regió pirinenca catalana, a la zona ceretana: els gravats rupestres lineals i esquemàtics localitzats a diferents indrets de la Cerdanya i al Capcir (Abelanet 1974; Campmajó-Padró 1976, pp. 208-210). Es tracta d'un art cronològicament centrat en torn al canvi d'era, amb probables precedents prehistòrics i segures supervivències posteriors, de caràcter netament autòcton i sens dubte lligat a supersticions indígenes i a la bruixeria, tot plegat una interessant manifestació de les creences màgico-religioses d'aquest poble pireneenc.

Aquests testimonis palesen, doncs, l'existència d'unes creences màgiques i religioses de caràcter popular i autòcton, sens dubte d'origen pre-romà, que subsistiren al país, al costat de les noves formes culturals introduïdes per Roma, i sovint en sincrasi amb elles, fins a la implantació del cristianisme, des del qual s'exercí una progressiva i creixent pressió en contra seva, com ja ens ho mostra, en el s. IV, l'actuació de Pacià de Barcelona.

E) ELS CULTES ORIENTALS I EL CRISTIANISME.

No podem concloure aquest apartat sense referir-nos a l'arribada i al grau de penetració a les terres no-litorals de Catalunya de les religions de tipus més espiritualista que, nascudes al Mediterrani oriental i al Pròxim Orient, es difongueren pel món romà durant el període que estudiem.

D'antuvi hem de dir que els cultes orientals només apareixen testimoniats a dos indrets de les terres no-litorals del país: el d'Isis als afores de Caldes de Montbui, per una làpida dedicada per una parella de lliberts (nº 95), i el de Cíbele al peu de la muntanya de la Mare de Déu dels Angels, a Madremanya, nom sens dubte provinent d'un "Mater Magna", òbviament de l'època romana (Aebischer 1934, pp. 36-46). Les terres pròpiament interiors del país no han proporcionat, però, si més no fins ara, cap testimoni d'aquests cultes orientals.

Cal subratllar que cap d'aquests dos llocs culturals i possibles santuaris de la franja pre-litoral no pertany al medi municipal pròpiament dit, però sí que hi estan molt relacionats: el d'Isis en l'important i popular centre religiós-termal de Caldes de Montbui, estretament vinculat a Tarraco segons hem comentat anteriorment, i el de Mater Magna amb Gerunda i Emporiae, car està situat al camí que unia aquestes dues ciutats (Cases-Sanmartí 1980). Malgrat el seu ca

ràcter no-urbà, un i altre apareixen, doncs, en relació amb ambients ciutadans i cosmopolites.

Val a dir, pel que fa a aquesta ubicació, que a les terres litorals del país coneixem altres indrets amb testimonis de culte oriental als afores d'unes quantes ciutats de la zona: el d'Isis al santuari de la Roca de Mont-roig del Camp, no gaire lluny de Tarraco (Tarradell 1979, p. 40), i el de Mitra a Cabrera de Mar, prop d'Iluro, i al Mont Aguilar, als afores de Baetulo (Mariner 1975). Es tracta, però, d'uns cultes que també apareixen testimoniats dins les comunitats ciutadanes de la zona, el d'Isis a Tarraco (RIT 35) i el de Mitra a Tarraco (RIT 44) i a Barcino (IRB 14).

Podem doncs pensar que els cultes orientals, de tota mena i origen -egipci, frigi o persa-, es degueren estendre àmpliament per les ciutats costaneres de Catalunya i que degué ésser el tràfic marítim el vehicle fonamental d'aquesta difusió -sabem que un grup de comerciants de Massalia i Alexandria ajudaren a construir part del temple de Serapis de la ciutat grega d'Empuries (Oikonomides 1975), al qual fan referència dos epígrafs de la ciutat, un de bilingüe greco-llatí (IAGIL, ins. gr. 2) i un de totalment llatí (CIL II 6185 = IAGIL, ins. lat. 2)-. Val a dir, pel que fa a això, que S. Mariner (Mariner 1975, p. 82) ja assenyala com l'acceptació del caràcter mitraic, per ell proposat d'una manera molt fonamentada, de les inscripcions de Cabrera de Mar i Barcelona faria d'aquest li

toral mediterrani - on ja es coneix els testimonis d'aquest culte solar d'origen persa de Tarraco i Baetulo- una de les zones d'Hispania amb una xarxa més espessa de localitzacions de testimonis d'aquest culte, sols comparable a la de Iusitania constituïda per Lisboa, Setúbal i Beja.

Des d'aquestes ciutats comercials i portuàries, i potser també des de la gran artèria de la via Augusta, els cultes orientals degueren passar a indrets de l'interior que estaven estretament vinculats amb el litoral, com és clarament el cas de Caldes de Montbui, amb Tarraco, i el de Madremanya, amb Emporiae. Les terres de l'interior pròpiament dit del país, lluny d'aquells centres comercials i portuaris i sense campaments militars -uns altres coneguts focus d'aparició de cultes orientals, i en particular del de Mitra-, en essència degueren restar, però, a recer d'aquest fenomen típic de l'Alt Imperi.

Quant a l'arribada del cristianisme a Catalunya, hem de fer esment, d'antuvi, al polèmic viatge, car avui encara se'n discuteix la realització entre els estudiosos - segons A. M. Mundó amb un excés d'escepticisme hiper-crític-, de sant Pau a Hispania, i probablement a Tarraco, cosa que implicaria, d'altra banda, que la colònia jueva d'aquesta ciutat ja hi devia estar establerta a mitjan s.I (Grosse, F.H.A. VIII, pp.12-14; Mundó 1975; Palol 1978, p. 254; García Iglesias 1978, pp.60-61).

El primer testimoni explícit de l'existència de comunitats cristianes al país no el trobem, però, fins a molt més tard, fins a mitjan s. III. Es tracta de les actes del martiri de Fructuós, Auguri i Eulogi de Tarraco, respectivament bisbe i diaques de la ciutat, que tingué lloc el gener del 259 durant la persecució de Valerià, iniciada l'any 257 (Grosse, FHA VIII, pp. 48-49). L'aparició en aquestes actes d'un bisbe i dos diaques revela, però, com ja ha assenyalat P. de Palol (Palol 1978, p. 254), una comunitat organitzada i alhora amb un cert sediment.

Podem, doncs, pensar que la cosmopolita Tarraco, porta marítima d'Hispania i capital polític-administrativa d'una gran part de la Península, segurament ja devia comptar amb una comunitat cristiana des de força temps abans de la persecució d'aquell emperador, qui sap si des de l'època de la predicació de sant Pau, encara que no deixa de sorprendre la manca absoluta de testimonis durant els dos-cents anys que separen aquests dos moments. Aquesta pre-existència es veu reforçada encara més si considerem que, per l'epístola LXVII de sant Cebrià adreçada, cap a l'any 254, a Fèlix i poble de Legio i d'Asturica i a Eli i poble d'Emerita -que li havien sol·licitat el seu judici en relació als problemes sorgits en aquestes comunitats per l'apostasía dels bisbes Basilides i Marcial durant la recent persecució de Deci del 250- (T. Bellpuig, Sant

Cebrià, Epistolari vol. II, F.B.M., Barcelona, 1931, pp. 79-86; Grosse, F.H.A. VIII, pp. 46-47), sabem que aquestes ciutats de la Península, així com versemblantment Caesaraugusta -a la qual s'hi fa referència d'una manera tangencial en fer esment d'un baró de fe, Fèlix, d'aquella població, que probablement n'era el bisbe-, totes elles ciutats importants, però no tant com Tarraco, i interiors, ja tenien unes comunitats cristianes ben estructurades en aquell moment, cosa que palesa l'organització i l'extensió ja assolides pel cristianisme a la Hispania de mitjan s. III. Val a dir, a més, que un segle més tard tenim molt ben documentada a Catalunya, a Barcino, una gran polèmica sobre el novacianisme, entre el bisbe Pacià i un ric propietari de nom Sempronià (Rubio 1958, pp. 16-23), qui sap si un reflex tardà i residual dels conflictes, per nosaltres desconeguts, que també hi pogué haver hagut a les comunitats cristianes del país en finalitzar l'esmentada persecució de Deci, conflictes que a Roma donaren lloc al primer cisma de l'església catòlica, el novacianisme.

Cap altra ciutat romana de Catalunya no presenta testimonis explícits de comptar amb una comunitat cristiana organitzada durant el s. III. Hi ha, però, dues poblacions del país, Barcino i sobretot Gerunda, de les quals es pot pensar, per referències literàries i materials arqueològics posteriors, que ja devien tenir-ne en aquella centúria, si més no durant els seus últims anys.

En efecte, l'any 405 el gran poeta cristià hispànic Prudenci, així com altres fonts literàries posteriors, parla, en el seu *Peristephanon* (*Peristeph.* IV, 29-30 i 33), de dos màrtirs de la persecució de Dioclecetà, del 303-305, a dues ciutats de Catalunya, Fèlix de Gerunda i Cucufas de Barcino. Ambdues poblacions compten, a més, amb sengles conjunts de sarcòfags peleocristians del primer quart del s. IV. A Girona els sis bellíssims exemplars de l'església de sant Feliu que, amb un altre més de tema pagà, provenen d'un mateix taller de Roma, l'anomenat del sarcòfag dogmàtic, i que es daten en temps proto-constantinians i constantinians (Palol 1962, p. 250; id. 1967, pp. 290-294; id. 1969, pp. 104-116; Nolla 1978, pp. 37-38). A Barcelona en coneixem dos de sencers i els fragments de dos més, també d'importació, i cronològicament tots ells d'època ja plenament constantiniana (Palol 1962, p. 251; id. 1967, pp. 294-295; id. 1969, p. 116). L'arqueologia dóna testimoni, doncs, dins el primer quart del s. IV i un cop passada la persecució de Dioclecetà -immediatament després de la seva finalització en el cas de Gerunda-, de l'existència de dues comunitats cristianes certament importants i riques, car són capaces d'importar sarcòfags d'una gran qualitat de Roma. Aquesta importància suggereix, doncs, que segurament eren unes comunitats ja existents des de feia un cert temps i que aquells dos màrtirs no devien ésser unes figures aïllades, sinó probablement destacats membres d'elles.

La magnífica qualitat d'aquests sarcòfags de marbre importats de Roma palesa, òbviament, una posició certament benestant dels difunts. Cal doncs pensar que almenys part dels membres d'aquestes comunitats cristianes de Gerunda i Barcino eren individus d'una posició econòmicament privilegiada. Val a dir, pel que fa a això, que una prescripció del concili d'Elvira, de començament del s. IV, concretament el canon 41 (Vives 1963, pp. 8-9), estableix que els fidels han de prohibir, a les seves cases, el culte i la tinença d'ídols als seus esclaus, cosa que també reflecteix com el cristianisme ja s'havia introduït o s'estava introduint entre les classes acomodades d'Hispania. La situació contemplada en aquesta prescripció conciliar, d'uns senyors cristianitzats i de la subsistència del paganisme entre els esclaus i els servidors de la casa, s'adiu amb un passatge, a què ja ens hem referit àmpliament en pàgines precedents (cap. XV, 2), del text anònim del "De similitudine carnis peccati", atribuïble a Pacià de Barcelona o més probablement a Eutropi de València, en què es parla d'una sol.lícita dama que ensenyava la fe cristiana als seus criats, encara de parla i religió bàrbares. Les classes ciutadanes acomodades de la Catalunya de començament del s. IV apareixen, doncs, ja penetrades pel cristianisme, bé que en un grau que no podem precisar. Això no implicava, però, una cristianització general del conjunt social, car l'actuació de Sant Pacià, a què ja ens hem referit anteriorment, revela la força que encara tenien les festes i els costums pagans a la Barcino de la segona meitat del s. IV.

Els primers testimonis escrits o arqueològics de la penetració del cristianisme a la resta de comunitats ciutadanes de la Catalunya romana, que fou el primer medi social atès pel cristianisme, ja corresponen, però, a temps plenament tardo-romans i/o visigòtics, raó per la qual escapen al període històric que estudiem.

Sembla, doncs, que el cristianisme arrelà primerament a les més dinàmiques ciutats de les terres litorals i pre-litorals del país, situades a la costa o al llarg de la via Augusta, i en primer lloc a la cosmopolita Tarraco -potser ja des de la predicació de sant Pau-, cosa que recorda l'expansió dels cultes orientals abans comentada, bé que aquests no sembla que penetressin a l'interior del país, a diferència d'allò que aviat va fer el cristianisme.

Val a dir, pel que fa a això, que P. de Palol (Palol 1978, pp. 254-256; id. 1981, pp. 42-45) ha pogut subratllar, a partir de les fonts literàries i sobretot de la investigació arqueològica, l'amplitud de les relacions comercials marítimes de Catalunya i les Balears amb el Mediterrani oriental i sobretot amb l'Àfrica cartaginesa durant la baixa Antiguitat i la importància d'aquests contactes quant als orígens i caràcter del primer cristianisme que es desenvolupà a Hispania, així com per al comerç d'objectes litúrgics. Per la nostra part només hem de recordar, doncs, com l'esmentada carta de sant Cebrià de Cartago, de mitjan

s. III, a les comunitats cristianes de Legio, Asturica i Emerita -on responia a llur consulta sobre l'apostasia dels seus bisbes durant la persecució de Deci- i les dues enviades, l'any 419, per Consensi desde Menorca a sant Agustí -en què li informava del priscil·lianisme d'alguns individus de la Tarraconensis oriental, i en particular del del bisbe d'Ilerda Sagitti-, recentment publicades per Johanes Divjak (CSEL 88, Viena 1981, pp. 51-80), palesen la regularitat i la intensitat d'aquests contactes entre la Península, les Balears i el nord d'Àfrica en els primers temps del cristianisme. Volem, però, fer esment particular a una inscripció de Cartago (CIL VIII 25.302), fins avui desapercebuda, que resulta especialment il·lustrativa d'aquests contactes entre el nord d'Àfrica i Catalunya. Es tracta d'una inscripció funerària cristiana, car hi apareix un crismó, d'un nen de nou anys, que li fou dedicada pel seu pare, Viventius Barcenonesis, probablement un comerciant o mariner barceloní.

Cal subratllar, però, que aquesta aparició de comunitats cristianes a les ciutats de la Catalunya litoral i pre-litoral òbviament no anà acompanyada d'una immediata o prompta desaparició dels costums i creences religioses de caràcter pagà en aquestes terres del país primerament ateses pel cristianisme. Alguns dels elements exposats en les pàgines precedents així ho palesen.

Pel mateix Pacià de Barcelona, bisbe de la ciutat durant bona part del s. IV, sabem de l'existència de

costums de tipus carnavalesc i paganitzant de cap d'any, ben testimoniats al món greco-romà per nombrosos textos, que eren practicats pels pagans i per alguns cristians de la comunitat, així com del seu intent fracassat de combatre'ls amb el tractat intitulat "Cervulus", amb el qual no aconseguí, però, altra cosa sinó estimular-los encara més (Rubio 1958, pp. 9-10).

D'altra banda, com hem dit abans, el ja esmentat tractat anònim del "De similitudine carnis peccati", que hom atribueix a Pacià de Barcelona o més probablement a Eutropi de València, població de la qual fou bisbe a finals del s. VI, ens mostraria, si fos certa aquesta atribució, com entre alguns sectors de la població del país, sens dubte netament populars i rurals, que encara no coneixien el llatí, es mantingueren la llengua i els cultes indígenes fins a època molt tardana.

En fi, sens dubte trobaríem moltes supervivències dels cultes i de les creences pre-cristianes en el substrat religiós, folklòric i àdhuc toponímic del país, fruit del llarguíssim procés d'aculturació que degué comportar la penetració del cristianisme, procés que a les zones més marginals no degué concloure fins a temps molt avançats. Aquest, però, és un tema que òbviamment escapa als objectius del present estudi.

Així doncs, els testimonis esmentats permeten cons-

tatar com hi hagué, fins i tot en una població costanera i promptament cristianitzada com Barcino, una llarga subsistència de les creences i dels costums pagans durant la baixa Antiguitat, sens dubte sota la pressió creixent del cristianisme, i sobretot a les zones muntanyoses i marginals, i d'altra banda com en alguns indrets del país, sens dubte de caràcter netament rural i marginal, i entre alguns sectors, netament populars, on encara no havia arrelat el llatí i on es continuaven mantenint ben vives la llengua i les creences religioses indígenes durant la baixa Antiguitat, la llatinització degué ésser, en essència, més el fruit de la cristianització, que no pas el de la romanització pròpiament dita.

4.- LA INSCRIPCIÓ D'OVARRA I LA POBLACIÓ PIRINENCA.

Hem comentat anteriorment (cap. IX, 4) que les terres pirinenques i pre-pirinenques catalanes, exceptuant les avançades constituïdes per les comunitats municipals potenciades per Roma a la regió -Iulia Libia, a l'alta vall del Segre, Aeso, al sud-est de la conca de Tremp, Orrit i/o Orretum, a l'Alta Noguera Ribagorçana, i Labitolsa, a l'interfluvi del Cinca i l'Èssera -, apareixen quasi totalment buides de documentació epigràfica, deixant pràcticament a les fosques la població autòctona i no-municipal de la zona. Val a dir,

pel que fa a això, que aquelles comarques de la regió on no hi coneixem cap indici de l'existència d'un municipi romà, el Ripollès, el Berguedà, Andorra i el Pallars Sobirà, no han proporcionat, si més no fins ara, cap inscripció.

En pàgines anteriors d'aquest mateix capítol ja hem assenyalat com l'estudi de la toponímia, sobretot pels excel·lents treballs de Joan Coromines, ha permès conèixer la naturalesa basca o bascoide de la llengua que es parlava a la totalitat de la regió pirinenca, fins a la Cerdanya inclusivament, la seva progressiva desaparició durant l'època romana i visigòtica i, en fi, la seva llarguíssima supervivència fins a la plena Edat Mitjana, bé que cada vegada més debilitada i enxampurrada, a la zona més aïllada de la gran regió muntanyosa de l'extrem nord-oest del país: les altes valls dels Pallars Sobirà, juntament amb les de Cabdella, Boí i l'Alt i Mig Aran. Subratllem, però, que el fet mateix que aquest fenomen sigui únicament conegut per la toponímia reflecteix per ell sol la penúria informativa que envolta la població autòctona i neta-ment rural de la zona a l'època romana.

Deixant, doncs, a part el factor lingüístic i l'existència al territori ceretà d'alguns elements, ja comentats en l'apartat precedent, relacionables amb les creences màgico-religioses de la població de la zona, els gravats rupestres esquemàtics i lineals de dife-

rents indrets de la Cerdanya i el Capcir i el possible culte a una divinitat autòctona del llamp ulteriorment assimilada al Júpiter romà -venerat a les ares d'Angostrina i Puigcerdà-, òbviament és molt pobra la informació que posseïm de la població autòctona pirinenca.

Amb tot, disposem d'una inscripció de la Ribagorça (nº 13), procedent d'Ovarra, a l'antic terme municipal de Calbera, que constitueix un document valuósíssim, tant des d'una perspectiva filològica com sociològica, per al coneixement de la població autòctona pirinenca de l'Alt Imperi, motiu pel qual requereix una atenció particular. Es tracta d'una làpida funerària de marbre, probablement del s. I, dedicada a Aurelio Tannepaeseri (dat. masc.) i a Asterdumari (dat. fem.) pel seu fill P. Aurelius Tempestivos, que assenyalava la seva condició d'hereu.

F. Fita (Fita 1884, pp. 221-224) ja subratllà, en un ampli comentari, el gran interès filològic i sociològic del document. Ulteriorment els antropònims indígenes de la inscripció han estat analitzats per diversos estudiosos, J. Costa (Costa 1895), M. Gómez Moreno (Gómez Moreno 1925, p. 483), Mre L. Albertos (Albertos 1966, pp. 220 i 372; i 37-38 i 318), ..., i l'aspecte lingüístic global de l'epígraf per J. Coromines en un treball monogràfic (Coromines 1973, pp. 7-13 = 1976 b), autor que no vacil·la a considerar-lo com un antiquíssim text escrit en l'arcaic dialecte ribagorçà de la

llengua basca que es parlava a la regió. Resulta, doncs, innecessari, després d'aquests estudiosos, insistir una vegada més en el gran interès que té el document per al coneixement de l'onomàstica i la llengua de la regió pirinenca.

Evidentment el document reflecteix l'atracció i les primeres transformacions que la població pirinenca experimentà davant la romanització. Així ho permet constatar, a banda del fet en si de l'elevació de la inscripció, el formulari típicament romà de l'última línia de l'epígraf "her(es) d(e) s(ua) p(ecunia) f(aciendum) c(uravit)" i sobretot l'onomàstica dels personatges masculins: el gentilici llatí Aurelius de pare i fill i particularment el nom onomàsticament i estructuralment del tot romà del fill.

La dominació romana no aconseguí, però, anular en aquestes comarques pirinenques la primitiva onomàstica indígena, com podria suposar-se a partir d'aquest epígraf en què el fill, diferentment dels seus pares, ja té un nom plenament romà. F. Fita (Fita 1884, p. 222), que utilitzà, però, una transcripció errònia de l'epígraf on es llegia Asterdu i no Asterdumari, considerava que el cognomen Tempestivos del fill no era res més que la traducció llatina del nom basc de la mare. Però molt més important que això és el fet que el nom Aster o Astar, un dels elements constitutius del nom Asterdumari, encara es troba ben documentat, bé que com a nom masculí -i de vegades com a topònim-, durant l'al

ta Edat Mitjana a les terres situades en ambdós vessants del Pirineu central, i òbviament també, amb la seva llatinització Astarius, a la zona concreta de Pallars-Ribagorça, especialment i de manera molt significativa a la pròpia documentació del monestir d'Ovarra (Abadal 1955, p. 476; Coromines 1973, pp. 10-11 = 1976 b, pp. 136-138).

Així doncs, si aquest epígraf permet constatar una innegable influència de la romanització entre la població autòctona de la zona a l'època de l'Alt Imperi, la documentació medieval permet comprovar la llarguíssima supervivència d'elements culturals autòctons i pre-romans, en aquest cas de l'onomàstica personal, a les terres del Pirineu Central, i concretament a la Ribagorça.

Deixant a part el gran valor filològic d'aquesta inscripció, existeix, però, una altra circumstància que li confereix una similar importància des d'un punt de vista estrictament sociològic: P. Aurelius Tempestivos, dedicant d'aquest epígraf funerari als seus pares, s'anomena expressament el seu hereu. Es tracta d'un aspecte que ja fou àmpliament subratllat per F. Fita (Fita 1884, pp. 223-224), comentari que pel seu interès reproduïm textualment, bé que sense transcriure els epígrafs als que fa referència i els quals simplement citarem per la seva numeració en el CIL II: "... Lo más singular en la inscripción es que Tempestivo, el

hijo de Tannepaeseris y Asterdu, se nombra expresamente su heredero; circunstancia que sólo encuentro expresada en la Epigrafía (CIL II 2925) del país vascongado. Supuesto que los nombres de las personas difuntas no son romanos, sino indígenas, nada impide suponer que en la sucesión hereditaria se le aplicase el fuero ibérico todavía vigente aún hoy día en algunas partes del Pirineo francés i del Alto Aragón; fuero de estricta primogenitura varonil, o mujeril, antiquísimo que no dejó de señalar Estrabón en las costumbres cántabras (III, 4, 18). Apoyan mi conjetura las lápidas de Cillas (prèviament publicades a les pàgines 212-215 del mateix article = CIL II suppl. 5841-5847), donde todo el peso de la herencia abolenca parece gravitar sobre Emilia Plácida; y finalmente la inscripción de Tarazona (CIL II suppl. 5833), trasladada al Museo provincial de Zaragoza que descifré en otro lugar, en la que, según oportunamente ha observado nuestro sabio Correspondiente, D. Joaquín Costa, la hija fruto del matrimonio de una mujer celtíbera con un romano toma el hombre de aquella...". Podem, doncs, constatar, bé que només sigui a través d'aquests escassos documents, i a vegades encara de manera indirecta, el destacat status social i familiar que allí tingué la dona, especialment en la possessió i transmissió de drets d'herència.

D'altra banda, a més de les inscripcions assenyalades per F. Fita, hem de subratllar, tal com ja hem

comentat anteriorment (cap. VIII, 1), que una atenta lectura de la documentació epigràfica d'Aeso també permet observar, a través de diferents indicis, una posició socialment més independent i una presència més activa de la dona, tant a l'àmbit familiar com en el públic, al si d'aquesta ben romanitzada comunitat municipal de la conca de Tremp. D'antuvi s'observa una àmplia presència de la dona a les inscripcions, adés com a dedicant, adés com la persona honorada, apareixent-hi, i així es fa constar explícitament, com a esposa, mare, filla, germana, tia i sogra. Algunes d'elles, com per exemple Porcia Catulla (núms. 32, 33 i 34) i Licinia Numantina (núms. 42 i 43), sembla que jugaren un paper ben destacat al si de les seves famílies (cap. XII, 1). Algunes d'altres apareixen, també dins els respectius marcs familiars, com a hereves i aixecant inscripcions d'acord amb una explicitada voluntat testamentària: Fabia C... i la seva filla Aemilia Pres... (nº 30) i Porcia Procula (núms. 38 i 39). Lògicament la participació de la dona a la vida pública d'Aeso també degué ésser important. És molt significatiu, pel que fa a això, l'exemple d'Aemilia Paterna, membre de la important família de l'aristocràcia municipal dels Aemilii (cap. XII, 1), del s. I i principis del II, que fou flaminica perpetua de la ciutat (núms. 28 i 29), i segons sembla també de la província (RIT 319), mentre que cap dels nombrosos magistrats municipals coneguts de la població no assenyalen haver ocu-

pat el càrrec de flamen (cap. XII, 4).

Aquest status més independent i actiu de la dona, que no sembla que sigui fruit de la influència de la cultura romana, aflora doncs, de manera directa o indirecta, en diferents punts d'una àmplia zona geogràfica i en ambients familiars d'innegable i fins i tot d'intensa romanització, cosa que suggereix, car la documentació que en posseïm és molt pobra, que ens trobem davant d'un fenomen social generalitzat a les terres basco-pirinenques i de la meitat septentrional de la depressió de l'Ebre, del qual no devien escapar-se les élites més romanitzades, com és clarament el cas de la important família d'Aemilia Placida, molt ben documentada per les inscripcions del monte Cillas a la vall mitjana del Cinca (CIL II 5841-5846), ni tan sols les de condició municipal, com es constata en algunes famílies de l'oligarquia d'Aeso: els Aemilii, els Licinii, els Porcii, els Porcii Catulli, ... (cap. VIII, 1 i XII, 1).

Desconeixem per complet la situació de la dona al si de les comunitats netament rurals de la zona, ja que no en posseïm cap document escrit que hi faci esment. Sabem, però, que encara a les endarrerides comunitats camperoles pirinenques, d'un passat gentilici recent, que perduraren fins l'alta Edat Mitjana, i que ens són conegudes a través de la documentació escrita de l'època, són importants les supervivències matrilineals derivades de l'encara destacat paper que

la dona hi tenia, tal com ho podem constatar, segons l'estudi que A. Barbero i M. Vigil han fet del tema (Barbero-Vigil 1978, pp. 354-362, esp. 359 ss.), en documents del monestir de Sant Joan de les Abadesses, al Ripollès, i d'Ovarra, a la Ribagorça, documentació on la dona apareix com subjecte de drets amb la mateixa personalitat que l'home, i per això posseïdora i transmissora de drets de propietat.

Sembla, doncs, que es pot admetre, d'acord amb la relació ja suposada per F. Fita, la probable existència entre la població rural i bascòfona de la regió pirinenca de pràctiques semblants, o no gaire diferents, a aquelles de les quals ens parla Estrabó referint-se als càntabres (III, 4, 18) "... Aquests trets (dels càntabres) denoten cert salvatgisme en els seus costums; amb tot, n'hi ha d'altres que sense ser pròpiament civilitzats, no són, però, salvatges. Així entre els kantabroi és l'home qui dota la dona, i són les dones les qui hereten i les qui tenen cura de casar els seus germans: això constitueix una mena de "gynai kokratia", règim que no és certament civilitzat...". D'altra banda, aquesta particular independència i importància de la dona és un important tret social que ve a donar suport a l'afirmació d'aquest mateix geògraf grec (Estrab. III, 3, 7) sobre la unitat del mode de vida dels muntanyencs que habitaven la part septentrional d'Iberia, els Kallaikoí, els Ástoures i els Kántabroi, fins els Ouáskones i el Pyrène.

La inscripció d'Ovarra permet, doncs, constatar la penetració, bé que d'una manera diferent i més superficial que a la resta del país, de les formes romanes entre la població autòctona de la regió pirinenca a l'època de l'Alt Imperi, però també entreveure l'existència d'unes estructures familiars i socials diferents i més endarrerides, probablement de caràcter o d'un pasat gentilici recent, tal com ja hem comentat anteriorment (cap. IV, 9), que les documentades per l'epigrafia a la resta del territori de l'actual Catalunya, cosa que confereix a aquest document una gran importància, més enllà del valor estrictament lingüístic. Val a dir, pel que fa a això, que M. Vigil (Vigil 1963) ja va subratllar, a partir d'una inscripció votiva de Cantàbria, provinent de les rodalies de Torrelavega i datable amb tota seguretat l'any 399, i d'altres epígrafs de les terres septentrionals i centrals de la Península, com la simple utilització de noms romans no és prova segura d'una romanització profunda i com per sota de l'onomàstica, i fins i tot d'un dret romà oficial, podien continuar existint formes de vida social a les quals no corresponien les institucions externes.

En fi, l'epígraf de la Ribagorça que hem comentat en aquestes pàgines constitueix, òbviament, un nou element de matisació i cautela a una possible lectura de la documentació escrita de l'època efectuada sense reserves i oblidant la limitació i parcialitat que li són inherents.

5.- LA DESIGUAL RESPOSTA DEL SUBSTRAT A LA ROMANITZACIÓ I LA RESISTENCIA DE L'ELEMENT INDOEUROPEU.

Pel que hem dit a les pàgines precedents d'aquest capítol, hem de creure que les formes culturals romanes eren ben presents a les comunitats municipals de la Catalunya interior durant l'Alt Imperi, no només a Ilerda, ciutat primerencament romanitzada i la més important de la zona, sinó també a la resta de poblacions de l'àrea, així com que aquestes formes subsistiren al país després de l'anorreament de la societat ciutadana característica d'aquest període. Bé que la presència de les formes culturals romanes sens dubte es degué veure afavorida i àdhuc primada per la vida oficial ciutadana i per la pressió de la ideologia dominant, no sembla pas discutible que no s'hagués produït una autèntica assumpció d'aquestes noves formes culturals per les comunitats de la zona. Aquesta assumpció és, però, un fenomen que no s'ha de generalitzar, car només es devia donar de forma plena al medi ciutadà i en concret entre els membres de les élites dirigents i dels grups que hi estaven directament vinculats.

Efectivament, al costat d'aquesta cultura netament romana, hem constatat l'existència, al llarg de l'Alt Imperi, de les llengües i de les formes culturals autòctones en les classes populars, al medi rural i sobre tot a les zones muntanyoses i marginals. Hom troba, però,

tota una gamma de situacions que van, segons el lloc i el moment, des de l'expressió més genuïna de la cultura autòctona, com l'art rupestre lineal ceretà del Capcir i la Cerdanya, centrat cronològicament a l'època Augustiana, fins a la interpretatio romana de les divinitats autòctones en inscripcions votives llatines.

Amb tot, la força de la nova llengua se'ns manifesta clarament en aquests medis populars i rurals, sens dubte poc influïts per la pressió de la vida oficial i ciutadana. Així ens ho mostra la llengua emprada en les inscripcions rurals dedicades a divinitats pre-romanes, com les de Rellinars (núm. 114), el Cogul (núm. 16) i Osor (núm. 85), o en els ploms màgics imprecatoris d'època Flàvia secretament amagats en una tomba emporitana (Almagro, IAGIL 114-116 = AE 1952, 122). Ens ho reflecteix, fins i tot, la llengua enxampurada dels ploms votius d'Arles de Tec (CIL XII, 5367), uns dels documents més importants que ens resten de les parles indígenes que existien al país sota el domini romà. Així, llevat de les zones més muntanyoses i més marginals de la regió pirinenca, particularment el Pallars Sobirà i valls veïnes, on sabem que la llengua autòctona restà viva durant molt de temps, la influència del llatí i de les formes culturals romanes devien actuar, d'una manera més o menys intensa, sobre el conjunt de la població del país durant l'Alt Imperi.

Ara bé, malgrat aquesta força de la cultura romana, que com acabem de veure anava més enllà del medi estrictament ciutadà, constatem l'aparició d'elements onomàstics i culturals pre-romans en una dotzena llarga d'inscripcions alto-imperials provinents de molt diferents indrets del país, fins i tot de zones ben romanitzades, com les terres pre-litorals a la Segarra, i d'ambients municipals, àdhuc d'algunes famílies de les aristocràcies locals.

Prenent com a referència els antropònims recollits per M. L. Albertos Firmat en estudiar l'onomàstica personal primitiva de la Península (Albertos 1966), hem de fer al·lusió als següents epígrafs de la zona que ens ocupa. A Egara, una placa funerària, segurament d'època Augustiana, dedicada per M. Licinius Neitinbeles a la seva esposa Titinia P. f. Bastogaunin (núm. 108). A Florejacs, en una vil·la dels afores de l'antiga Iesso, una làpida sepulcral, del s. I o d'abans, de L. Iunius Laurbeles, P. Iunius Silo i Iunia L. f. (núm. 58). A Emporise, una inscripció funerària de L. Aemilius Montanus Bacasitanus Lacerilis f. (CIL II 4625). A Calbera, a la Ribagorça, una làpida funerària, de finals del s. I, dedicada per P. Aurelius Tempestivos al seu pare Aurelius Tanepaeser i a la seva mare Asterdumar (núm. 13). A Aeso, quatre epígrafs al·lusius a individus amb el cognomen Celtiber: dos a M. Licinius L. f. Quir. Celtiber, aedilis i duumvir, dedicats, respectivament, per L. Terentius Terentianus, de qui era tutor, i per Q. Fab(ius) Licinianus,

de qui era l'avi (núms. 40 i 41); un a M. Licinius Celtiber Fab(ius) Licinianus, dumvir - sens dubte el mateix individu de la inscripció precedent, després d'haver estat adoptat pel seu avi matern-, per la seva mare Licinia M.f. Numantina (núm. 42), i un darrer erigit per L. Fulvius L. f. Quir. Celtiber a la memòria del seu pare L. Fulvius L. f. Quir. Saturninus (núm. 45). A Caldes de Montbui, una inscripció votiva d'Apol.lo dedicada per un tal Q. Cassius Garonicus (núm. 94). A Ivorra, una inscripció sepulcral, no anterior al s. II, dedicada per L. Caec(ilius) Agillio al seu pare L. Caecilius Agidillus i al seu fill Severianus, de setze anys (núm. 68). A Caldes de Malavella, l'antiga Aquae Voconiae, l'Aquae Calidae de Plini i Ptolemeu, una inscripció sepulcral dedicada per L. Aemilius Celatus i Porcia Proba a llur fill L. Aemilius L. fil. Quir. Probus Aquicald(ensis), de vint-i-set anys, aedilis i dumvir (núm. 82), i una altra de votivo-funerària, també de la mateixa família i del s. II, consagrada a Apol.lo August per Porcia Festa en honor i memòria del seu fill L. Aemilius L. fil. Quir. Celatianus (núm. 83). A Ginestar, una inscripció funerària, fragmentada i avui perduda, de diferents individus d'una mateixa família, entre els quals n'apareix un, el pare, amb el cognomen Silo (núm. 57). A Sigarra, una inscripció funerària de marbre, de començament del s. II, dedicada per C. Licinius Paternus al seu pare C. Licinius C. f. Gal. Silo (núm. 6).

Sols circumscrivint-nos a l'epigrafia pròpiament lapidària, més formal i per tant més romanitzada que no pas la relacionada amb els objectes de caràcter personal o d'ús domèstic, i cenyint-nos als noms estudiats per Maria Lourdes Albertos Firmat (Albertos 1966), coneixem fins ara, inserits com a cognomina dins de noms ben romanitzats, una dotzena d'antropònims pre-romans a la zona no-litoral que estudiem: Neitinbeles (Albertos, pp. 167, 263 i 266), Bastogaunin (Albertos, pp. 50, 262, 269, 274 i 322), Laurbeles (Albertos, pp. 122, 263, 272 i 274), Laceril (Albertos, pp. 127 i 265), Tannepaeser (Albertos, pp. 220, 262, 266, 272 i 274), Asterdumar (Albertos, pp. 37, 38, 254, 262 i 267), Celtiber (Albertos, p. 84), Garonicus (Albertos, pp. 119 i 288), Agidillus (Albertos, pp. 6, 11 i 293), Celatus-Celatianus (Albertos, pp. 83 i 294), als quals possiblement encara cal afegir el de Silo, ja que, bé que no és clar si es tracta d'un nom llatí o de la forma assimilada d'un de celta, la dita investigadora s'inclina per aquesta segona possibilitat (Albertos, p. 207).

Cal subratllar, però, que els noms pre-romans que trobem com a cognomina en aquestes inscripcions no són d'un origen comú, sinó que n'hi ha de caràcter ibèric o ibero-basc, els primers, i de caràcter cèltic o indoeuropeu, els darrers, i que aquesta diferenciació no es correspon amb zones territorialment diferenciades, ja que

trobem noms d'un i altre grup coexistent en unes mateixes àrees geogràfiques, com la depressió pre-litoral o els altiplans centrals, i, si fos celta el nom Silo, fins i tot dins d'una mateixa família, els Iunii de Florejacs. A l'epigrafia de la vall d'Aran, també constatem l'existència d'elements culturals pre-romans de caràcter divers, ja que, al costat d'una inscripció votiva d'Escunyau de caràcter netament basco-pirinenc, "Ilurberrixo/Anderexo" (Fita, BRAH III, 1883, pp. 135-136; id., BRAH XXV, 1894, p. 287; CIL XIII 23; Michelena, Textos Arcaicos Vascos, p. 15; Lara, ERL 67), en trobem una altra provinent del centre termal de Lés, dedicada per C. Sabi(nus) Hort(i) f. al "Lexi Deo" (Lara ERL 70), nom l'arrel del qual és, segons F. Fita (Fita 1883, p. 135), la cèltica leski, 'oremar, abrasar', pròpia, segons aquest autor, del nom d'altres fonts termals divinitzades, a Brozas de Extremadura i a Castro Caldelas, a la província d'Ourense.

Ara bé, si el ja citat Bronze d'Ascoli de l'any -89 (CIL I 709), que té tanta importància per al coneixement de l'antroponímia pre-romana de les terres de la Catalunya interior i de la depressió de l'Ebre i en general per al de la llengua ibèrica, ens reflecteix l'inici de la romanització de l'onomàstica de l'àrea que estudiem -dels trenta genets de la turma Sallvitana que hi figuren esmentats, ja n'hi ha tres, els d'Ilerda, amb nomina llatins, bé que les seves filiacions encara són netament indígenes -, les inscripcions abans citades permeten cons-

tatar la fi del procés de llatinització dels noms personals a l'àrea que ens ocupa, o, millor dit, als seus medis productors d'epigrafia, és a dir als ambients ciutadans i els que hi estaven directament vinculats - cal no oblidar la ja comentada llarguíssima supervivència, fins a plena Edat Mitjana, del nom personal Aster-Astar, un dels elements constitutius de l'antropònim Asterdumari de la inscripció d'Ovarra (núm. 13), a la regió pirinenca, i en particular a la Ribagorça (cap. XV, 4)-. Efectivament, en les dites inscripcions, hom constata que l'onomàstica indígena ja només s'hi conserva com a cognomina, i en aquells casos en què apareix més d'una generació, que es produeix, per regla general, la plena llatinització del nom en la generació més jove.

Amb tot, si aquest fenomen és general a l'onomàstica del país, sembla que hi hagué diferències cronològiques de ritme segons la naturalesa dels noms. Deixant a banda la inscripció ribagorçana de Calbera, de finals del s. I, i l'aranesa d'Escunyau, que provenen d'unes terres on sabem que la parla autòctona hi subsistí durant molt de temps, no trobem noms de caràcter ibèric o ibero-baso, és a dir no-indoeuropeu, en inscripcions, almenys pel que fa a l'epigrafia llatina, posteriors al s. I i probablement tampoc a l'època Augustiana, període al qual segurament pertanyen els epígrafs d'Egara i Florejacs.

Contràriament, trobem alguns noms no-llatins de caràcter cèltic, o almenys indoeuropeu, en inscripcions posteriors a aquest període. El cas més clar i més significatiu ens el proporciona l'important família de l'aristocràcia municipal d'Aquae Calidae dels Aemilii, ja que no pot ésser anterior a l'època Flàvia, ni per la seva adscripció a la tribu Quirina ni per l'anterior condició estipendiària de la població, i les inscripcions de la qual pertanyen, pel tipus de la lletra, al s. II.

Pel que hem dit fins ara, ens inclinariem a pensar, però ens manquen dades per assegurar-ho, que, a banda de les terres muntanyoses i marginals de la regió pirinenca, l'element onomàstic no-indoeuropeu possiblement retrocedí davant de la llatinització abans que no pas el de caràcter indoeuropeu, qui sap si perquè aquest darrer no xocava tan frontalment amb les noves formes estètiques i culturals romanes, que sens dubte devien voler ésser imitades per la gent del país, qui sap si perquè aquest segon factor era en realitat més fort i més arrelat que l'ibèric, qui sap, en fi, si per la suma d'ambdues circumstàncies. En aquest sentit, l'aparició dels noms Celatus i Celatianus en una família de l'élite municipal d'Aquae Calidae de l'època Flàvia i/o Antonina ens resulta particularment significativa.

Ara bé, en una comarca tan romanitzada com el Vallès i en un moment tan avançat com els primers desenes del s.

III, hom troba, a Rellinars, no gaire lluny d'Egara, una inscripció votiva (núm. 114) dedicada per Marcia Pietas, és a dir una dona de nom plenament romanitzat, al "Deo Herotorag", divinitat autòctona no coneguda per cap altra inscripció, però de caràcter clarament indoeuropeu o indoeuropeïtzat pel seu nom, que és de clara resonància cèltica (Mayer-Fabre-Rodà 1979, pp. 136-137; Fabre-Mayer-Rodà, 1981, pp. 13-16). Tot i que aquesta inscripció podria coincidir amb un possible revifament dels cultes indígenes a finals del s. II, amb posterioritat al regnat de Marc Aureli, en disminuir la pressió assimiladora de Roma, ens mostra, en qualsevol cas, com també ho fa l'epígraf votiu aranès de Lés, que el factor indígena indoeuropeu no es circumscribia, durant l'Alt Imperi, a l'àmbit estrictament onomàstic.

D'altra banda, cal no oblidar, però aquí no és pas el lloc d'estendre'ns-hi, la importància i l'antiguitat de la influència cèltica, i en alguns casos pre-cèltica, que els filòlegs descobreixen en el lèxic, en la toponímia i fins i tot en la fonètica del català. Només hem de dir que J. Coromines, que ha assenyalat nombrosos noms i topònims de caràcter cèltic i sorotàptic dins el domini d'aquesta llengua, fins ha arribat a proposar la personalitat ètnica d'uns colonitzadors celtes de l'alta vall de Camprodon, del terme de Tegurà, on es concentren diversos topònims d'aquest origen: la tribu dels Tricorii,

ben documentada per diversos autors de l'època Romana (Coromines 1976 a, esp. 70-71).

Així, amb totes les reserves pròpies d'un tema tan mal documentat, ens inclinariem a considerar que el substrat indoeuropeu continuava essent viu i present, més que no pas l'ibèric, al territori de la Catalunya futura durant l'Alt Imperi, àdhuc en zones clarament romanitzades. En aquest sentit, seria d'un gran interès poder precisar la cronologia dels ploms votius d'Arles de Tec, l'enxampurrada llengua dels quals és encara, d'acord amb J. Coromines (Coromines 1976 c), de caràcter fonamentalment sorotàptic.

XVI.- RESUM I CONSIDERACIONS FINALS.

=====

Després d'haver resseguit l'evolució històrica del territori de l'actual Catalunya des dels últims temps de l'època Republicana, a partir de vers l'any -100, fins a la restauració de Dioclecià, que seguí a les profundes convulsions i canvis del s. III (caps. I-V), i d'haver fet un repàs a la situació de les diferents àrees geogràfiques de la Catalunya Tarraconense (cap. V bis.), en els capítols precedents (caps. IX-XV) hem analitzat la societat d'aquesta àmplia i heterogènia zona geogràfica a partir de la documentació escrita que en tenim, és a dir l'epigrafia llatina, bé que en tot moment molt condicionats per les limitacions de tota mena, quantitatives, cronològiques, socio-culturals i àdhuc estrictament metodològiques, que són pròpies d'aquest tipus de documentació.

Un cop exposades les possibilitats i limitacions que a un estudi de tipus social ofereix l'epigrafia, única documentació escrita directa i local que conservem de la població del país del període que enguapa (cap. IX), hem estudiat, d'una manera separada, tres àmbits socials, les classes ingènues no-privilegiades, tant municipals com rurals (cap. X), els individus de

condició i/o d'origen servil i llurs senyors (cap. XI) i les aristocràcies municipals (cap. XII), i, d'altra banda, la resposta de la població de la zona a quatre aspectes fonamentals: la municipalitat (cap. XII), l'exèrcit com a institució social (cap. XIII), el fenomen dels desplaçaments humans (cap. XIV) i, en fi, l'asimilació de les formes culturals romanes i la paral·lela supervivència i/o adaptació de les autòctones (cap. XV).

La considerable extensió que necessàriament hem hagut de donar a aquests sis últims capítols i la importància que tenen dins el conjunt del present estudi, del qual constitueixen, òbviament, la seva part central, ens obliga a fer-ne un resum final, cosa que efectuarem tot respectant, quasi d'una manera total, l'estructura formal que els hem aplicat en el seu desenvolupament. A aquesta finalitat i a fer unes consideracions generals sobre el tipus de societat que reflecteix l'epigrafia llatina de les terres no-litorals del país i sobre el nivell de romanització que s'assolí en aquesta zona dedicarem, doncs, aquest darrer capítol.

1.- LES CLASSES INGÈNUES NO-PRIVILEGIADES.

Iniciarem l'estudi dels diferents grups socials pel de les classes ingènues no-privilegiades, municipals i rurals, i pel d'un fenomen particularment arrelat i estès entre les capes populars del món romà, l'asociacionisme. D'antuvi cal tenir present que, malgrat la importància numèrica d'aquestes classes, es tracta del sector més mal documentat i menys conegut de la societat de l'època. Val a dir, però, que això és, en part, fruit de les limitacions metodològiques que presenta la utilització de la documentació epigràfica: la manca d'indicadors segurs per al reconeixement dels individus que pertanyien a aquest sector social, d'altra banda molt heterogeni. Només podrem utilitzar, doncs, l'explícita menció que a col·lectius d'aquest sector es fa en algunes inscripcions, òbviament molt poques i sempre lligades a algun motiu de tipus extraordinari. Serà, per tant, a diferència dels grups socials de les aristocràcies locals i dels individus d'origen servil, una documentació de tipus genèric i no individual.

1.1.- ELS COLLEGIA.

La documentació epigràfica permet constatar l'existència de collegia a la major part de les comunitats urbanes de la Catalunya litoral de l'Alt Imperi: Barci

no, Dertosa, Emporiae i, sobretot, Tarraco, que concentra més de les dues terceres parts dels testimonis avui coneguts al país. Hom hi troba tota mena de col·legis: funeràtics i/o religiosos a Dertosa, Emporiae i Tarraco -íntimament lligats entre ells i molt estesos entre les capes inferiors de la societat romana-, professionals a Tarraco i Barcino -en gran part de tipus artesanal o industrial: collegia fabrum i centonariorum-, militars a Tarraco -fet molt comprensible en una ciutat que era la capital d'una província imperial amb tropes permanentment establertes al seu territori-, en fi, alguns altres de naturalesa desconeguda en aquesta última ciutat. El complex i estès fenomen de l'associacionisme romà degué ésser, doncs, una pràctica difosa i arrelada a les comunitats urbanes de la zona litoral del país.

Aquí, però, només ens hem d'ocupar de la Catalunya no-litoral, on un epígraf d'Aeso és l'únic document d'aquesta zona del país que testimonia associacions. Es tracta d'una interessant inscripció dedicada pels "collegia kalendarium et iduaria duo" al molt ric ciutadà i duumviralis L. Valerius Faventinus, pel fet d'haver ajudat la plebs amb una compra de blat i per altres mèrits seus "qui annona frumentaria empta plebem adiuvit et ob alia merita eius". Es tracta, doncs, d'uns collegia, fins a la data no documentats per altres inscripcions, que testimonien l'existència d'associacions o

corporacions de tipus romà a la Catalunya interior, en una comunitat municipal tan allunyada i marginal com Aeso. Amb tot, encara que el text de la inscripció permet suposar que es tractava d'unes corporacions relacionades amb la provisió de l'annona, no és clara la seva naturalesa exacta, per la qual cosa s'han proposat diferents explicacions sobre llur caràcter.

1.2.- LA PLEBS.

D'altra banda aquesta mateixa inscripció d'Aeso constitueix l'únic testimoni actualment conegut de la Catalunya no-litoral en què es fa esment de la plebs, circumstància, però, que no és gens estranya si tenim present la raresa de l'explícita menció d'aquest sector de la societat municipal a la documentació epigràfica. Aquesta escassa aparició i el seu esment a la llunyana Aeso permeten considerar, doncs, la seva existència a les petites comunitats municipals de la zona que ens ocupa, si més no a les més importants.

La inscripció documenta la plebs de la ciutat després d'haver estat ajudada en les seves necessitats alimentàries, sens dubte en un moment d'especials dificultats, per un ric membre de la comunitat, el duumviralis L. Valerius Faventinus, cosa també testimoniada en alguns altres punts d'Hispania. L'epígraf pertany,

doncs, al conjunt d'inscripcions que testimonien ajuts d'aquest tipus, potser efectuats pel temor als possibles avalots socials, realitzats per rics particulars a favor del sector popular i ingenu de les respectives ciutats. Ens trobem, d'altra banda, davant d'un nou testimoni de la incapacitat de l'erari municipal per fer front, fins i tot, a les necessitats més vitals de la comunitat, l'abast alimentari, fet que probablement ha de situar-se dins del marc de les creixents dificultats que s'abateren sobre les comunitats municipals de la Hispania del s. II, i particularment durant la seva segona meitat.

La inscripció que comentem constitueix, doncs, un dels documents més interessants de la Catalunya no-litoral, pel fet de testimoniar l'existència de collegia i plebs municipals a les terres interiors del país, fins i tot en una comunitat tan allunyada i marginal com Aeso, pel fet de constituir un dels escassos testimonis hispànics que fan referència a l'annona municipal, servei públic vital per al manteniment de la vida urbana, i, en fi, pel de tractar-se del document de la zona que ens ocupa que millor reflecteix els problemes als quals havien de fer front les comunitats municipals de l'Alt Imperi.

1.3.- ELS INCOLAE.

Els incolae apareixen ben testimoniats a l'epigra~~f~~ fia d'Hispania, bé que la quasi totalitat de la vintena de documents que hi fan referència provenen de la meitat meridional de la Península i sobretot de la Baetica. A la zona que ens ocupa apareixen esmentats en una inscripció de la llunyana i marginal Labitolosa, al sector actualment aragonès de l'antic comtat de Ribagorça.

Es tracta d'una interessant inscripció, de finals del s. I o començament del II, dedicada pels "cives Labitolosani et incolae" a un destacat ciutadà, magistrat municipal i tribú militar, pels molts beneficis que havia fet cap a la seva comunitat.

Es interessant d'observar que aquest epígraf de Labitolosa i una coneguda inscripció funerària d'Aeso, dedicada al jove, mort als 18 anys, P. Marius Mariani filius Calpurnianus Orret(anus), de qui se subratlla la seva condició de "receptus in clientelam civium Aesonensium", palesen l'existència d'uns ben definits cosos de ciutadans, davant els incolae i els individus d'origen forà, en aquestes comunitats municipals de la regió pirinenca.

La inconcreció del terme jurídic incola, simplement sinònim de persona que no gaudia de la ciutadania local de la comunitat on residia, no permet saber, però,

si els que apareixen esmentats a la inscripció de Labitolosa han d'identificar-se amb individus d'origen forà establerts en aquesta ciutat o en el seu territori, com passa a Aeso, o si, contràriament, cal fer-ho amb la població indígena de la zona que s'havia anat agrupant, o havia estat adscrita, a l'entorn d'aquest nucli municipal, probablement potenciat per Roma.

Els incolae no poden, doncs, ésser equiparats amb les classes lliures no-privilegiades de la comunitat, car entre els seus membres perfectament hi podia haver forasters dotats de la ciutadania romana o llatina i àdhuc amb una fortuna similar a la del més acomodat dels ciutadans locals. Amb tot, en el cas que ens ocupa no és en absolut descartable, i menys encara si tenim present la ubicació marginal de Labitolosa i l'inferior desenvolupament socio-econòmic de la població autòctona de la regió, que es tracti en realitat dels pobladors indígenes de la zona, fins llavors refractaris a Roma, de condició peregrina i no dotats de la ciutadania local. Val a dir, pel que fa a això, que de vegades la població autòctona d'un determinat indret restava o era reduïda a la condició d'incolae en el seu propi territori en produir-s'hi un establiment de població itàlica, com ho permet d'observar, per exemple, una lectura de la "lex Ursonensis", a la molt romanitzada Baetica.

1.4.- ELS PAGANI.

Si són tan mal conegudes les classes populars ingènues dels municipia, òbviament encara ho són més les del medi netament rural. Cal fer esment, però, d'una inscripció jurídica de Tarraco, única i valuosíssima per al tema que ens ocupa. Es tracta d'una sentència judicial, de l'any 193, donada pel governador de la Ciutat L. Novius Rufus, per la qual es posava fi a un plet, amb tota probabilitat per qüestions de límits, interposat per Valeria Faventina, sens dubte una rica propietària de terres, contra els compagani rivi Laurensis o Lavarensis, els quals sembla que li havien invadit totalment o parcialment les terres.

Malgrat la parquedat del fragment conegut de la sentència, podem observar uns trets clars i no discutibles en aquests compagani: una base territorial comuna, un caràcter netament rural, una clara condició ingènua i una dimensió accentuadament col·lectiva. Degueren ésser, doncs, una comunitat camperola de petits propietaris o, d'acord amb el tipus de conflicte que sembla que fou la causa del plet, una comunitat basada en una agricultura de base comunal, rudimentària i semi-nòmada. Sigui quina sigui l'exacta condició d'aquesta comunitat, sembla clar, però, que es tracta d'una realitat molt diferent a la de la típica vil·la, tan àmpliament desenvolupada al país, particularment a les zones agrícoles més bones, i, d'altra banda, que ens trobem preci-

sament davant d'un conflicte entre aquest tipus de camperolat amb la creixent gran propietat rural de finals de l'Alt Imperi i/o amb l'aparició de la propietat privada i estable de la terra a les zones marginals, com la regió pirinenca, on es devia practicar una agricultura de rompuda.

Aquesta inscripció jurídica de Tarraco sembla que testimonia, doncs, unes comunitats netament rurals, segurament amb una entitat jurídica o organitzativa pròpia i una accentuada dimensió col·lectiva, que devien coexistir al país amb la típica vil·la, però que no produïren documentació escrita. Desconeixem, òbviament, l'extensió i la importància d'aquest tipus de camperolat. Tanmateix, cal tenir present que, si és cert el caràcter autòcton que en general hom suposa per a aquests compagani, cosa d'altra banda ben plausible, probablement era un tipus de comunitat que s'estenia per les zones on fou escàs o nul el desenvolupament de les formes rurals introduïdes per Roma. Cal no oblidar, d'altra banda, la importància d'algunes produccions netament autòctones i no lligades a la producció de la vil·la, la més ben coneguda de les quals és la dels famosos pernills ceretans, objecte d'un primerenc, constant i molt ampli comerç a nivell de l'Imperi.

2.- ESCLAUS, LLIBERTS I LLURS SENYORS.

D'antuvi cal tenir present que l'esclavitud i particularment les formes de dependència que en derivaven, les que unien el llibert amb el seu patronus, devien assolir una notable importància en el conjunt de la Catalunya de l'Alt Imperi, d'acord amb la quantitat i la distribució d'epígrafs del país que hi fan referència, sobretot a les comunitats ciutadanes de la costa. Els esclaus i els lliberts són un col·lectiu del qual posseïm, a diferència del sector social anteriorment estudiat, documentació individual, car hom pot reconèixer els membres d'aquest grup per l'explícita menció que sovint es fa a la inscripció de la condició servil o llibertina de l'individu o per altres indicadors indirectes, a la zona que ens ocupa sobretot pel fet de dur un nom hel·lènic.

Actualment aquests diferents indicadors socials, directes o indirectes, permeten reunir a les terres no-litorals del país un conjunt de vint-i-cinc inscripcions on apareixen individus de palès o molt probable origen servil. Val a dir que a aquests testimonis cal sumar, a més, una quinzena llarga d'inscripcions no procedents de la zona que ens ocupa, sinó d'altres indrets, fonamentalment de Tarraco, on apareixen lliberts vinculats a diferents individus originaris de la Cata-

lunya interior o provinents d'aquesta zona, així com algunes referències de tipus literari, de molt diversa cronologia, que aporten informació al tema que ens ocupa.

2.1.- EL PREDOMINI DELS LLIBERTS A LA DOCUMENTACIÓ.

La quasi totalitat de les vint-i-cinc inscripcions correspon, però, a lliberts o probables lliberts, tots ells privats, car no hi ha cap notícia de públics, ni municipals ni estatals. Quant als esclaus, només disposem, de fet, d'un únic testimoni probable a Iesso, on una fragmentada inscripciófunerària sembla que fa esment a un ser(vus), i d'algunes altres merament possibles a diferents punts de la zona; aquells epígrafs que testimonien individus d'un nom únic i de tipus grec, bé que cal tenir present que també podia tractar-se d'infants. La diferència entre el nombre d'inscripcions de lliberts i d'esclaus s'explica, òbviament, per la millor situació econòmica i social dels primers, cosa bàsica pel que fa a la possibilitat de la transmissió epigràfica del nom, i probablement també per la modificació de l'estructura de l'esclavitud clàssica a favor de les relacions basades en l'afranquiment, d'acord amb el fenomen que s'ha pogut constatar a través de l'epigrafia a Roma i a diverses províncies de l'Imperi, i també a Hispania.

2.2.- DE LA QUANTITAT I DE LA DISTRIBUCIÓ DELS TESTIMONIS.

D'un total d'un centenar escàs d'inscripcions de la Catalunya no-litoral útils per a un estudi social, vint-i-cinc epígrafs fan esment a individus de segur o de probable origen servil. Es tracta, doncs, d'una quantitat i d'un percentatge certament importants, cosa que, d'antuvi, prova que l'esclavitud i les formes de dependència que en derivaven no eren un fenomen que només es circumscrivís a la zona costanera del país i que, d'altra banda, ja suggereix la notable incidència que degué assolir aquest col·lectiu social en alguns àmbits i zones de les terres no-litorals.

Ara bé, l'anàlisi de la distribució geogràfica d'aquestes inscripcions ens permet fer algunes precisions a aquesta primera impressió general. Del conjunt dels vint-i-cinc epígrafs, quinze són municipals -Aeso (4), Auso(1), Caldes de Montbui (4), Egara (1), Iesso (3), Ilerda (2)- i la resta rurals, vuit funeraris - Belianes (2) i Castellserà (1), a l'Urgell; Canovelles (1) i Rubí (1), al Vallès; Seròs (1) , al Segrià; Rajadell (1), al Bages, i Fraga (1), al Baix Cinca; una bona part dels quals provenen amb tota seguretat d'una vil·la- i dos votius - Angostrina (1), a la Cerdanya , aixecat per un

llibert segurament de Iulia Libia, i a Sant Joan de Vilatorrada (1), al Bages-.

La distribució territorial d'aquestes inscripcions permet deduir que, durant l'Alt Imperi, hi degué haver una notable presència, bé que impossible de quantificar, d'individus de condició o d'origen servil en el conjunt de les comunitats municipals d'aquesta zona del país, car en trobem testimonis a totes les comunitats que compten amb més de mitja dotzena d'inscripcions, fins i tot a la llunyana Aeso, i també a conjunts epigràficament molt pobres, com el d'Auso, i, paral·lelament, en algunes importants zones de producció agrícola i, d'acord amb la informació proporcionada per l'arqueologia, d'intens poblament rural i àmplia implantació de la vil·la: al Vallès, a l'Urgell i a les valls baixes del Segre i del Cinca, sens dubte les àrees d'agricultura més desenvolupada de les terres no-litorals del país.

2.3. - ELS PATRONS I LA RELACIÓ AMB ELS LLIBERTS.

L'epigrafia permet conèixer d'una manera explícita una desena de patroni i de patronae de la Catalunya no-litoral o originaris d'aquesta zona del país, als quals podem afegir, encara, una altra mitja dotzena de noms de patrons deduïbles a través dels dels seus lliberts.

D'antuvi hom constata entre els patroni un ampli ventall social. Un espectre que va des de membres de l'orde eqüestre fins a simples lliberts, extrems entre els quals se situen magistrats municipals, un centurió llicenciat, individus simplement dotats de la ciutadania Romana i dones de posició acomodada. El grup dels patrons devia ésser, doncs, un col·lectiu format essencialment per membres de famílies de les aristocràcies locals, alguns dels quals havien assolit el rang eqüestre, encara que sociològicament més ampli o heterogeni, car ho foren també alguns lliberts.

D'altra banda, cal subratllar que els testimonis que avui posseïm dels patrons no es circumscriuen als nuclis urbans, sinó que també apareixen al medi rural, com ho proven les inscripcions de Belianes i de Rubí, així com segurament també la de Seròs. És interressant pel que fa això, observar que aquests patrons rurals són, ara com ara, tots ells de segura o quasi segura condició llibertina, cosa que suggereix la presència al camp d'una classe de lliberts relativament acomodats, probablement arrendataris o administradors de propietats rústiques.

Obviament, algunes de les inscripcions de la Catalunya no-litoral permeten observar les estretes i ben conegudes relacions i obligacions, jurídicament establertes, que continuaven lligant l'esclau afranquit amb l'antic amo.

Es tracta d'una vinculació subjacent a la pràctica de l'erecció d'inscripcions als patrons, pràctica documentada en aquesta àrea per diversos epígrafs, un dels quals, d'Aeso, palesa, a més, la supervivència d'aquestes relacions fins i tot després de la mort del senyor, d'acord amb la prescripció que els lliberts tenien de la custòdia del sepulcre de l'antic amo. Val a dir, també, que una inscripció de Rubí testimonia uns patrons, de molt probable origen servil, que enterren un llibert a la pròpia tomba familiar.

Aquestes estretes relacions econòmiques, socials i jurídiques que continuaven vinculant l'antic esclau amb el seu patró, a qui sovint aquest feia hereu, normalment devien ésser la base de l'ascens social que experimenten alguns lliberts després de la manumissió. Sabem, pel que fa a això, que alguns lliberts de destacats individus o famílies establertes a Tarraco i originaris de la Catalunya interior, particularment d'Ilerda, foren seviri Augustales d'aquesta ciutat. No és, doncs, gens estrany que un ric sevir i evergeta d'Auso, C. Cornelius Grati lib. Magnio, tingui cura de subratllar en el seu nom la personalitat del seu patronus en dedicar una inscripció votiva a Diana per haver assolit l'honor del sevirat.

2.4. EL MÓN FAMILIAR DELS INDIVIDUS D'ORIGEN SERVIL.

Mitja dotzena llarga d'inscripcions ens forneixen dades dels vincles de parentiu i de l'status personal de diferents individus d'origen servil de set o vuit famílies, cosa que permet una mínima aproximació al món familiar dels lliberts i al tema de la seva consideració dins la societat de la Catalunya no-litoral de l'Alt Imperi.

D'antuvi podem observar que els enllaços matrimonials dels individus d'origen servil de les terres no-litorals del país s'establien en general, com es constata al conjunt d'Hispania, amb persones d'una condició social modesta, similar o pròxima a la seva, i que de fet aquests enllaços sovint ja preexistien a la manumissió de l'individu, cosa que implicava la existència, òbviament més de fet que no pas de dret, d'autèntiques famílies de condició servil de les quals degueren néixer part dels lliberts que avui coneixem de la zona.

Tanmateix, un epígraf d'Egara testimonia un enllaç molt diferent al model que acabem d'esmentar. Es tracta del matrimoni de Q. Granius Optatus, magistrat municipal i cavaller, amb una dona d'origen servil, Grania Anthusa, sens dubte lliberta del seu marit, però, significativament, silencia la seva condició jurídica. Aquest enllaç conjugal, així com mitja dotzena més de matrimonis

testimoniats a l'epigrafia d'Hispania d'una lliberta amb un magistrat municipal o àdhuc un cavaller, suggereixen, en l'àmbit de les relacions de parentiu, l'existència d'una certa flexibilitat cap a l'individu d'origen servil, i particularment cap a la dona.

Ara bé, val a dir que la meitat d'aquests matrimonis provenen de ciutats de Catalunya, de Barcino, Egara i Tarraco, i que els casos més destacats de promoció pública dels fills de lliberts a la Hispania de l'Alt Imperi els coneixem per inscripcions de Barcino, Mago i Dertosa. ¿Serien les terres litorals del nord-est d'Hispania menys restrictives a la promoció social dels individus d'origen servil i de llurs fills que no pas les de la resta de la Península? Els casos que acabem d'esmentar així semblen suggerir-nos-ho.

2.5. LA BONA POSICIÓ ECONÒMICA D'ALGUNS LLIBERTS.

D'antuvi cal pensar que, en general, els lliberts que coneixem devien gaudir, pel simple fet de comptar amb un testimoni epigràfic, d'una mínima situació de benestar. Amb tot, dins d'aquest conjunt, es destaquen clarament alguns individus i famílies per l'explícita o implícita informació que tenim d'una notable, de vegades fins i tot destacada, situació social i econòmica, bé que evidentment sempre dintre els restrictius límits jurídico-polítics imposats a les persones d'origen servil.

A Auso, trobem un llibert i sevir Augustalis que, per l'honor d'haver obtingut el sevirat, aixecà una inscripció votiva a Diana i construí, a més, una ara i uns seients. A Iesso, una dona, segurament lliberta, dedica a la seva filla Lesbia, morta als 11 anys, una llarga i molt remarcable composició mètrica, de caràcter dialogat i d'inspiració virgiliana. A Aeso, un epígraf informa que un individu, quasi amb tota seguretat llibert, honorà la memòria del seu fill, mort als 18 anys, de qui se'ns diu que era "recepto in clientelam civium Aesonensium et liberalibus studiis erudito", aixecant una estàtua al lloc atorgat per decret de l'ordo, cosa que acompanyà d'un repartiment d'sportulae. En fi, ja hem dit anteriorment que entre els patrons explícitament documentats a la zona apareixen alguns lliberts, cosa que tenim testimoniada a Belianes i segurament a Rubí i a Seròs.

Alguns dels lliberts i de les famílies afranquides de la Catalunya no-litoral devien gaudir, doncs, d'una certa posició econòmica, de tipus personal o, sens dubte amb més freqüència, lligada a la gens de pertinença, és a dir a la figura i a la fortuna del patronus. El nombre d'aquests testimonis, no pas rars si tenim present el volum global de la documentació de la zona, i la seva distribució geogràfica, a diferents municipia i a zones rurals molt distants, el Vallès i la conca baixa del

Segre, suggereixen, a més, una certa freqüència de la figura del llibert relativament benestant, fins i tot ric en alguns casos molt concrets, però aïllats, a les comunitats municipals i a les zones agrícolament més desenvolupades de les terres no-litorals durant l'Alt Imperi. Es tracta, certament, d'un fenomen remarcable, car ens trobem en una zona d'economia netament rural, però que òbviament resta lluny de la magnitud que assolí a les terres litorals del país, on el dinamisme econòmic i comercial de la zona fou àmpliament utilitzat i estimulat pels individus d'origen servil. Aquest fenomen planteja, doncs, la probable existència d'un cert dinamisme socio-econòmic als petits municipia i a les àrees més romanitzades de la Catalunya no-litoral de l'època, del qual, sens dubte, es devien beneficiar alguns individus i famílies d'origen servil per a la seva promoció social i econòmica.

2.6. - LA PARTICIPACIÓ DELS LLIBERTS A LA VIDA PÚBLICA MUNICIPAL.

L'inici de l'Imperi vingué acompanyat d'un dràstic retrocés, de base jurídica, de les possibilitats de què anteriorment havien gaudit els lliberts quant a la incorporació al cos cívic de les ciutats i a l'accés als càrrecs municipals. Tanmateix, les ciutats, sempre man-

cades de recursos, i els senats locals, responsables del manteniment de la vida ciutadana, necessitaven continuar vinculant a la vida municipal aquells lliberts que, per la seva bona posició econòmica, personal o de la gens de pertinença, poguessin ajudar a l'erari de la ciutat, cosa que es féu, fonamentalment, a través de l'evergetisme - vital per al manteniment de la vida municipal - i de l'organització del culte imperial -de l'augustalit -tat i del sevirat, càrrecs religiosos que eren comprats pel llibert i l'exercici dels quals comportava uns determinats munera-. Per la seva banda, el llibert enriquït aconseguia, a través d'aquestes vies, l'estima social i el reconeixement públic que li eren negats pel seu origen servil. Es tracta, doncs, d'un mecanisme que aconseguia resoldre, a nivell municipal, la necessària participació d'uns individus d'acomodada posició econòmica, però desvinculats de la gestió municipal, en la vida oficial de la comunitat i en la pesada càrrega del manteniment de la vida ciutadana, així com, a nivell polític global, la seva integració en els mecanismes de reproducció de la ideologia dominant a través de la seva vinculació al culte imperial, cosa que evitava els perills de la marginació total d'un grup econòmicament important però jurídicament apartat del govern local.

L'epigrafia palesa aquesta participació de rics lliberts en la vida pública municipal en moltes de les comunitats de Catalunya, a totes les de la costa i en un parell de les de l'interior, concretament a Auso, on apareix un sevir i evergeta, que construí una ara i uns seients, i a Aeso, on un ric llibert realitzà un repartiment d'sportulae, així com en un indret de la Ilergèsia aragonesa, a Osca, on coneixem dos sevirs.

Aquestes tres inscripcions d'Aeso, Auso i Osca, documents qualitativament similars als de les zones més romanitzades de la Península, permeten doncs constatar que també a les comunitats ciutadanes de les terres de la Catalunya interior i de la depressió mitjana de l'Ebre, si més no les constituïdes pels antics territoris ausetà, lacetà i ilergeta, alguns lliberts, bé que sens dubte en nombre reduït, i normalment per la seva vinculació amb un destacat patronus, de vegades devien comptar-se entre els individus d'una condició econòmicament força acomodada, i com a tals col.laboraven o eren forçats a col.laborar en el manteniment de la vida municipal. Es tracta, però, d'un fenomen que en aquesta zona geogràfica no assolí la magnitud que tingue a les dinàmiques i comercials ciutats de la costa mediterrània de la Tarraconensis ni a les de l'Andalusia actual, bé que la seva mateixa existència constitueix un element més de valoració del notable grau de romanització i de desenvolupament social i econòmic assolit a les comunitats municipals de l'interior del país durant l'Alt Imperi.

2.7.- LA SUPERVIVÈNCIA DE FORMES ESCLAVISTES A LA BAIXA ANTIGUITAT.

Bé que evidentment no és l'objecte d'aquest estudi la societat de la Catalunya de l'època tardo-romana i visigòtica, hem de referir-nos a la supervivència de l'esclavitud al si d'aquesta formació social, ja que, ultra la seva àmplia i rigurosa presència en la legislació i en les prescripcions conciliars de l'època visigòtica, casualment és un fet ben testimoniat a l'àrea concreta de l'antic país ilergeta per dos valuossíssims documents del s. VI.

Es tracta de la donació del diaca Vincencius, feta abans de la seva professió monàstica, dels béns heretats dels seus pares a favor del monestir d'Assan, on havia estat educat des de la seva infantesa, i del seu ulterior testament, quan era bisbe d'Osca, a favor d'aquesta església. En el primer document, de l'any 551, s'enumeren els llocs on es troben les possessions llegades al monestir, agrupats segons els territoris, terra, en què es troben situats: Terrantonensi, Barbotano, Labet(o)losano, Hilardensi, Boletano i Cesaraugustana; relació a la qual segueix l'enumeració dels béns donats, on es palesa la utilització de colons i d'individus d'origen servil a les propietats esmentades "colonis vel servis

atque omni jure suo, peculio vero omnium". En el segon document, de l'any 576?, s'enumeren detalladament les propietats rurals llegades a favor de l'església d'Oscà amb interessants indicacions sobre la seva extensió, tipus de producció i règim social d'explotació, i la concessió de llibertat a diversos esclaus, manumissió acompanyada en alguns casos de la concessió de la propietat d'una finca rústica.

Ambdós documents mostren, doncs, l'existència durant l'època visigòtica de grans propietaris de terres, tant civils com eclesiàstics, en aquesta zona d'Aragó i de la Catalunya interior, així com de grans propietats de tipus romà. Unes propietats on es constata, d'acord amb aquests documents, un clar desenvolupament del colonat i on coexistia el treball de lliures i esclaus. Així doncs, si l'epigrafia dona testimoni de la presència d'individus d'origen servil no només als nuclis ciutadans sinó també al medi rural de la zona ilergeta durant l'Alt Imperi, els dos documents que acabem de comentar palesen la supervivència de formes esclavistes en aquestes mateixes terres durant la Baixa Antiguitat, bé que en coexistència amb el treball lliure i dins d'una formació social amb un notable desenvolupament del colonat. Sembla doncs constatar-se una presència continuada, però impossible de precisar, de les formes esclavistes, o de les que en derivaven, en les explotacions rurals d'aquesta zona del país al llarg de tota l'Antiguitat.

2.8.- L'ORIGEN DELS ESCLAUS.

Hem de referir-nos, finalment, a una qüestió tan important com mal documentada: l'origen dels individus de condició o d'antiga condició servil testimoniats a l'epigrafia de la Catalunya no-litoral. En efecte, la documentació epigràfica d'aquesta zona del país no proporciona cap dada de l'origen dels lliberts ni dels esclaus que hi són testimoniats, car ni el fet de dur un nom de tipus hel·lènic, cosa ben freqüent, pot ésser considerat, com s'ha fet durant molt de temps, com a necessari sinònim d'origen grec o oriental de l'individu. És possible, però, fer algunes consideracions sobre aquest tema a partir del conjunt de la documentació escrita, literària i epigràfica, que fa referència a la zona estudiada o a terres veïnes.

D'antuvi cal subratllar que les fonts literàries permeten saber que, en determinats moment i circumstàncies, s'esclavitzà població del país per la força. Sabem que els pobladors de la zona no s'escaparen, com els de tantes altres àrees de la Península, de l'esclavització violenta i col·lectiva practicada per Roma durant el període la conquesta, com ho palesa l'actuació de Cató amb els bergistans que se li resistiren a Bergium i, pocs anys després, la de Terenci Varró amb els

suessetans de Corbio.

Es tracta d'una pràctica que probablement degué reaparèixer al país d'una manera puntual en moments de crisi profunda, com ho foren els conflictes del s. -I, concretament la guerra Sertoriana i la revolta ceretana de l'any -39, i en els períodes d'anorreament de l'estructura de l'Estat, com els de la transició del domini romà al visigòtic, moment en què sabem que Requiari, rei dels sueus, prengué Ilerda tot fent-hi una gran captivitat.

Amb tot, la no marginalitat del territori de l'actual Catalunya dins el domini romà, la plena incorporació social i política de la població del país a la vida i a les tasques de l'Imperi i el llarg període de tranquil·litat que degué viure la regió des d'August fins a la invasió germànica de mitjan s. III, segurament només interromput per les convulsions socials i polítiques de finals del s. II, fan pensar que aquesta via d'esclavització, tan important quantitativament a l'Antiguitat, no degué actuar al país durant l'Alt Imperi, si més no d'una manera col·lectiva. Els esclaus i lliberts testimoniats a la documentació epigràfica de la Catalunya no-litoral devien provenir, doncs, de l'exterior del país, de la cria de vernae, sens dubte important en una zona de notable desenvolupament de l'es-

clavitud i on coneixem indirectament l'existència d'autèntiques famílies, més de fet que no pas de dret, de condició servil, i, en fi, possiblement també d'altres fonts quantitativament menys importants esteses entre els sectors lliures però pobres de la societat, com és el cas de l'autovenda voluntària, indirectament testimoniada a la zona durant l'època visigòtica per una de les deixes de l'esmentat testament de Vincencius.

3.- LES ARISTOCRÀCIES LOCALS I LA MUNICIPALITAT.

Des de l'època republicana fins a la concessió dels ius latii flavi a Hispania, les terres no-litorals de Catalunya evolucionaren, a través de l'obtenció per part de les diferents comunitats indígenes del dret Llatí, i fins i tot en algun cas, com el d'Ilerda, del Romà, cap a l'ordenament polític-administratiu característic de l'Alt Imperi, basat en el nucli ciutadà, en aquesta àrea d'origen indígena i de diferent importància i desenvolupament segons el cas, i en el típic esquema municipal romà. La documentació epigràfica de la zona permet constatar clarament, a l'entorn d'aquest esquema organitzatiu, l'existència d'unes romanitzades aristocràcies locals que exercien el domini polític sobre la comunitat i la relació amb l'Estat a través de la institució municipal, de la qual eren, ensems, la

base sociològica i el suport econòmic. No podem, doncs, estudiar les aristocràcies locals de manera deslligada de la vida municipal.

El primer i més ampli indicador que posseïm per identificar aquest grup social ve donat per la possessió de la ciutadania Romana, constatable per l'adscripció a una tribu, a l'àrea que ens ocupa la Galeria i en menor mesura la Quirina. Aquesta via d'aproximació permet conèixer una trentena de famílies, algunes de les quals destaquen, però, del conjunt. En efecte, alguns dels membres d'una quinzena llarga d'aquestes famílies apareixen intervenint directament en la gestió del govern local a través de l'exercici de les magistratures ciutadanes i, d'altra banda, els de mitja dotzena accedeixen, sovint després d'una prèvia carrera municipal, al rang eqüestre. S'identifica així un col·lectiu numèricament més reduït, la condició d'aristocràcia municipal del qual no resulta, però, de la mera i passiva possessió de la ciutadania Romana per la família, potser obtinguda en un moment molt anterior al de l'individu o individus que coneixem per l'epigrafia, sinó de l'exercici efectiu de càrrecs públics directament lligats a una destacada posició social i econòmica coetània.

3.1.- PENETRACIÓ I ARRELAMENT DEL RÈGIM MUNICIPAL.

Si les llistes de Plini de les comunitats dels conventus de Tarraco i de Caesaraugsta permeten constatar la parcel·lació dels antics àmbits tribals del territori de l'actual Catalunya en populi, unitats politico-administratives denominades en la seva quasi totalitat a partir del nucli urbà en què es recolzaven - llevat dels Ausetani i dels Ceretani Iuliani i Augustani-, la documentació epigràfica constitueix, de manera particularment clara, un testimoni directe de la penetració i l'arrelament del típic règim municipal romà al país, així com de la seva plena adopció per les aristocràcies locals, signes eloqüents de la romanització aquí assolida.

Deixant a part les comunitats ciutadanes de la zona costanera, que no són objecte d'estudi en aquest treball, l'epigrafia proporciona testimonis segurs del règim municipal per a deu comunitats de les terres no-litorals que estudiem: quatre de la zona pre-litoral -Gerunda, Aquae Voconiae=Aquae Calidae, Caldes de Montbui i Egara-, unes altres quatre de la depressió central - Auso, Siggarra, Iesso i Ilerda- i dues més a la regió pre-pirinenca - Aeso i Labitolosa-.

La xarxa municipal degué ésser, però, més espessa del que permet saber la simple documentació epigràfica local, car pels autors antics, concretament per Plini

i Ptolemeu, i per notícies proporcionades per inscripcions trobades fora de l'àrea que ens ocupa, sabem d'algunes altres comunitats de la Catalunya no-litoral de segura o probable condició municipal. Cal fer esment, d'antuvi, als populi del conventus Tarraconensis enumerats per Plini que no compten amb comprovació epigràfica: de dret Romà, els Bisgargitani; de dret Llatí, els Teari Iulienses i els Ceretani Iuliani i Augustani; de condició estipendiària, els Baeculonenses, que ulteriorment degueren accedir, sens dubte, a la municipal. Probablement també ho degueren ésser algunes de les poblacions de la Catalunya interior només citades, entre els autors antics, a la "Geographia" de Ptolemeu; aquest sembla que degué ésser el cas de Bacasis esmentada com a origo d'un individu mort a Emporiae; Bergusia, esmentada com a origo d'un individu mort a Narbo, i Setelsis, per la notabilitat de les restes arqueològiques de Solsona. En fi, algunes de les comunitats no citades per cap autor de l'Antiguitat: Orretum, esmentada com a origo per un individu mort a Aeso i situable a la Noguera Ribagorçana segons la documentació medieval, i Urgellum, seu episcopal des d'època visigòtica que sembla que ha de pressuposar una antiga civitas d'època romana.

Cal subratllar, però, que a les terres no-litorals del país l'existència d'un municipium no pressuposava un urbanisme desenvolupat, com ho palesa el petit i elemental nucli urbà d'Auso, cap de l'important populus de dret Llatí dels Ausetani, i, d'altra banda, que la manca de documentació escrita local que acrediti el desenvolupament de les típiques institucions municipals a diferents civitates marginals de la zona, només conegudes com a tals per Plini o indirectament per l'epigrafia, fàcilment pot correspondre a una més soma romanització i, consegüentment, a la més superficial implantació d'aquelles, o fins i tot, a unes formes organitzatives més simples, com és potser el cas d'uns Olossitani casualment coneguts per uns ploms màgics d'època Flàvia trobats en una tomba emporitana i a qui hom proposa de situar a la zona d'Olot.

3.2.- L'ADMINISTRACIÓ MUNICIPAL.

L'epigrafia de la Catalunya no-litoral palesa, dins dels límits que hem indicat, la implantació del típic, estereotipat i aristocràtic règim municipal romà a gran part del territori, a les zones planes aptes per al desenvolupament agrícola. Ens trobem davant d'un esquema de comunitats regides per l'ordo decurionum i pels

duumviri i els aediles i/o els quattuorviri; un esquema organitzatiu que, per ell mateix, ja palesa la decidida romanització assolida a l'època alto-imperial per la zona i la clara implantació que experimentada de les institucions públiques de govern local.

a) El senat municipal.- L'ordo decurionum apareix explícitament documentat a Aeso, Aquae Voconiae, Auso, Egara, Iesso, Ilerda i Sigarra, és a dir a la majoria de les comunitats municipals de la zona amb documentació epigràfica local. Les inscripcions on apareixen poden ser agrupades en tres grans apartats: erecció de dedicatòries imperials, atorgament d'honors a particulars i concessió d'un lloc públic on aixecar monuments honorífics o memòries epigràfiques. Els senats dels municipia de la Catalunya no-litoral apareixen, doncs, com uns actius organismes de govern local, car exercien un ampli i típic ventall de funcions, propi de les zones netament romanitzades.

b) Magistratures municipals.- Coneixem una vintena de magistrats municipals de la zona no-litoral que estudiem, de set o vuit comunitats, és a dir de la majoria de les compten amb documentació epigràfica local. Les seves carreres municipals són simples, constituïdes únicament pels càrrecs d'aedilis i duumvir, però en dues

ocasions s'esmenten quattuorviri - a Aeso i a Sigarra-; freqüentment iniciades a una edat bastant jove - immediatament després d'haver assolit l'edat mínima per a fer-ho, segurament els vint-i-cinc anys-; idefectiblement coronades pel més alt càrrec local - el duumvirat-, és a dir segures i quasi mecàniques, i sovint seguides pel flaminat municipal, amb posterioritat a les quals de vegades es constata l'accés de l'individu al rang eqüestre o al flaminat provincial.

3.3.- EL CULTE IMPERIAL I LA MUNICIPALITAT.

Cal subratllar, d'antuvi, que l'epigrafia de les terres no-litorals que estudiem, malgrat la seva modestia quantitativa, aporta un considerable i variat nombre de testimonis del culte imperial, des dels càrrecs religiosos municipals que hi estaven lligats, el flaminat - a Aeso, Gerunda, Ilerda i Labitolosa- i el sevirat - a Auso i, a les terres actualment aragoneses de l'antic país ilergeta, a Osca-, i les dedicatòries imperials - a Aeso, Caldes de Montbui, Egara, Gerunda, Iesso i Sigarra-, fins a les virtuts i a les divinitats augustianes -a Aeso, Aquae Voconiae i, a la ilergèsia aragonesa, a Osca-. L'epigrafia de Tarraco dona testimoni, a més, d'alguns flamines i una flaminica provincials originària de comunitats d'aquestes terres no-litorals: d'Aeso, Gerunda,

Sigarra i potser Orretum. No es tracta, doncs, d'una pràctica que només es circumscriu a les poblacions més importants de la zona, sinó que es constata a la totalitat dels petits municipia de l'àrea que compten amb documentació epigràfica local, fins i tot als més petits i marginals, cosa que mostra la penetració de la ideologia dominant de l'Alt Imperi en el conjunt de les terres no-litorals del país.

Es tracta d'un culte plenament organitzat a nivell local i lligat a la vida pública i oficial, com ho palesen el nombre i la distribució de les comunitats que presenten testimonis de càrrecs religiosos vinculats a aquest culte, i òbviament dirigit, a través del flaminat, pels membres de les famílies més acomodades, aquelles que detenien el poder local, al costat de les quals apareix algun sevir, és a dir algun destacat llibert, bé que de manera molt més aïllada i puntual que a les dinàmiques comunitats de la costa. El ple suport i identificació d'aquestes élites locals amb el culte imperial, que anaren més enllà de l'estricta activitat oficial, com ho palesen un parell d'inscripcions funeràries on la memòria del difunt es lliga a la d'una divinitat augustiana, revelen l'arrelament de les formes ideològiques dominants entre la classe dirigent de les comunitats municipals de la Catalunya no-litoral.

3.4.- EL MANTENIMENT DE LA VIDA MUNICIPAL.

La responsabilitat del manteniment de la vida municipal, vincle essencial entre els cives i l'Estat durant l'Alt Imperi, corresponia als senats locals i als magistrats anualment elegits. Amb tot, les ciutats, sempre necessitades de recursos, sovint havien d'utilitzar altres mitjans de sosteniment al marge dels mecanismes ordinaris, insuficients davant d'algunes eventualitats, i més encara en avançar la segona centúria. Això es féu adés associant a aquesta tasca i/o a l'activitat pública local aquells individus que per la seva condició jurídica, no ingènua o forastera, no participaven o no podien participar en el govern local, adés simplement estimulants la munificència d'alguns individus rics de la comunitat, cosa que constituïa un recurs vital per al manteniment de la vida ciutadana. L'epigrafia de la Catalunya no-litoral dona testimoni, segons acabem de comentar, d'aquelles institucions i organismes de gestió municipal i, alhora, d'aquests altres mitjans per als i/o alternatius.

Efectivament, cal subratllar que l'epigrafia de la zona que ens ocupa documenta els sevirs en algunes comunitats, un a Auso, així com també dos més a Osca, i consegüentment l'espòròdica vinculació d'alguns destacats lliberts al manteniment de la vida municipal, com ja

hem comentat anteriorment.

Amb tot, a les terres no-litorals de Catalunya, sembla que tingué més importància la pràctica directa de la munificència particular. Es tracta d'unes liberalitats que corresponen a diferents aspectes de la vida municipal - una donació de blat per ajudar la plebs a Aeso, un repartiment d'sportulae també a Aeso, una construcció de tipus religiós a Auso, un edifici o monument públic a Egara i unes liberalitats no especificades a Ilerda i a Labitolsa- i d'uns benefactors, naturlament tots ells rics individus, de condició social diversa - un dignatari duuviral a Aeso, un llibert també a Aeso, un altre llibert i sevir a Auso, un membre de l'orde eqüestre a Ilerda, un altre cavaller a Labitolsa, una ingènua de Gerunda a Emporiae i un individu desconegut a Egara-. Així doncs, a les petites comunitats de la zona, àdhuc en una tan reduïda com Auso o en una altra tan marginal com Aeso o Labitolsa, també es constata plenament la col.laboració privada dels particulars econòmicament ben dotats en el manteniment dels diferents aspectes de la vida municipal, cosa que il.lustra la penetració del model i règim urbano-municipal típicament romà entre els pobladors de l'àrea.

3.5.- LA NATURESA DE LES ARISTOCRÀCIES LOCALS.

L'epigrafia de la Catalunya no-litoral mostra unes aristocràcies municipals constituïdes pel conjunt d'unes acomodades famílies de propietaris rurals dotades del dret de ciutadania i plenament aferrades i identificades amb les formes polítiques, organitzatives i ideològiques romanes. Es tracta d'un grup social ben documentat a l'epigrafia de la zona, a quasi la totalitat de les comunitats que compten amb documentació in situ, que exercí la seva hegemonia local i la seva relació amb l'Estat a partir del típic esquema municipal per ell controlat, cosa que explica el seu interès en el manteniment de la vida ciutadana. Unes aristocràcies locals íntimament lligades, doncs, a la vida municipal, que constituïren també a la Catalunya no-litoral, a part naturalment de les zones més muntanyoses i marginals, l'eix social i polític sobre el qual es recolzà la vertebració del país durant l'Alt Imperi.

L'origen d'aquest grup social és, però, un tema particularment obscur. Amb tot, bé que la cronologia dels materials epigràfics de la zona i la romanització de l'onomàstica d'aquests individus no faciliten gens l'anàlisi d'aquest tema, és possible fer-ne algunes consideracions de principi: el fet que es trac-

ti d'un territori de població autòctona -amb comunitats municipals d'arrel indígena i sense establiments col·lectius coneguts d'itàlics- i d'una zona de pobles amb una diferenciació social interna ja existent en produir-se l'arribada dels Romans -versemblantment amb una incipient aristocràcia indígena i amb bàndols interns sovint enfrontats- suggereix que les aristocràcies locals testimoniades per l'epigrafia de l'Alt Imperi devien ésser, bàsicament, d'origen autòcton, condició que ve reforçada per llur adscripció a la tribu Galeria i a la Quirina, lligades, respectivament, a les actuacions jurídiques d'August i Vespasià a Hispania, i en alguns casos per l'onomàstica. Això no vol dir, però, que alguns d'aquests individus o famílies no fossin d'origen itàlic, com probablement és el cas del magistrat i tribú militar de Gerunda L. Plotius Asprenas, d'acord amb el seu cognomen. Cal tenir present, pel que fa a això, la clara presència de propietats rurals d'itàlics a les terres litorals i pre-litorals del país.

Deixant a banda les zones marginals, d'estructures socials i econòmiques més arcaiques, podem doncs pensar, bé que amb totes les reserves derivades de la manca d'informació directa, que a la Catalunya no-litoral degué produir-se un progressiu procés d'identificació de les aristocràcies indígenes amb les noves formes polítiques, jurídiques i administratives introduïdes al país per Roma i, d'altra banda, que l'aristocràtic règim municipal imposat per aquella degué incidir en unes comunitats im

merses en un progressiu procés de diferenciació social intern, que degué resultar accentuat i si més no institucionalitzat per aquest nou esquema d'ordenament sòcio-polític, cosa que, a més, ajudaria a explicar la decidida assimilació d'aquestes noves formes pels grans grups dirigents del país.

3.6.- LES CARACTERÍSTIQUES ARISTOCRÀTIQUES DEL GOVERN LOCAL.

L'anàlisi de la documentació epigràfica de la vintena de magistrats municipals avui coneguts de la Catalunya no-litoral que estudiem permet constatar que el poder local era detingut per les més importants famílies de cada lloc, cosa que ens és constatable per diferents indicadors: els càrrecs públics ocupats per algun d'aquests individus amb posterioritat a la seva carrera municipal, el nombre de les inscripcions d'aquestes famílies, ... El fet, ja comentat anteriorment, que les carreres municipals d'aquests homes normalment s'iniciessin a una edat jove, immediatament després d'haver assolit l'edat mínima per fer-ho, i que meneg sin indefectiblement al més alt càrrec de govern local, al duumvirat, no fa sinó mostrar llur caràcter quasi mecànic, cosa que palesa, indirectament, la importància de la família de pertinença, de vegades la materna, i, per tant, el marcat caràcter aristocràtic del poder

local. El govern d'aquests petits municipia estava destingut, doncs, per unes quantes destacades famílies locals ingènues d'acord amb el model aristocràtic propi del règim municipal i en general de l'estructura social romana.

Cal fer esment, però, al cas d'Aeso que sembla que es distingí per un acusat caràcter oligàrquic, probablement fruit del peculiar origen i funció d'aquest municipi, segons sembla potenciat per Roma, i sens dubte ajudat per la posició marginal i l'Aïllament geogràfic de la població, més enllà de la poderosa barrera del Montsec. Hübner ja observà, en la introducció que al CIL II féu del conjunt epigràfic d'Aeso, que són poques les famílies que apareixen rei tradament a les inscripcions de la comunitat. El considerable nombre d'epígrafs ulteriorment trobats encara han vingut a confirmar d'una manera més rotunda l'observació d'aquest autor. Sorprenentment, cap d'aquests nous epígrafs no ha aportat nous gentilicis als llavors ja testimoniats, sinó que, contràriament, han vingut a reforçar les importants famílies ja conegudes d'Aeso, quatre de les quals concentren més de la meitat dels epígrafs útils existents al lloc.

3.7.- LA IMPORTÀNCIA D'ALGUNES FAMÍLIES I L'ASCENS DE RANG SOCIAL.

Alguns dels individus i famílies d'aquestes aristocràcies municipals de la Catalunya no-litoral assoli-

ren, però, una destacada i particular importància dins de la comunitat i de vegades fins i tot més enllà del marc local. Es tracta d'uns individus i famílies, testimoniat a diverses comunitats de la zona, que destaquen per diferents motius: per exercir càrrecs públics superiors a l'àmbit municipal, per dur a terme llibertats a favor de la comunitat, per tenir una continuada presència en els càrrecs de govern local i, en fi, pel nombre de les seves inscripcions.

Un molt estimable nombre d'aquests destacats individus i famílies, concretament d'Aeso, Egara, Gerunda, Iesso, Ilerda i Labitollsa, algun d'ells de molt probable origen italià, accediren al rang eqüestre i àdhuc en algun cas versemblantment al senatorial, cosa que, òbviament, és reflex i conseqüència de la romanització de les terres no-litorals del país.

L'accés o la pertinença al rang eqüestre de la quasi totalitat d'aquests individus de la zona que estudiem ens és coneguda pel seu servei a l'exèrcit, bé pel fet d'exercir-hi alts càrrecs temporals de comandament propis d'aquest rang social, el tribunat militar, normalment ocupat després d'una completa carrera municipal, bé pel fet d'accedir al primipilat després d'una prèvia i brillant carrera professional a la milícia com a centurió. La institució militar degué tenir, doncs, una particular importància en els mecanismes d'ascens social dels membres de les aristocràcies locals d'aquesta

zona del país, qüestió de la qual tractarem en parlar de l'exèrcit.

D'aquesta regla només escapa el cavaller M. Fabius Paulinus, "equo publico donato ab imp. Caes. Hadriano Aug.", un molt ric ciutadà d'Ilerda establert a Tarraco, on es coneixen tres pedestals d'estatua a ell dedicats —und'ells aixecat al fòrum provincial pels seus conciu tadans agraïts per les seves moltes liberalitats—, cap dels quals no fa esment, però, al seu servei a la milícia. El seu cas s'adiu perfectament en el context de les possibilitats d'ascens social i polític que s'obrien als rics membres de l'aristocràcia municipal de Tarraco, on la funció de l'exèrcit com a factor d'ascens social es veié llargament complementada i ampliada per les possibilitats administratives i polítiques generades en torn del govern provincial. És doncs molt probable que la rica i important família d'Ilerda dels Fabii s'hagués establert a Tarraco per les especials possibilitats d'ascens econòmic, social i polític que s'hi oferien i que Paulinus hagués assolit el rang eqüestre ja residint en aquesta ciutat.

Tradicionalment hom ha assenyalat la possible relació de parentiu entre el cavaller M. Fabius Paulinus i el senador Fabius Paulinus, un dels nombrosos nobiles partidaris de Clodi Albí executats per Septimi Sever el 197, cosa que suggereix que segurament era un dels grans terratinents hispanics o gals que donaren suport a aquell rival de Sever durant la pugna pel tron imperial.

L'analogia onomàstica d'aquests dos personatges, la molt destacada posició social i econòmica del cavaller durant l'època d'Adrià, el quasi segur origen occidental del senador i la seva molt probable relació amb el llavors governador de la Citerior L. Novius Rufus, també partidari de Clodi Albí i, per això, igualment executat per Sever, són circumstàncies que fan d'aquesta relació de parentiu quelcom ben probable. Algunes de les més importants famílies de l'interior del país pogué haver accedit, doncs, a l'orde senatorial durant el s. II.

En fi, és també possible que algunes famílies de les aristocràcies locals de la Catalunya no-litoral es tiguessin emparentades amb algunes de senatorials del país, com pogué ésser el cas del magistrat i tribú militar d'Egara Q. Granius Optatus amb els Q. Licinii Silvani Graniani d'època flàvia i primera meitat del s. II.

4.- LA SOCIETAT I L'EXÈRCIT.

Cal analitzar ara la relació que tingué la població de les terres no-litorals del país amb l'exèrcit, tant per la gran importància de la institució militar al món romà, com per esbrinar la concreta utilització social que se'n féu a la zona que estudiem.

4.1.- L'EVOLUCIÓ DE L'EXERCIT I LA POBLACIÓ DEL PAÍS.

D'antuvi cal recordar la important i antiga tradició militar d'alguns pobles indígenes de la Península, íbers i sobretot celtíbers, cosa que ens és coneguda per l'esment que els autors antics fan, des del s. -V, a les tropes mercenàries hispaniques que lluitaven a favor dels grecs de Sicília i dels cartaginesos i per l'estima de les armes que testimonien les tombes i les decoracions ceràmiques ibèriques. Hi devia haver, doncs, una important i àmplia tradició militar al país amb anterioritat a l'arribada dels romans.

Poc més d'un segle separa la conquesta del territori de l'actual Catalunya de l'inici del procés de la integració de la gent autòctona a l'exèrcit romà pròpiament dit, cosa que tingué lloc en produir-se unes circumstàncies extraordinàries i particularment difícils per a Roma, el Bellum Sociale. El doble decret de Cn. Pompeius Strabo de l'any -89, conegut com a Bronze d'Ascoli, pel qual es concedia la ciutadania Romana i condecoracions militars als membres de la turma Sallvitana, un esquadró de trenta genets procedents de l'interior de Catalunya i de la vall de l'Ebre, per llur actuació al setge d'Asculum, al Picè, constitueix la primera menció segura de milites hispanics fora de la Península enquadrats a l'exèrcit romà -a banda naturalment les tradicionals tropes mercenàries- i precisament en el mateix moment en què, per la concessió de la lex Iulia, els itàlics deixaren de constituir les tropes de cava-

lleria de l'exèrcit per integrar-se, ja com a ciutadans, a les legions, tot essent substituïts a les tropes auxiliars pels provincials. Val a dir també, pel que fa als últims temps de la República, que la guerra Sertoriana i la tardana revolta ceretana mostren la supervivència de la capacitat militar de la població autòctona durant el s. -I i, d'altra banda, que la composició de l'exèrcit pompejà a la batalla d'Ilerda, coneguda per la descripció que en fa Cèsar al "Bellum Civile", mostra novament la utilització de gent del país com a tropes auxiliars de l'exèrcit romà, enquadrats en cohortes.

Estem força ben informats de la relació dels pobladors del país amb l'exèrcit durant l'Alt Imperi. El primer fet que hom constata en repassar la documentació és que Aeso, Auso, Iesso, Lacetania i possiblement Orretum foren el lloc d'origen de diversos milites i centuriones que serviren com a professionals a l'exèrcit, a les legions i a les cohortes pretorianes, i que Aeso, Egara, Gerunda i Labitolosa ho foren simultàniament de diversos tribuns militars eqüestres, cosa que mostra l'existència d'una estesa tradició militar entre la població de les terres no-litorals del país durant l'Alt Imperi. El segon fet que hom observa és el primerenc accés dels municipes de la Catalunya interior a les legions, des d'època júlio-clàudia, i fins i tot a les cohortes pretorianes, al menys des d'època de Vespasià, cosa que fa aparèixer aquesta zona del país entre les àrees més romanitzades de l'Imperi que proporcionaren els provincials que pri-

mer ingressaren en aquells cossos fins aleshores reservats als itàlics, tot cobrint els buits que aquests hi deixaven.

Malgrat la limitació de la nostra informació, els fets fins aquí enumerats permeten constatar que degué existir una estesa i mantinguda tradició militar entre la població de les terres no-litorals de Catalunya durant el període de la República i l'Alt Imperi i, d'altra banda, que la població d'aquesta zona del país estigué molt aviat amatent a les noves possibilitats que progressivament anava brindant la institució militar romana als provincials, car ja apareixen enrolats com a auxilia regulars des del Bellum sociale, ingressen a les legions des d'època júlio-clàudia i, en fi, acceixen a la guàrdia pretoriana i al centurionat si més no des d'època flàvia. Aquest doble fet és, sens dubte, conseqüència de la supervivència i vitalitat de l'antiga tradició militar pre-romana en aquestes terres interiors del país i, alhora, un testimoni més de la promptitud i de l'alt nivell que la romanització hi assolí.

4.2.- LA FUNCIO SOCIAL DE L'EXERCIT.

En repassar la documentació que fa referència a l'exèrcit sorgeixen dues constatacions sobre la seva funció: la utilització de la milícia com a recurs professional i la seva particular importància en els mecanismes d'ascens social. No es tracta, evidentment, d'un

fenomen exclusiu de les terres interiors de Catalunya, malgrat que sí sembla que tingué aquí, i molt particularment en el primer aspecte, una més gran importància que a les terres litorals del país.

A) L'EXERCIT COM A PROFESSIÓ.

D'antuvi cal subratllar que l'escassa documentació escrita que globalment posseïm dels pobladors de la Catalunya interior permet constatar llur tendència a l'establiment a les dinàmiques ciutats de la costa i a l'enrolament a l'exèrcit. Es tracta d'un fenomen doble i paral·lel que es constata entre individus originaris de totes les comunitats de les terres interiors del país de les quals posseïm documentació in situ o simple comprovació epigràfica -Aeso, Auso, Bacasis, Bergusia, Iesso, Ilerda, Sigarra i possiblement Gerunda i Orretum-, cosa que mostra, malgrat la pobresa de la informació, el seu caràcter general a la zona.

Deixant a part el fenomen de l'atracció de les terres litorals, del qual parlarem més endavant, posseïm diversos testimonis, epigràfics i literaris, de l'elecció de la vida militar com a professió per individus de la Catalunya interior durant els segles I i II, particularment dels antics territoris ausetà -dos legionaris d'Auso i una probable bé que no segura cohors prima Ause[tanorum]- i lacetà -un soldat de Lacetania de les cohors pretorianes i un primipilaris de Iesso- i de la regió pre-pirinenca de l'extrem nord-

oest del país -un primipilaris d'Aeso i dos possibles oficials ribagorçans, d'Orretum-.

Resulta, doncs, evident l'atracció exercida durant l'Alt Imperi per la professió militar entre els pobladors de la Catalunya interior i particularment entre els ciutadans dels municipia. Hem de subratllar, a més, que es tracta d'un fenomen que fins i tot es constata clarament entre importants famílies locals, alguns dels membres de les quals foren centurions. Sembla, doncs, que ens trobem en el si d'una societat on la vida de les armes degué gaudir d'una alta estima social entre els membres de la classe dirigent.

Contràriament no coneixem individus de professió militar originaris de la Catalunya litoral. Només Tarraco, capital de la província, i, per això, amb una no drida presència d'oficials i soldats de la legió VII Gemina, que exercien funcions de tipus burocràtic, podria ésser la comunitat d'origen d'algun militar, bé que sembla tractar-se d'un col·lectiu format en gran part per individus d'origen forà i d'un medi familiar castrense. En qualsevol cas molt pocs testimonis en relació a un volum de documentació enormement superior al de les terres interiors del país.

Així doncs, enfront d'una Catalunya interior on la professió militar degué ésser una pràctica estesa i amb una alta estima social, apareix una zona litoral on aquesta probablement tingué una nul·la o irrellevant importància. Ens trobem, doncs, davant un fenomen que, a part

d'obeir, sens dubte, a una antiga i arrelada estima per la vida de les armes a les terres interiors del país des d'època pre-romana, degué respondre, en essència, com la tendència migratòria abans citada, a les distintes possibilitats que es brindaven als pobladors d'una i altra zona, fruit de les diferències socio-econòmiques existents entre aquestes dues àrees durant l'Alt Imperi.

B) L'EXERCIT I L'ASCENS SOCIAL.

Je hem comentat anteriorment que el Bronze d'Ascoli, de l'any -89, és el primer testimoni pròpiament dit de la concessió de la ciutadania Romana, d'acord amb la recentment promulgada lex Iulia, a soldats hispans per mèrits de guerra, els genets de la turma Sallvitana, bona part dels quals procedien de les terres interiors de Catalunya. Aquest valuós document italià permet, doncs, constatar, ja a l'època republicana, la funció de l'exèrcit com a factor de promoció social per als provincials de la zona que ens ocupa.

Evidentment durant l'Alt Imperi fou molt diferent la funció exercida per l'exèrcit en relació a la promoció social, car les comunitats autòctones del país ja no eren peregrines, sinó dotades del dret Llatí i àdhuc del Romà. Ara la institució militar tindrà una particular importància en els mecanismes d'ascens social dels membres de les aristocràcies locals a l'orde eqüestre. Ja hem comentat l'estreta relació de la quasi totalitat

dels individus de la Catalunya no-litoral que accediren a aquest rang social amb l'exèrcit, car llur accés o pertinença a aquest orde ens és conegut pel seu servei a la milícia, bé pel fet d'exercir alts càrrecs temporals de comandament propis del rang eqüestre, bé pel d'accedir al primipilat després d'una brillant carrera professional a l'exèrcit.

Un considerable nombre d'individus pertanyents a importants famílies, alguna d'elles de probable origen itàlic, de les aristocràcies municipals de la zona que estudiem, d'Aeso, Egara, Gerunda i Labitolosa, apareixen, generalment després d'una carrera municipal prèvia, exercint el tribonat militar en alguna legió. Es tracta, òbviament, d'individus que havien de posseir la condició econòmica exigida per pertànyer a l'orde eqüestre. És, doncs, evident la gran importància que tingué el servei temporal a l'exèrcit en la satisfacció dels anhels d'ascens social d'aquests membres de les aristocràcies municipals de les terres no-litorals del país -com també es constata per a un bon nombre d'individus de Tarraco, Barcino i Iluro-, ja que els càrrecs que exerciren com a cavallers foren íntegrament de tipus militar.

Paral·lelament, però, l'exèrcit també podia facilitar l'accés al rang eqüestre, condició social segons sembla inherent al primipilat, a aquells individus que hi haguessin servit com a professionals i amb la graduació d'oficial, com és el cas d'alguns centurions

originaris de municipia de la Catalunya interior, d'Aeso i Iesso. L'exèrcit, i concretament el centurionat, es revela, doncs, aquí com una autèntica via d'ascens social, utilitzada per membres d'importantes famílies locals, i ja no com la institució que satisfedia merament la realització d'un necessari i temporal servei a l'Es-tat pels rics individus que accedien a l'orde eqüestre, com succeeix amb els anteriorment enumerats que exerci-ren el tribunat militar. Significativament, però, no apareix testimoniada aquesta via d'accés al rang eqües-tre entre els municipes de les comunitats urbanes de la Catalunya litoral de l'Alt Imperi, i encara menys entre els membres de les seves aristocràcies locals. Es trac-ta, òbviament, d'un nou element que permet entreveure les diferències socio-culturals i econòmiques que de-vien existir entre les terres interiors i les litorals del país i indirectament les possibilitats que es de-vien brindar als pobladors d'aquesta última zona al mar-ge de la professió militar.

4.3.- L'EXERCIT I ELS DESPLAÇAMENTS HUMANS.

Abans ja hem dit que des del s. -V tenim notícia pels autors antics de la utilització de tropes merce-nàries ibèriques i celtibèriques fora de la Península, pels grecs de Sicília i els cartaginesos. Aquest antic fenomen d'enrolament i sortida de la Península de gent dedicada a la vida de les armes continuà sota el domini

romà. El famós Bronze d'Ascoli ho palesa pel que fa a l'època republicana. És, però, durant els segles I i II quan, ja assolida per la població autòctona del país la plena incorporació a l'estructura militar romana, es constata un ple desenvolupament d'aquest fenomen. És un fet innegable, d'acord amb les destinacions geogràfiques dels individus avui coneguts de la Catalunya no-litoral, que durant aquest període el servei a l'exèrcit anà molt sovint acompanyat de la destinació a punts molt llunyans de la Península, no només dels que hi serviren com a professionals, sinó també dels que ho feren temporalment, com a comandaments eqüestres. Hom en troba d'aquarterats o lluitant a tota la perifèria de l'Imperi, a les fronteres d'Europa -des de Britannia i Germania, fins al Danubi i àdhuc Dacia- i Orient -a Parthia i Síria- i al nord d'Àfrica, així com a les cohorts urbanes i pretòries de Roma.

Evidentment es tracta d'un fenomen sociològic extraordinàriament important, l'exacta valoració del qual requereix, encara, tenir present que aquests individus serviren en cossos generals, les legions i la guàrdia pretoriana -i no en unitats de base ètnica i col·lectiva-, on convivia amb italics i provincials d'altres zones de l'Imperi, i, d'altra banda, que part d'aquests individus que serviren a l'exèrcit professionalment, i evidentment també els que ho feren temporalment, retornaren al país, on devien actuar com a actius agents d'introducció de noves formes lingüístiques i culturals. L'exèrcit degué

actuar, doncs, com un poderosíssim factor de mobilitat espacial a nivell global de l'Imperi i, ensems, d'aculturació de la població autòctona de la zona que estudiem.

5.- ELS DESPLAÇAMENTS HUMANS.

Deixant a part els moviments migratoris col·lectius i els agents de les primeres formes d'intercanvi i comerç, l'aparició i la normalització en tota la seva complexitat del fenomen dels desplaçaments humans, i de manera particular en el seu aspecte individual, requereix, òbviament, la prèvia aparició d'unes necessàries condicions econòmiques, socials i polítiques que el possibilitin, i és precisament durant el període romà el primer moment en l'evolució històrica del país en què es donaren aquestes necessàries premisses. Aquests desplaçaments constitueixen, doncs, un dels més fidels reflexos del notable desenvolupament i de l'alta articulació global del territori assolits pel país a l'època romana.

La documentació escrita referida a la Catalunya no-litoral dona testimoni, directament o indirectament, d'aquests desplaçaments humans, els quals podem agrupar, deixant òbviament a banda els lligats al servei a l'exèrcit, que presenten una casuística pròpia i dels quals

hem tractat anteriorment, en quatre grans apartats: els desplaçaments temporals, l'establiment d'individus d'ori gen forà a la Catalunya no-litoral, l'atracció de les ciutats costaneres entre els pobladors de les terres in teriors i els testimonis d'individus originaris d'aques ta zona del país fora del territori de l'actual Catalunya.

5.1.- ELS DESPLAÇAMENTS TEMPORALS I ELS SEUS FOCUS D'ATRACCIÓ.

Es fàcil d'imaginar i impossible d'enumerar les raons de tota mena que motivaven els desplaçaments de la gent amunt i avall de les vies i camins que traves saven i vertebraven el territori que ens ocupa. Algunes inscripcions són particularment il·lustratives de la freqüència i heterogeneïtat d'aquests desplaçaments temporals. Convé subratllar, però, que algunes pobla cions i llocs tingueren, per diferents motius, una es pecial importància com a focus d'aquests desplaçaments. Tal és el cas, d'acord amb la informació escrita, de Tarraco, capital de la provincia -amb funció política: seu del govern i de l'assemblea de la p.H.C.- i del conventus -amb funció jurídica, com palesen alguns plets coneguts dirimits per les autoritats provincials-, dels diversos llocs religioso-termals, entre els quals desta quen els de Caldes de Malavella -la mansio d'Aquae Voco niae esmentada per tots els itineraria de la via Augus ta- i Caldes de Montbui -d'una gran popularitat al país

i molt freqüentat per gent de Tarraco-, i versemblantment d'alguns indrets amb valor cultual -coneguts per la toponímia i, sobretot, per l'epigrafia rural-, on devia acudir la gent del país d'acord amb una pràctica de romiatge testimoniada a Hispania des d'època molt antiga, entre els quals degué destacar el santuari de Pyrenaea Venus o Aphrodite Pirenaia, a l'extrem oriental del Pirineu, al límit constaner entre Hispania i les Gal·lies.

5.2.- L'ESTABLIMENT D'INDIVIDUS D'ORIGEN FORÀ.

La documentació escrita permet saber de la presència a l'època Imperial d'individus d'origen forà als municipia de les terres no-litorals de Catalunya. Cal, però, tenir present les profundes diferències existents entre les distintes àrees del país.

Tot i que a les terres pre-litorals no tenim testimoniat, a diferència de la franja costanera, establiments col·lectius d'itàlics, al menys des de la perspectiva de la fundació o potenciació dels nuclis urbans, sembla ésser un fet innegable que diverses mansiones de la via Augusta del sector comprès entre Tarraco i el Pirineu -Palfuriana, Antistiana, Semproniana i Cinniana- es denominaven, ja des d'època augustiana, a partir de la propietat rural d'un itàlic, si més no originàriament, i que molts dels topònims actuals de la regió, particu

larment de l'Emporadà i el Gironès, tenen el mateix origen. Durant l'Alt Imperi degué ésser freqüent, doncs, en aquesta zona del país, la figura del propietari rural d'origen familiar itàlic, com sembla ésser el cas, d'acord amb el seu cognomen, d'un destacat individu testimoniats en un epígraf de Gerunda, el magistrat municipal i tribú militar L. Plotius Asprenas.

Les terres de la depressió central semblen tenir, per la seva banda, un caràcter netament autòcton. De tota manera hi ha algunes notícies escrites de la presència aïllada d'alguns individus d'origen forà, però no itàlic, en els municipia d'aquesta zona del país: un Limicus a Iesso, un advocat i retor de Burdigalia a Ilerda durant el s. IV, ... No sembla, doncs, que en aquesta zona hagués estat massa estranya la figura de l'individu d'origen forà.

La regió pirinenca, tan clarament diferenciada a l'època romana de la resta del país, presenta, però, un panorama molt diferent al de la depressió central. Els nuclis de vida romana que coneixem a la zona sembla que corresponen a una directa implantació o voluntària potenciació per Roma, com a factors de control i fixació dels pobladors d'una zona d'estructures més rudimentàries i notablement endarrerides. No coneixem pels autors antics cap notícia sobre la fundació de comunitats urbanes a la regió pirinenca catalana, a diferència d'allò que succeeix en altres zones del Pirineu, bé que és molt probable que Iulia Libia, pel seu nom i context, degui

el seu origen a una fundació o especial potenciació per Roma. Amb tot, una lectura del notable conjunt epigràfic d'Aeso, comunitat de clar origen indígena, permet constatar la presència d'individus que manifesten un origen forà, d'Orretum i Iesso, la coexistència de ciutadans adscrits a dues tribus diferents, la Galeria i la Quirina, i l'aparició dels cognomina Celtiber i Numantina entre els membres d'importantes famílies locals, els Licinii i els Fulvii, circumstàncies que suggereixen que un considerable sector de la població devia ésser de recent o antic origen forà i, en conseqüència, que versemblantament hi degué haver una voluntat de potenciació per Roma d'aquesta estratègica comunitat municipal del pre-Pirineu. D'altra banda, una inscripció de la Poble de Castre dedicada pels "cives Labitolosani et incolae", és a dir pels ciutadans de Labitollasa i pel sector social constituït pels individus que residien en aquesta comunitat però que no gaudien de la ciutadania local, palesa una dualitat jurídico-política i social que, bé que té diverses explicacions possibles, suggereix l'existència d'un sector de població autòctona i d'un de forana en aquesta ciutat de la Ribagorça -i més encara si tenim present el cas de la propera i en certa forma paral·lela Aeso-, cosa que també fa pensar en la seva potenciació per Roma.

En fi, d'origen personal o familiar forà degueren ésser, òbviament, la gran majoria dels individus de condició o antiga condició servil, sens dubte un important

contingent demogràfic, que l'epigrafia testimonia al conjunt de les comunitats municipals i a les zones agrícoles més desenvolupades del país.

5.3.- L'ATRACCIÓ DE LES CIUTATS LITORALS.

L'epigrafia permet constatar que individus de diferent condició social, simples ingenus, probables lliberts i, sobretot, membres de les famílies de les aristocràcies locals, de diferents poblacions de la Catalunya interior, Auso, Bacasis, Bergusia, Iesso, Ilerda, Sigarra i possiblement Gerunda, és a dir la major part de les comunitats d'aquesta zona del país que compten amb documentació o simple comprovació epigràfica, apareixen establerts a les ciutats del litoral: Narbo, Emporiae, Barcino i, sobretot, Tarraco, població que concentra la meitat, o més, d'aquests testimonis. Sembla, doncs, tractar-se, tot considerant l'escassa informació que posseïm, d'un fenomen d'atracció que es projectava sobre el conjunt de les terres de l'interior del país i que no es circumscrivia a un determinat grup, sinó al conjunt social d'aquesta zona.

El fet que es tracti d'un establiment testimoniats a diverses ciutats litorals suggereix que devia ésser un fenomen d'atracció global de la zona costanera i que per aixó ha d'obeir a una motivació de tipus econòmic: l'atracció exercida, bé que en un grau diferent segons el moment i el lloc concret, pel dinamisme econòmic de

les ciutats de la zona litoral del país, sens dubte generat en gran part a l'entorn de l'activitat comercial, encara que Tarraco, la ciutat més cosmopolita de la Hispania romana, degué ésser el principal i molt destacat focus d'aquesta atracció, car a l'esmentada motivació s'hi sumaven, òbviament, altres raons de caràcter administratiu i polític.

En fi, aquest fenomen d'establiment a les ciutats litorals i el procés paral·lel d'enrolament a l'exèrcit, de que ja hem parlat abans, suggereixen l'existència d'una tendència emigratòria entre els pobladors de la Catalunya interior durant tot el període de l'Alt Imperi i que ambdós fenòmens devien obeir, en bona part, a una comuna motivació socio-econòmica. Cal subratllar, però, una vegada més, que aquest doble fenomen, tant en un com en un altre aspecte, no es circumscriu als sectors més populars de la societat, sinó que, precisament, està particularment testimoniats entre els membres de les famílies de les aristocràcies locals.

5.4.- LA PRESENCIA D'INDIVIDUS DE LA CATALUNYA NO-LI TORAL FORA DEL PAÍS.

En fi, deixant a banda els ja comentats desplaçaments lligats a la vida militar, que presenten una casuística específica, hem de referir-nos als testimonis que actualment posseïm de la presència d'individus de

condició civil de l'àrea que ens ocupa fora del territori de l'actual Catalunya. Es tracta de tres inscripcions funeràries, una de Narbo, d'un bergusità, probablement originari de la Bergusia ilergeta esmentada per Ptolemeu, i dues més de Roma, dedicades, respectivament, a un jove d'Aeso, pel seu educator, i a una dona de Iesso, pel seu marit.

Així doncs, bé que lògicament són pocs els testimonis de desplaçaments fora del país a banda dels lligats al servei a l'exèrcit o a l'administració estatal, els epígrafs esmentats són certament il·lustratius de la mobilitat d'alguns membres de les comunitats de la Catalunya interior, essent molt remarcables les dues inscripcions que acrediten la seva presència a la llunyana Roma, evidentment un gran i poderós centre d'atracció a nivell global de l'Imperi.

6.- LA ROMANITZACIÓ CULTURAL I LES SUPERVIVÈNCIES INDÍGENES.

No podem concloure aquest resum sense abordar el tema de la romanització de les terres no-litorals del país contemplada des d'una perspectiva estrictament cultural i ensems el de la paral·lela supervivència i transformació de les formes socio-culturals pre-romanes.

Cal subratllar, d'antuvi, que, pel que hem dit

fins ací, la documentació epigràfica que fa referència a la Catalunya no-litoral correspon a unes comunitats que havien assumit plenament les formes socials, jurí*di*ques, administratives i polítiques pròpies de Roma. Amb tot, a banda aquesta primera impressió general, convé analitzar amb més detall algunes qüestions concretes de gran interès: l'assimilació i estima de les formes pròpiament culturals romanes, les característiques del món religiós i la supervivència de les llengües, creences i formes socials autòctones.

6.1.- LA ROMANITZACIÓ CULTURAL.

Per mesurar i analitzar la romanització pròpiament cultural a les terres no-litorals del país ens hem valgut de tres elements diferents: la informació sobre l'ensenyament i la formació intel·lectual, l'epigrafia mètrica i algunes escasses notícies d'activitats artístiques.

La documentació del període de l'Alt Imperi és força nombrosa i, llevat de la primerenca i tangencial referència que en temps d'August Horaci féu a Ilerda en el diàleg imaginari amb el seu llibre, de naturalesa totalment epigràfica, cosa que permet formular algunes consideracions de tipus sociològic i geogràfic.

D'antuvi hom constata l'interès i l'estima dels membres de les aristocràcies locals de la zona per la

formació cultural, cosa, però, que no es circumscribí únicament a aquest grup social en sentit estricte, car també en tenim testimonis entre lliberts de posició més o menys acomodada. D'altra banda s'observa que, durant l'Alt Imperi, aquest fenomen no es va donar únicament a Ilerda, la ciutat més important de les terres interiors del país, sinó també a comunitats més petites, com Iesso, i àdhuc molt allunyades i marginals, com Aeso, ubicada a les mateixes portes d'aquelles terres que conservaren la llengua autòctona basca o bascoide fins a època molt avançada. Els testimonis epigràfics proven, a més, que, a les terres no-litorals del país, les formes pròpiament culturals romanes no es reduïren a l'estricta àmbit educatiu, sinó que també impregnaren altres activitats dels pobladors de la zona, ja que les trobem en el món funerari i en el de la producció artística pròpiament dita, com és el de la música.

L'anorreament del règim urbano-municipal característic de l'Alt Imperi i el procés de ruralització que des del s. III experimentà el conjunt de la societat no implicaren, però, la desaparició de les formes culturals romanes del país, cosa que palesa l'arrelament que aquestes ja hi havien assolit. La Catalunya interior de la baixa Antiguitat presenta, quant al tema que comentem, una documentació predominantment literària i circumscrita a Ilerda, on trobem l'advocat de Burdigalia Dinami exercint-hi de retor a mitjan s. IV

i l'erudita figura de Sagitti, primer bisbe conegut de la ciutat, a començament del s. V, així com a la seva zona d'influència, on s'ha localitzat el mosaic tardà d'Estada, probablement de la primera meitat del s. VI, en què sorprenentment apareix reproduït un vers de l'Eneida, cosa que fa d'aquesta peça un valuosíssim testimoni de la formació o la sensibilitat cultural de l'amo de la casa, i per extensió de la classe dels grans propietaris rurals, i de la subsistència de les formes de l'antiga cultura clàssica, i en particular del virgilianisme, fins a època molt tardana.

6.2.- LA SUBSISTÈNCIA DE LES LLENGÜES AUTOCTONES.

Malgrat allò que acabem d'indicar sobre la important romanització cultural de l'interior del país, no podem oblidar la paral·lela supervivència de les llengües autòctones, bé que progressivament enxampurrades. Es tracta d'un fenomen que és particularment ben palesat pels famosos ploms votius d'Arles de Tec, probablement del s. II, trobats en aquest important centre religiós-termal romà del Vallespir, prop del límit provincial amb Hispania, i que han estat estudiats per J. Coromines. La llengua que s'hi empra és de tipus indoeuropeu, en part llatina però bàsicament pre-cèltica, sorotàptica segons aquell estudiós, i encara amb la repetida aparició de la paraula bascoide "niska", amb el sentit de nimfa. És, doncs, un llenguatge marcada-

ment popular i enxampurrat, barreja de sorotàptic i llatí, propi d'una població en ple procés de romanització lingüística.

Cal subratllar, a més, que, tot i que la romanització lingüística de Catalunya ha pogut ésser situada pels filòlegs a l'època imperial romana, tenim alguns indicis de la llarga subsistència de la llengua autòctona en alguns ambients netament rurals i populars i en zones muntanyoses i marginals, bé que en un constant procés de retrocés social i geogràfic. Es tracta d'un fenomen òbviament molt mal conegut del qual, però, és possible espigolar algunes dades a partir de fonts diverses: un cert passatge d'un text literari anònim de l'època, el "De similitudine carnis peccati", atribuït a Pacià de Barcelona, bisbe de la ciutat durant el s. IV, o més probablement al prevere Eutropi, bisbe de València a finals del s. VI, on es ponderen les virtuts d'una sol·lícita dama cristiana que ensenyava la doctrina hebràica als criats en llur llengua vernacle; la toponímia del país, que ha permès conèixer la naturalesa basca o bascoide de la llengua que es parlava a tota la regió pirinenca i la seva llarguíssima subsistència al Pallars Sobirà, amb l'alt Aran i les valls de Boí i Cabdella, fins a l'alta Edat Mitjana; i secundàriament el lèxic i la fonètica del català, on lògicament es constaten algunes herències del substrat. Podem doncs pensar que l'extinció de les llengües indígenes del país degué ésser un llarg procés, sens dubte

retardat per l'eficac i dura orografia d'una bona part del territori, que entre alguns sectors socials, netament rurals i populars, i en algunes àrees geogràfiques, muntanyoses o marginals, fou, més que el fruit de la romanització pròpiament dita, essencialment el resultat de la cristianització del país durant l'època tardo-romana i visigòtica, i a les valls pirinenques més aïllades de la gran zona muntanyosa del nord-oest del país àdhuc a l'època alto-medieval.

Degué ésser, doncs, el medi rural, i encara més les zones marginals, situades al marge de l'estrict àmbit municipal, potenciat o imposat per Roma, les àrees on, òbviament, devien aflorar més vigorosament les formes culturals i socials autòctones pre-romanes. Existeixen, però, evidents limitacions per a entreveure aquests elements netament indígenes, sovint emmascarats sota una forma romana, a través d'una documentació, l'e pigrafia llatina, que per la seva pròpia naturalesa ja implica una notable assimilació de la cultura romana i que, d'altra banda, reflecteix essencialment el medi municipal i els grups socials que hi estaven vinculats.

6.3.- EL MÓN RELIGIÓS.

Abans ja ens hem ocupat de l'aspecte més estrictement polític i oficial de la religió romana, el culte imperial, a través del qual hem constatat la pene

tracció i arrelament de les formes ideològiques dominants de l'Alt Imperi a les petites comunitats municipals de la Catalunya no-litoral, i més particularment entre les élites locals de la zona. Ara hem de tractar, però, de l'aspecte més pròpiament personal i privat de les creences religioses de l'època, bé que és impossible traçar una clara divisió entre aquests dos aspectes d'un tot ideològic, com ho palesen algunes inscripcions de la mateixa zona que estudiem.

Per estudiar el món religiós dels pobladors de les terres no-litorals de Catalunya a l'Alt Imperi ens valdrem, bàsicament, de les inscripcions votives que s'han trobat a la zona, fins avui una vintena, així com, secundàriament, d'algunes de sepulcral, mitja dotzena més, on es fa esment als déus manes. Val a dir, però, que comptem amb altres elements de naturalesa diversa que també ens en proporcionen informació: dos importants conjunts de tabel·les de plom de caràcter votiu i màgic -a Arles de Tec i Empúries-, referències literàries de diferent índole i autor -Aviè, Estrabó, Mela, Pacià, Prudenci-, alguns elements de tipus artístic -l'art rupestre esquemàtic i lineal dels ceretans i els sarcòfags paleocristians de Gerunda i Barcino- i, en fi, alguns topònims, actuals -Madremanya i Marquixanes, o antics -el Mons Sacer d'Aviè i el Mons Iovis de Mela-, que palesen el caràcter religiós de l'indret durant l'Antiguitat.

Quatre han estat els temes que hem abordat d'una manera específica: el món cultural als petits municipis de la zona, els cultes testimoniats al medi rural, les formes religioses més pròpiament populars i autòctones i, en fi, els cultes que arribaren al país des del Mediterrani oriental i el pròxim orient.

A) LES FORMES RELIGIOSES AL MEDI MUNICIPAL.

Actualment disposem de tretze inscripcions votives de segur origen municipal a les terres no-litorals del país, repartides entre cinc comunitats: tres d'Aeso -a Luna Augusta, a Victoria Augusta i a Mercurius Compitalis-, una d'Auso -a Diana-, una de Caldes de Malavel·la -a Apollo Aug.-, set de Caldes de Montbui -quatre a Apollo i una a Isis, a Minerva i a Salus, respectivament- i una d'Egara -al Deo...-.

L'anàlisi d'aquestes inscripcions, que en la seva major part provenen de l'important centre religioso-termal de Caldes de Montbui, d'una gran popularitat a jutjar per la condició social i la procedència dels dedicants -des d'individus d'origen servil fins a membres destacats de les aristocràcies ciutadanes del país i una bona part d'ells domiciliats amb tota seguretat a Tarraco-, mostra la penetració de les formes religioses romanes a les petites comunitats municipals de les terres no-litorals del país, fins i tot en una urbanísticament tan petita com Auso i en una altra tan allunya

da i marginal com Aeso, així com el seu arrelament entre les élites locals. Cal dir, però, que molts d'aquests epígrafs es troben molt pròxims al culte imperial oficial per la personalitat i el càrrec dels dedicants, pel caràcter augustià d'algunes d'aquestes divinitats i, en fi, pels motius subjacents a l'erecció d'algunes d'aquestes dedicatòries.

Amb tot, la fragmentada inscripció votiva d'Egara fa pensar en una divinitat indígena, o en la seva interpretatio romana, i per tant en la possible existència, en un moment no precisable, d'un centre de culte autòcton al lloc, possibilitat que es veu reforçada per la destacada importància religiosa assolida per la població a l'època tar-do-romana i visigòtica.

B) LES FORMES RELIGIOSES AL MEDI RURAL.

Coneixem mitja dotzena d'epígrafs rurals de sengles punts de les terres no-litorals del país: Sant Joan de Vilatorrada, Angostrina, Puigcerdà, la Roca dels Moros del Cogul, la zona del monestir del Coll de les Guílleries i Rellinars. Cal afegir-hi també els topònims Madremanya, a la via de Gerunda a Emporiae, i Marquixanes, al Conflent, noms que P. Aebischer féu derivar, d'acord amb diferents grafies en alguns documents antics, de "Mater magna" i probablement de "Matres Caxanas" i que segons aquest autor devien correspondre a llocs de culte a Cíbele i al roure, respectivament.

L'epigrafia i la toponímia permeten, doncs, conèixer un conjunt de llocs de culte netament rurals, sempre lligats a un element geogràfic i d'una importància impossible de precisar, en diferents punts de la zona de estudiem i on es venerava tant divinitats autòctones, sens dubte a les inscripcions rupestres de la Roca dels Moros del Cogul i a les àres del santuari del Coll i de Rellinars, dedicades respectivament a una divinitat silvestre indígena i al Deus Herotoragus, com romanes, Diana caçadora a Sant Joan de Vilatorrada, Júpiter a Angostrina i el Deus Fulgurator a Puçcèrdà, i àdhuc orientals, Cíbele a Madremanya, bé que aquestes últimes probablement eren deïtats paral·leles a les autòctones adorades al lloc, o simplement la seva interpretatio romana. Constatem, doncs, la penetració de les noves formes culturals introduïdes per Roma més enllà de l'estricta àmbit urbano-municipal -bé que no podem oblidar la freqüent proximitat o relació d'aquests llocs amb un nucli urbà-, però sobretot la força i l'amplitud, tant geogràfica com cronològica, del substrat religiós indígena.

Durant l'Alt Imperi l'àmbit rural del país no fou, doncs, aliè a les noves formes culturals introduïdes per Roma, però, alhora, fou sens dubte més gelós i llargament conservador del substrat cultural autòcton davant la romanització que no pas el medi urbano-municipal, com també ho fou davant la ulterior cristianització del país, particularment a les zones muntanyoses

i marginals.

C) ALTRES FORMES DE LA RELIGIOSITAT POPULAR.

A banda les formes culturals testimoniades per les inscripcions votives pròpiament dites, que, segons ja hem indicat anteriorment, als municipia de les terres no-litorals de Catalunya sovint apareixien molt pròximes al culte oficial, paral·lelament hi havia un món religiós de caràcter més popular i autòcton, amb el qual segurament estaven relacionats alguns dels epígrafs abans citats, i en particular els provinents del medi rural i els lligats als cultes indígenes, com és singularment el cas de les inscripcions rupestres del Cogul i de les ares de Rellinars i del santuari del Coll a les Guillerries.

Es tracta d'un conjunt de creences, festes i costums que, òbviament, només ens han arribat d'una manera esporàdica i tangencial. A Catalunya en tenim alguns testimonis escrits provinents de diferents indrets de les comarques litorals, els ploms votius d'Arles de Tec, al Vallespir, les tabellae defixionum d'Empúries i les festes carnavalesques i paganitzants de cap d'any que intentà infructuosament de combatre el bisbe Pacià de Barcelona amb el seu tractat del "Cervulus", així com una manifestació artística que s'hi relaciona a la regió pirinenca, els gravats rupestres lineals i esquemàtics localitzats en diferents indrets de la Cerdanya i el Capcir.

Aquests testimonis palesen l'existència d'unes

creences màgiques i religioses de caràcter popular i autòcton, sens dubte d'origen pre-romà, que subsistiren al país, al costat de les noves formes culturals in troduïdes per Roma, i sovint en sincrasi amb elles, fins a la implantació del cristianisme, des del qual s'exercí una progressiva i creixent pressió en contra seva, com ja ens ho mostra, en el s. IV, l'actuació de Pacia de Barcelona.

D) ELS CULTES ORIENTALS I EL CRISTIANISME.

No podem concloure aquest apartat sense referir-nos a l'arribada i al grau de penetració a les terres no-litorals de Catalunya de les religions de tipus més espiritualista que, nascudes al Mediterrani oriental i al pròxim orient, es difongueren pel món romà durant el període que estudiem.

D'antuvi hem de dir que els cultes orientals estan epigràficament molt ben testimoniats a les ciutats co taneres de Catalunya i a les seves rodalies: el de Mi tra a Cabrera de Mar, prop d'Iluro, a Mont Aguilar, als afores de Baetulo, a Barcino i a Tarraco, i el d'I sis a Tarraco i al santuari de la Roca de Montroig del Camp, però també el de Serapis a Emporiae. A les terres no-litorals del país aquests cultes només apareixen, però, a dos indrets, a Caldes de Montbui, per una làpida dedicada a Isis, i a Madremanya, nom sens dubte provinent d'un "Mater Magna", òbviament de l'època ro

mana, i que revela el culte a Cíbele, mentre que la zona pròpiament interior no n'ha proporcionat cap testimoni, si més no fins ara.

Podem doncs pensar que els cultes orientals, de tota mena i origen -egipci, frigi o persa-, es degueren estendre àmpliament per les ciutats costaneres de Catalunya i que degué ésser el tràfic marítim el vehicle fonamental d'aquesta difusió. Des d'aquestes ciutats comercials i portuàries, i potser també des de la gran artèria de la via Augusta, degueren passar a indrets de l'interior que estaven estretament vinculats amb el litoral, com és clarament el cas de Caldes de Montbui, amb Tarraco, i Madremanya, amb Emporiae. Les terres de l'interior pròpiament dit del país, lluny d'aquells centres comercials i portuaris i sense campaments militars, en essència degueren restar, però, a recer d'aquest fenomen típicament de l'Alt Imperi.

Quant a l'arribada del cristianisme a Catalunya hem de fer esment, d'antuvi, al polèmic viatge de sant Pau a Hispania, i probablement a Tarraco. El primer testimoni explícit de l'existència de comunitats cristianes al país no el trobem, però, fins a molt més tard, fins a mitjan s. III. Es tracta de les actes del martiri de Fructuós, Auguri i Eulogi de Tarraco, respectivament bisbe i diaques de la ciutat, que tingué lloc el gener del 259 durant la persecució de Valerià. L'aparició en aquestes actes d'un bisbe i dos diaques re

vela, però, una comunitat organitzada i alhora amb un cert sediment. Podem pensar, doncs, que la cosmopolita Tarraco, porta marítima d'Hispania i capital políticoadministrativa d'una gran part de la Península, segurament ja devia comptar amb una comunitat cristiana des de força temps abans de la persecució d'aquell emperador, qui sap si des de l'època de la predicació dels temps apostòlics.

Cap altra ciutat romana de Catalunya no presenta testimonis explícits de comptar amb una comunitat cristiana organitzada durant el s. III. Hi ha, però, dues poblacions del país, Barcino i sobretot Gerunda, de les quals es pot pensar, per les referències literàries als seus màrtirs Fèlix i Cucufas de la persecució de Diocleciana i per l'existència de sarcòfags paleocristians d'època protoconstantiniana i constantiniana, que ja devien tenir-ne en aquella centúria, si més no durant els seus últims anys. El primers testimonis escrits o arqueològics de la penetració del cristianisme a la resta de comunitats ciutadanes de la Catalunya romana, que fou el primer medi social atès pel cristianisme, ja corresponen, però, a temps plenament tar-do-romans i/o visigòtics, raó per la qual escapen al període històric que estudiem.

Sembla, doncs, que el cristianisme arrelà primerament a les més dinàmiques ciutats de les terres litorals i pre-litorals del país, situades a la costa o al llarg de la via Augusta, i en primer lloc a la cosmo-

polita Tarraco -potser ja des de la predicació de sant Pau-, cosa que recorda l'expansió dels cultes orientals abans comentada, bé que aquests no sembla que penetressin a l'interior del país, a diferència d'allò que aviat va fer el cristianisme.

Cal subratllar, però, que aquesta aparició de comunitats cristianes a les ciutats de la Catalunya litoral i pre-litoral òbviament no anà acompanyada d'una immediata o prompta desaparició dels costums i creences religioses de caràcter pagà en aquestes terres del país primerament ateses pel cristianisme . Així ho palesen els costums carnavalescos i paganitzants de cap d'any que inútilment intentà de combatre el bisbe Pacià de Barcelona durant el s. IV i el passatge ja esmentat del "De similitudine carnis peccati", si fos certa l'atribució que hom fa d'aquest text anònim a Pacià de Barcelona o a Eutropi de València, així com els testimonis que han subsistit emmascarats en les formes religioses, folklòriques i àdhuc toponímiques del país. Aquests testimonis permeten constatar, doncs, com hi hagué una llarga subsistència de les creences i dels costums pagans de caràcter autòcton durant la baixa Antiguitat, sens dubte sota la pressió creixent del cristianisme, i sobretot a les zones muntanyoses i marginals, i d'altra banda, com en alguns indrets del país,

sens dubte de caràcter netament rural i marginal, i en tre alguns sectors socials, netament populars, on encara no havia arrelat el llatí i on es continuaven mantenint ben vives la llengua i les creences religioses indígenes durant la baixa Antiguitat, la llatinització degué ésser, en essència, més el fruit de la cristianització, que no pas el de la romanització pròpiament dita.

6.4.- LA INSCRIPCIÓ D'OVARRA I LA POBLACIÓ PIRINENCA.

Les terres pirinenques i pre-pirinenques catalanes, llevat de les diferents avançades constituïdes pels municipia i oppida potenciats per Roma a la regió, apareixen quasi totalment buides de documentació epigràfica, deixant pràcticament a les fosques la població autòctona i no-municipal de la zona. Amb tot, disposem d'una inscripció de la Ribagorça, d'Ovarra, que constitueix un document valuosíssim, tant des d'una perspectiva filològica com sociològica, per al coneixement de la població pirinenca de l'Alt Imperi. Es tracta d'una làpida funerària, de finals del s. I, dedicada a Aurelio Tannepaeseri i a Asterdumari pel seu fill P. Aurelius Tempestivos, que assenyala la condició d'hereu i costejador del monument: "her(es) d(e) s(ua) p(ecunia) f(aciendum) o(uravit)".

Els noms d'aquests tres individus, així com el fet mateix de l'erecció de la làpida, i òbviament l'alfabet i el formulari que s'hi empren, palesen la penetració i l'avenç progressiu de la influència de la romanització a la regió pirinenca. Alhora, però, aquesta inscripció també permet comprovar la llarguíssima supervivència d'elements culturals autòctons pre-romans a les terres del Pirineu central, car el nom Aster, un dels elements constitutius del nom de la mare, és ben present a la documentació alto-medieval de la zona, i significativament també a la del monestir d'Ovarra.

Existeix, però, una altra circumstància que confereix una similar importància a aquest epígraf des d'un punt de vista estrictament sociològic: P. Aurelius Tempestivos s'anomena expressament l'hereu dels pares. Aquest fet ja fou relacionat per F. Fita, que també el retrobà en un epígraf del País Basc, amb el fur ibèric, encara vigent en algunes parts del Pirineu francès i de l'alt Aragó, d'estricta primogenitura masculina o femenina, antiquíssim i ja assenyalat per Estrabó entre els costums càntabres; una conjectura que segons aquest investigador ve recolzada per les inscripcions del Monte Cillas de Coscojuela de Fontoba, on el pes de l'herència familiar sembla gravitar sobre una dona, i una de Tarazona, on la filla d'un matrimoni d'una dona celtibera amb un romà pren el nom d'aquella. Una atenta lectura de la documentació

epigràfica d'Aeso també ens permet observar una posició socialment més independent i una presència més activa de la dona, tant a l'àmbit familiar com en el públic, al si d'aquesta ben romanitzada comunitat municipal de la conca de Tremp.

Podem, doncs, constatar, bé que només sigui a través d'aquests escassos documents, i a vegades encara de manera indirecta, el destacat status social i familiar que a la regió basco-pirinenca degué tenir la dona, especialment en la possessió i transmissió de drets d'herència, cosa que encara es pot retrobar dins les endarrerides comunitats camperoles pirinenques que perduraren fins l'alta Edat Mitjana i que són conegudes per la documentació escrita de l'època.

La inscripció d'Ovarra permet constatar, doncs, la penetració, bé que d'una manera diferent i més superficial que a la resta del país, de les formes romanes entre la població autòctona de la regió pirinenca a l'època de l'Alt Imperi, però també entreveure l'existència d'unes estructures familiars i socials diferents i més endarrerides, probablement de caràcter o d'un pasat gentilici recent, que les documentades per l'epigrafia a la resta del territori de l'actual Catalunya, cosa que confereix a aquest document una gran importància, més enllà del valor estrictament lingüístic.

6.5.- LA DESIGUAL RESPOSTA DEL SUBSTRAT A LA ROMA NITZACIÓ I LA RESISTÈNCIA DE L'ELEMENT INDO EUROPEU.

Pel que hem dit fins aquí, hem de creure que les formes culturals romanes eren ben presents a les comunitats municipals de la Catalunya interior durant l'Alt Imperi. La plena assumpció d'aquestes formes és, però, un fenomen que no s'ha de generalitzar, car només es de via donar d'una forma plena al medi ciutadà i en concret entre el membres de les élites dirigents i els grups que hi estaven directament vinculats.

Efectivament, al costat d'aquesta cultura netament romana, hem constatat l'existència, al llarg de l'Alt Imperi, de les llengües i de les formes culturals autòctones en les classes populars, al medi rural i sobretot a les zones muntanyoses i marginals. Amb tot, la força de la nova llengua se'ns manifesta clarament en aquests medis rurals i populars, poc influïts per la pressió de la vida oficial i ciutadana. Llevat de les zones més muntanyoses i més marginals de la regió pirinenca, particularment el Pallars Sobirà i les valls veïnes, on sabem que la llengua autòctona restà viva durant molt de temps, la influència del llatí devia actuar, d'una manera més o menys intensa, sobre el conjunt de la població del país durant l'Alt Imperi.

Ara bé, malgrat aquesta força de la cultura romana, que com acabem de dir anava més enllà del medi estrictament ciutadà, constatem l'aparició d'elements onomàstics i culturals pre-romans en una quinzena d'inscripcions alto-imperials provinents de molt diferents indrets del país, fins i tot de zones ben romanitzades, com les terres pre-litorals o la Segarra, i d'ambients municipals, àdhuc d'algunes famílies de les aristocràcies locals.

Cal subratllar, però, que els noms pre-romans que trobem com a cognomina en les inscripcions de la zona que estudiem, no són d'un origen comú, sinó que n'hi ha de caràcter ibèric o ibero-basc i de caràcter cèltic o almenys indoeuropeu, i que aquesta diferenciació no es correspon amb zones territorialment diferenciades, ja que trobem noms d'un i altre grup coexistent en unes mateixes àrees geogràfiques, com la depressió pre-litoral o els altiplans centrals, i potser també dins d'una mateixa família.

Ara bé, si el ja citat Bronze d'Ascoli de l'any -89 reflecteix l'inici de la romanització de l'onomàstica de l'àrea que estudiem, les inscripcions citades permeten constatar la fi del procés de llatinització dels noms personals a l'àrea que ens ocupa, o, millor dit, als seus medis productors d'epigrafia, és a dir als ambients ciutadans i als que hi estaven directament vinculats. En les

dites inscripcions, hom constata que l'onomàstica indígena ja només s'hi conserva com a cognomina i, en aquells casos en què apareix més d'una generació, que es produeix, per regla general, la plena llatinització del nom en la generació més jove.

Amb tot, si aquest fenomen és general a l'onomàstica del país, sembla que hi hagué diferències cronològiques de ritme segons la naturalesa dels noms. Deixant a banda un parell d'inscripcions pirinenques, una de la Ribagorça i l'altra de la vall d'Aran, no trobem noms de caràcter ibèric o ibero-basc, és a dir no-indoeuropeu, en inscripcions, almenys pel que fa a l'epigrafia llatina, posteriors al s. I i probablement tampoc a l'època Augustiana. Contràriament, trobem alguns noms no-llatins de caràcter cèltic, o almenys indoeuropeu, en inscripcions posteriors a aquest període.

Pel que hem dit fins aquí, ens inclinariem a pensar, però ens manquen dades per assegurar-ho, que, a banda de les terres muntanyoses i marginals de la regió pirinenca, l'element onomàstic no-indoeuropeu possiblement retrocedí davant de la llatinització abans que no pas el de caràcter indoeuropeu, qui sap si perquè aquest darrer no xocava tan frontalment amb les noves formes estètiques i culturals romanes, que sens dubte devien voler ésser imitades per la gent del país, qui sap si perquè aquest

segon factor en realitat era més fort i més arrelat que l'ibèric, qui sap, en fi, si per la suma d'ambdues circumstàncies. En aquest sentit, l'aparició dels noms Celatus i Celatianus en una família de l'élite municipal d'Aquae Calidae de l'època Flàvia i/o Antonina ens resulta particularment significativa.

Ara bé, en una zona tan romanitzada com el Vallès i en un moment tan avançat com els primers desenis del s. III, hom troba, a Rellinars, una inscripció votiva dedicada al "Deo Herotorag", divinitat autòctona no cone-
→ guda però de caràcter clarament indoeuropeu o indoeuropeïtzat. Tot i que aquesta inscripció podria coincidir amb un possible revifament dels cultes indígenes a finals del s. II, amb posterioritat al regnat de Marc Aureli, en disminuir la pressió assimiladora de Roma, ens mostra en qualsevol cas, com també ho fa un epígraf votiu aranès de Lés, que el factor indígena indoeuropeu no es circumscrivia, durant l'Alt Imperi, a l'àmbit estriotament onomàstic. D'altra banda, cal no oblidar la importància i l'antiguitat de la influència cèltica, i en alguns casos pre-cèltica, que els filòlegs descobreixen en el lèxic, en la toponímia i fins i tot en la fonètica del català.

Així, amb totes les reserves pròpies d'un tema tan mal documentat, ens inclinariem a considerar que el substrat indoeuropeu continuava essent viu i present, més que no pas l'ibèric, al territori de la Catalunya

futura durant l'Alt Imperi, àdhuc en zones clarament romanitzades. En aquest sentit, seria d'un gran interès poder precisar la cronologia dels ploms votius d'Arles de Tec, la enxampurrada llengua dels quals és encara, d'acord amb J. Coromines, de caràcter fonamentalment sorotàptic.

7.- L'EPIGRAFIA I EL MODEL SOCIAL.

Abans de concloure aquestes pàgines dedicades a fer una recapitulació general sobre l'estudi que hem realitzat de la societat de la Catalunya no-litoral de l'Alt Imperi, hem de referir-nos específicament al tipus d'esquema social bàsic que reflecteix la documentació epigràfica del país.

D'antuvi cal tenir present, però, els límits i les possibilitats d'un estudi de la societat de la Catalunya no-litoral de l'Alt Imperi efectuat a través de la documentació epigràfica: una documentació que només fou produïda en aquells medis i sectors socials més romanitzats, essencialment els lligats o pròxims a la vida municipal, i que, per això, poca cosa ens diu de la població estrictament camperola, i molt menys encara de la de les terres més muntanyoses i més marginals. El model social reflectit per l'epigrafia llatina serà, doncs, òbviament, distorsionat i par-

cial per la mateixa naturalesa de la documentació utilitzada, que bàsicament és obra dels grups dirigents locals i dels col·lectius amb ells relacionats, els sectors més romanitzats de la societat del país, i per tant amb unes evidents llacunes socials i geogràfiques; però alhora serà real i valuósíssim, car es desprèn directament de la lectura de la documentació produïda per la mateixa societat objecte d'estudi.

Al cim d'aquest esquema social, hom troba particularment ben testimoniats, per raons quantitatives i qualitatives, un grup dirigent i amb el monopoli del poder polític municipal, les aristocràcies locals, definit en sentit ampli per la possessió de la ciutadania Romana i en sentit més estricte per l'efectiu exercici de les magistratures ciutadanes. Es tracta d'un col·lectiu, documentat a la quasi totalitat dels municipis amb epigrafia de la zona estudiada i/o als seus territoris - Aeso, Aquae Voconiae, Auso, Egara, Gerunda, Iesso, Ilerda, Labitolosa i Sigarra-, dins del qual destaca, però, un grup numèricament més reduït, el dels individus i famílies que accediren al rang equestre - ben testimoniats a Aeso, Egara, Gerunda, Ilerda i Labitolosa-, una de les quals sembla que assolí, a més, el senatorial - els Fabii d'Ilerda-.

Hom també troba, al costat d'aquest grup privilegiat i freqüentment en íntima relació amb ell, algu-

na referència genèrica al sector de la població no dotat de la ciutadania local, els incolae - a la llunyana Iabitolosa-, i a la classe popular ingènua, la plebs - a la marginal Aeso-; nombrosos testimonis individuals de persones d'origen servil, quasi tots ells lli-berts - a la majoria dels municipia de la zona: Aeso, Auso, Caldes de Montbui, Egara, Iesso, Ilerda i Iulia Líbia (a Angostrina), així com en alguns indrets netament rurals: Belianes, Canovelles, Rubí, Sant Joan de Vilatorrada i Seròs- i a penes esclaus - amb seguretat només a Iesso-, i, en fi, un conjunt d'individus i de famí-lies simplement amb els tria nomina, amb un cognomen llatí o de vegades indígena, ibèric o indoeuropeu, dels quals només es pot suposar la condició ingènua, però que en realitat constitueixen un calaix de sastre on es barregen realitats molt diferents des d'un punt de vista econòmic-social i cronològic.

Si volguéssim reproduir gràficament l'esquema so-cial reflectit per aquesta documentació epigràfica, ens trobaríem una societat essencialment aglutinada a l'entorn de l'esquema municipal romà i de les seves aristocràcies locals i amb un cos social dividit ver-ticalment per la condició o no condició ingènua de la persona, entre uns individus de naixement lliure i uns altres de naixement servil - aquests últims dividits, per la seva banda, diagonalment, entre els que assolien la manumissió i els que no pogueren fer-ho-, i ho-

ritzontalment entre una massa modesta i indiferenciada d'ingenui i unes élites econòmicament i jurídica-ment privilegiades, subdividides al seu torn en estrats - els membres de les aristocràcies municipals i els qui assoliren el rang eqüestre i àdhuc en algun cas aïllat el senatorial-; una divisió horitzontal que, en certa forma, també separa una massa anònima d'esclaus i afranquits d'un petit grup de lliberts de condició benestant - aquells que podien costejar una làpida-, i en algun cas esporàdic, bé que a penes testimoniats a les terres interiors del país, fins i tot privilegiat jurídicament amb el sevirat - sens dubte per la vinculació amb poderoses famílies d'ingenui.

L'epigrafia de la Catalunya no-litoral reflecteix, doncs, una estructura social complexa, internament netament diferenciada a partir del factor econòmic i alhora fortament mediatitzada i jerarquitzada a partir del jurídic; una formació social on, a més de la fortuna econòmica, indispensable però no suficient per a la pertinença a un dels grups privilegiats, tenia una importància decisiva la ingenuïtat, la possessió de la ciutadania política, i, a nivell estrictament municipal, el gaudiment de la local. Es tracta, per tant, d'un esquema social típicament alto-imperial i qualitativament propi d'una zona ben romanitzada, i com a tal amb dos trets essencials i molt característics.

D'una banda, dins d'aquesta societat hom constata un marcat caràcter aristocràtic, tan pel que fa a la mateixa estructura social, com també a l'exercici del poder a nivell local - en què es revela clarament la preeminència d'algunes famílies-, i classista, perquè, encara que l'epigrafia no ens informa de la riquesa de cada grup, es palesen diferències socials evidents i una clara presència, bé que en menor mesura que a les terres litorals del país, de les formes de l'esclavitud, i particularment de les que en deriven amb posterioritat a la manumissió.

De l'altra, bé que es tracta d'una zona on no hi degué haver ciutats grans ni d'origen colonial i d'un territori d'economia netament rural, ja que les úniques fonts importants de riquesa són l'agricultura, molt desenvolupada en algunes àrees, i en menor mesura la ramaderia, particularment implantada al Pirineu- la mineria només assolí una relativa importància a les comarques pirinenques-, hom constata que es tracta d'una societat que, a banda de les zones muntanyoses i marginals, apareix clarament estructurada, des del punt de vista econòmic, social, polític i administratiu, a l'entorn de l'estereotipada municipalitat romana. L'arqueologia ens ha permès saber, però, que aquest esquema jurídico-polític i administratiu d'ordenació del territori, típicament romà i alto-imperial, a la zona interior

de Catalunya es recolzà en nuclis d'arrel indígena de desigual desenvolupament urbanístic, de vegades molt elemental.

Tanmateix, hi ha algunes qüestions fonamentals sobre les quals estem molt mal informats: la gènesi d'aquesta estructura social i la seva real penetració i implantació al país. És possible, però, fer-ne algunes reflexions bàsiques.

Tot i que òbviament l'actuació de Roma degué determinar o accelerar canvis a l'estructura social de la població autòctona, bé que de diferent tipus i intensitat segons el lloc i el moment, el fet que l'epigrafia llatina de l'Alt Imperi permeti constatar una societat amb les característiques abans esmentades, fa pensar en una estructura social indígena prèviament ja força desenvolupada i amb una diferenciació social interna, cosa que, d'altra banda, ja ens ve suggerida per algunes notícies aïllades dels autors antics, en particular en fer referència al període de la conquesta del territori. Val a dir, pel que fa a això, que, deixant a banda les terres pròpiament pirinenques, els mapa de les troballes epigràfiques romanes sembla correspondre's i superposar-se, en línies generals, al de la iberització del país, cosa que, per sí sola, d'antuvi ja suggereix la importància d'aquest fenomen en la ulterior penetració i assimilació de les formes romanes.

D'altra banda, aquesta societat aristocràtica i classista, que apareix aglutinada a l'entorn de l'estereotipat esquema municipal romà, no restava circumscrita a les riques terres costaneres i pre-litorals del país, on s'havia produït l'establiment de col·lectius de població itàlica durant l'època Republicana i Cèsaroaugustiana, sinó que també apareix clarament testimoniada a les zones planes de la depressió central que permetien un bon desenvolupament agrícola i particularment dels cultius mediterranis, tot penetrant, fins i tot, al si de la regió pirinenca, més enllà de la poderosa barrera orogràfica del Montsec. Val a dir, però, que la diversitat dels estatuts polítics amb què figuren a les llistes de Plini les diferents comunitats ilerconvones, ilergetes, lacetanes i ausetanes, de dret Romà quasi totes les primeres i del Llatí o estipendiàries les últimes, palesa les diferències d'intensitat que devien existir dins d'aquesta zona clarament romanitzada de la Catalunya interior no-pirinenca.

Ara bé, resten unes zones marginals, muntanyoses o/i de bosc, essencialment constituïdes per les terres pirinenques i pre-pirinenques, on els oppida i municipia que hi coneixem - Iulia Libia, Aeso, ...- semblen haver estat fruit d'una voluntària fundació o potenciació per Roma, mentre que paral·lelament hi ha àmplies àrees d'un buit absolut de documentació epigràfica, com és par-

ticularment la zona constituïda per les conques altes dels rius Fluvià, Ter i Llobregat i sobretot la formada per les comarques veïnes d'Andorra i el Pallars Sobirà, on quasi inexistentment les troballes materials de l'època Romana. Aquestes zones muntanyoses i marginals, malgrat que no foren impermeables a la penetració de les formes romanes durant el període de l'Alt Imperi, com ho mostra la poca documentació epigràfica no-municipal que en tenim, en particular una inscripció ribagorçana provinent de Calbera, i l'important comerç dels famosos pernils ceretans, presenten, però, alguns indicis de l'existència d'unes formes socials i familiars més endarrerides que les de la resta del país i diferents de les romanes. És precisament dins d'aquesta àrea geogràfica on hem proposat de situar una comparani rivi Larensis (Laurensis o Lavarensis), coneguts per una sentència judicial de l'any 193, que sens dubte devien ésser una comunitat de camperols lliures amb una forta personalitat col·lectiva i que en qualsevol cas mostra l'existència d'unes formes socials i econòmiques diferents de la típica vil·la romana.

El territori del Principat apareix, doncs, quasi totalment cobert per una xarxa de comunitats, de desigual importància i origen, dotades jurídicament de la condició ciutadana i amb documentació epigràfica local, on trobem unes ben romanitzades aristocràcies municipals i una clara presència, però impossible de quanti-

ficar, d'individus d'origen servil, normalment lliberts, així com algunes referències aïllades i tangencials a les classes populars ingènues. Hom les troba a les planes costaneres - Ruscino, Emporiae, Iluro, Baetulo, Barcino, Tarraco i Dertosa- i pre-litorals - Gerunda, Aquae Voconiae, Caldes de Montbui i Egara- , a la depressió central - Auso, Sigarra, Iesso i Ilerda- i fins i tot a les zones de la regió pirinenca on és possible un desenvolupament agrícola - Aeso i Labitolosa-. A aquestes comunitats ben conegudes, cal afegir el nom d'unes quantes més que fan més espessa aquesta xarxa: Amb tota seguretat Rhode, Bisgargis, i Tiar Iulia i probablement Baecasis, Baeculo, Bergusia, Blandae, Iulia Libia, Setelsis i Subur, així com d'altres de menys clares, com Orretum i Urgellum. A la perifèria d'aquests municipia i als buits que sens dubte hi degué haver dins d'aquesta xarxa, corresponents a zones muntanyoses i/o de bosc, especialment importants a la regió pirinenca i pre-pirinenca, devien continuar existint, i en part arribaren fins els temps medievals, comunitats netament autòctones i camperoles d'estructura socio-econòmica més endarrerida i formes de tinença i explotació de la terra de caràcter pre-romà.

En fi, cal tenir present, pel que fa a la implantació d'aquest esquema social, que si la documentació epigràfica reflecteix, en essència, els sectors i ambients més romanitzats, i per tant amb unes evidents

llacunes geogràfiques i socials, és un fet innegable que ni es redueix estrictament a l'àmbit ciutadà ni al de les famílies de les oligarquies locals. És convenient recordar, quant a això, el fet que els diferents col·lectius que s'identifiquen a la documentació epigràfica de la zona que estudiem, aristocràcies municipals i famílies dotades de la ciutadania romana, ingenui amb els tria nomina i individus d'origen servil, apareixen testimoniats tant en inscripcions de procedència ciutadana com rural. L'estructura social que ens testimonia l'epigrafia ultrapassa, doncs, l'estricta àmbit urbano-municipal, el qual, però, n'era el centre neuràlgic, i, bé que és molt difícil precisar els límits de la seva difusió pel medi rural, n'hi ha testimonis clars a les terres pròximes als nuclis municipals i en algunes zones que per l'arqueologia sabem que tingueren un intens poblament rural, com és el cas del Vallès i de les terres ilergetes de la depressió del Segre. Aquest fet ja mostra que ens trobem amb una societat de base netament rural, agrupada a l'entorn de l'esquema urbano-municipal romà.

En efecte, tot i que a les terres no-litorals que estudiem no devia manca l'oposició formal i jurídica entre la ciutat i l'àmbit rural, com sembla suggerir-nos-ho singularment una inscripció de Labitolosa dedicada a un destacat ciutadà i benefactor de la comunitat pels "cives Labitolosani et incolae", cal pensar que

els municipia de la zona no devien ésser gaire cosa més que l'expressió i el suport físic i institucional del domini polític i social i de la relació amb l'Estat de la classe dels rics propietaris rurals de les àrees més desenvolupades i més romanitzades del país, més que no pas una realitat socio-econòmica netament diferenciada i oposada al món rural. Això explica el cas d'aquelles comunitats, com Iesso i Sigarra, que compten amb testimonis de la vida i de les institucions ciutadanes a finals del s. III, és a dir que superaren les grans convulsions d'aquesta centuria, però que, malgrat això, ja no reapareixen al Baix Imperi ni a l'època Visigòtica, sens dubte per haver perdut, en anar-se ruralitzant les aristocràcies locals, la funció que els havia estat característica i que les havia definides durant l'Alt Imperi. Hom pensaria que a la zona no-litoral que hem estudiat només Ilerda i Gerunda, que tingueren una clara supervivència durant la Baixa Antiguitat i una vida ininterrompuda fins a enllaçar amb el món medieval, devien haver assolit un estadi superior i més complex que la funció que acabem de comentar.

Així doncs, les inscripcions llatines de l'Alt Imperi de la Catalunya no-litoral ens presenten una societat essencialment autòctona que, exceptuant les zones marginals, muntanyoses o/i de bosc, però que tampoc no escapaven a les influències de la romanització, havia assi-

milat, fins a on il·lumina aquesta documentació escrita, les formes econòmiques, socials, culturals, organitzatives i polítiques pròpies del món romà d'una manera decidida i palesa. Es tracta d'una documentació quantitativament pobre, a penes un centenar d'inscripcions útils trobades al conjunt de les terres no-litorals del país i una quarentena que s'hi relacionen provinents de diferents indrets del món romà, fonamentalment de Tarraco i de la resta de ciutats de la zona litoral del país, però que reflecteix un conjunt de fenòmens socials propis d'unes col·lectivitats socio-econòmicament desenvolupades i ben romanitzades.

8.- LA VALORACIÓ DE LA ROMANITZACIÓ I LES NECESSÀRIES PRECAUCIONS EN UNA LECTURA ESTRINGENTMENT EPIGRAFICA.

Malgrat aquesta pobresa quantitativa de l'epigrafia llatina trobada o referent a la zona que estudiem i malgrat la parcialitat i la limitació inherents a la naturalesa d'aquest tipus de documentació, hem pogut constatar un fet d'una gran importància: la decidida i molt notable romanització assolida, en termes generals, i amb les òbvies limitacions imposades per l'heterogeneïtat geogràfica i socio-cultural del país, durant l'Alt Imperi no només a les terres litorals i prelitorals catalanes, afectades per la incidència de

l'element colonial itàlic, sinó també a les de l'interior del país, sens dubte de població essencialment autòctona. Es tracta , però, d'una romanització que òbviament no hem d'imaginar geogràficament homogènia per a tot el territori de la Catalunya interior ni fruit d'un procés similar arreu, sinó de caràcter més evolutiu a les terres de la depressió central - bé que més brillant a l'antic país ilergeta i més limitada a l'ausetà- i de caràcter més imposat a la regió pirinenca - en aquelles zones on es potenciaren nuclis de vida romana-, i els primers signes de la qual ja són ben visibles a les terres no-pirinenques del país un segle abans del canvi d'era.

Evidentment som lluny de les brillants fites assolides per la romanització en altres àrees de l'Imperi, fins i tot pròximes o veïnes, com la Baetica o la Narbonensis, però, malgrat això, no podem pas pensar, com va proposar J. Puig i Cadafalch en el seu excel·lent estudi sobre la Catalunya romana, en el rerapaís d'una terra rústega i en una zona interior on, desaparegudes les ciutats importants de la costa, els poblats serien, en essència, petits destacaments militars, d'ocupació i defensa. Deixant a banda les comarques pròpiament pirinenques, les comunitats amb epigrafia de les terres no-litorals del país apareixen, segons hem tingut ocasió de comprovar al llarg d'aquest estudi, com a pertanyents a una de les àrees del domini romà on hi hagué una prompta i decidida penetració i assimilació de les noves

formes econòmiques, socials, polítiques i culturals introduïdes per Roma, bé que és molt difícil de precisar, a partir d'aquest tipus de documentació, l'exacta magnitud i profunditat social i geogràfica d'aquest fenomen.

Es necessari, però, insistir una vegada més en les precaucions amb les quals hem de valorar una informació que, bé que és directa i valuossíssima, reflecteix fonamentalment els medis socials més romanitzats, les élites dirigents de les petites comunitats municipals i els col·lectius amb elles relacionats, i que, per això, no permet fer afirmacions generals ni abusives sobre tot el conjunt del país i dels seus pobladors. No es tracta, únicament, d'una necessària i lògica prudència davant de la modèstia quantitativa i qualitativa de la documentació epigràfica que globalment posem de la zona, particularment pel que fa al medi netament rural i més encara a les zones marginals, sinó també imposada per algunes dades, molt escasses, però certament significatives.

En efecte, si el culte imperial i a les divinitats romanes apareix documentat al conjunt del territori de la Catalunya futura, fins i tot a comunitats i a zones de la regió pirinenca com Aeso i la Cerdanya, en una comarca tan profundament penetrada per les formes

romanes com el Vallès, pre-litoral i travessada per la via Augusta, trobem, a Rellinars -no gaire lluny del centre municipal d'Egara-, una ara de les primeres dècades del s. III dedicada a una divinitat autòctona, el "Deo Herotorag", amb un teònim de resonància cèltica i a la zona muntanyosa d'una altra comarca, també pre-litoral com la Selva, a les Guillerries, a la zona del santuari de Coll -a uns 25 Km. en línia recta de la ben romanitzada i promptament cristianitzada Gerunda-, una segona ara votiva, també tardana, consagrada a una altra divinitat indígena, bé que la llengua emprada en els dos epígrafs i els noms que hi apareixen ja són del tot llatins. D'altra banda, si els municipia de l'interior del país presenten testimonis clars i ben notables de l'estima i de l'interès per a la cultura romana, no només Ilerda, la ciutat més important de la zona, sinó també comunitats menys destacades, àdhuc l'aïllada Aeso, els ploms votius del centre religiosotermal romà d'Arles de Tec, al Vallespir, mostren una parla enxampurrada, però encara majoritàriament indígena, mentre que l'estudi de la toponímia ha permès constatar la llarga subsistència de la llengua autòctona a les comarques pirinenques, sobretot al Pallars Sobirà i a les valls veïnes, on encara es continuà parlant fins a l'Alta Edat Mitjana. Si l'onomàstica dels individus que figuren en les inscripcions de l'àrea estudiada és, tan

per l'estructura com pels gentilicis, del tot romana, encara retrobem en epígrafs d'arreu del país, i fins i tot en ambients ciutadans i àdhuc socialment privilegiats, alguns noms pre-romans, més de caràcter indoeuropeu que no pas ibèric, emprats com a cognomina, bé que en clar retroces en les generacions més joves. En fi, si fos certa la pretesa atribució a l'àmbit de les futures terres de parla catalana d'aquell passatge del "De similitudine carnis peccati", text anònim suposadament de Pacià de Barcelona o més probablement d'Eutropi de València, en què es fa referència a les activitats d'una dama que ensenyava la doctrina cristiana als seus criats amb llur llengua vernacle, ens trobariem amb un cas extrem, però difícilment explicable fora de les zones més marginals del país, d'un gran desconeixement del llatí en ambients populars en un moment tan avançat com el Baix Imperi o l'època Visigòtica.

Així doncs, arreu de la zona estudiada, la mateixa epigrafia llatina, així com secundàriament altres fonts d'informació, deixen entreveure, al costat o per sota de les formes culturals dominants oficials romanes, la subsistència, bé que sens dubte progressivament afeblida i arraconada, de les formes lingüístiques i culturals pre-romanes durant l'Alt Imperi; subsistència que òbviament devia ésser més viva al me-

di rural i a les zones muntanyoses i entre els sectors netament populars. Es tracta d'uns testimonis, naturalment escassos i dispersos, que, bé que no contradiuen la prompta i decidida romanització de les comunitats de la Catalunya no-litoral, matisen clarament les afirmacions generals i abusives que es podrien fer a partir d'una lectura circumscripita a una documentació parcial i efectuada sense reserves ni precaucions. Cal ésser, doncs, molt conscients, en tot moment, de la pobresa i de la parcialitat de la documentació que ha constituït la base d'aquest estudi.

A P È N D I X

=====

LA NATURELSA TARRAGONINA DE LES INSCRIP-
CIONS 60, 61, 62 i 71 i LES MODIFICACIONS
QUE HA COMPORTAT AL NOSTRE ESTUDI.

=====

APENDIX

LA NATURALESIA TARRAGONINA DE LES INSCRIPCIONS 60,61,62 I 71 I LES MODIFICACIONS QUE HA COMPORTAT AL NOSTRE ESTUDI.

Un cop finalitzada la redacció d'aquest estudi i el mecanografiat de la seva quasi totalitat, ha aparegut, el desembre de 1984, l'edició que la professora Eulàlia Duran ha fet del "Llibre de les grandeses de Tarragona" de Lluís Ponç d'Icard (Curial Edicions Catalanes, Barcelona 1984), amb un ample estudi-introducció sobre la personalitat i l'obra d'aquest il·lustre humanista del s. XVI.

Ha estat precisament el repàs que aquesta investigadora ha fet a la resta dels escrits de Ponç d'Icard allò que ens ha permès saber que aquell il·lustre tarragoní feia esment, en el "Llibre dels epigrames de Tarragona", que mai no va arribar a ésser publicat, i en concret a la seva primera meitat, intitulada "Epigrammata antiquae urbis tarracoenensis" - on es recullen més de dues-centes inscripcions de la ciutat i l'original de la qual es conserva actualment a la Biblioteca alemanya de Wol-

fenbüttel (Herzog-August-Bibloteek), a Brunsvic-, a una sèrie d'inscripcions tarragonines que es trobaven fora de la ciutat, entre les que citava les que s'endugué el bisbe Pere de Cardona a Fluvià, prop de Guissona, abans d'haver assolit l'arquebisbat.

La notícia d'aquest trasllat d'inscripcions tarragonines a Fluvià apareix concretament als folis 82 i 83 del manuscrit:

"En lo Aljup de fluvia prop guissona foren y portadas de tarragona essent bisbe don pedro de cardona qui fou apres archabisbe de tarragona

M. CORNELIO
PHAEDIMO
SEVIRO
CORN. FAVENTINA
FRATRI

En dit aljup

M.FABIO
+ AUCTO
FABIA
EYDE lyde
FRATRI
+ ARISSIMO

En dit aljup

M.CORNELIO
FAVENTINO

SEVIRO

++ FAVENTINA corn

++ FRATRI "

Es tracta, doncs, de les tres inscripcions que havien estat encastades a l'"enjub" de l'antic casal de Fluvià, avui conservades al Museu Municipal de Guissona, i que corresponen als núms. 60, 61 i 62 del nostre recull.

El trasllat d'aquestes inscripcions tarragonines a Guissona degué tenir lloc a començament del s. XVI i segurament entre l'any 1505, moment en què el bisbe Pere de Cardona adquirí la totalitat de la jurisdicció sobre el lloc de Fluvià i hi començà la construcció d'una residència episcopal, avui coneguda amb el nom d'Obra de Fluvià o de Santa Llúcia, i el 1515, aproximadament el moment en què s'interrompé aquella construcció, quan el bisbe d'Urgell passà a ocupar la seu metropolitana de Tarragona.

El fet que aquesta circumstància del trasllat, només consignada per Lluís Ponç d'Icard al seu manuscrit sobre les inscripcions de Tarragona, hagi restat fins avui totalment desconeguda pel estudiosos i que Guissona hagués estat una ciutat romana, la Iesso de Plini i Ptolemeu, amb troballes epigràfiques recents i ben documentades, ha fet considerar a tots els estudiosos que les inscripcions de Fluvià devien provenir de l'antiga

ciutat romana, tant a epigrafistes tan insignes com E. Hübner, com a estudiosos que coneixien el país d'una manera directa i àdhuc profunda, com C. Rocafort, E. Camps Cava o R. Pita, i com a iessonenques han continuat figurant en els reculls epigràfics més recents, al de J. Vives i fins i tot al de F. Lara Peinado, circumscrit a les terres lleidetaness.

Ara bé, una inscripció localitzada a Lleida el segle passat, el número 71 del nostre recull, i per aquesta raó fins avui unànimament considerada pels estudiosos com a provinent de l'antiga Ilerda, es relaciona amb dos dels epígrafs tarragonins que acabem de transcriure, amb els quals sembla que devia haver constituït un sol conjunt:

TI. MANLIO
 TI. F. GAL
 SILVANO. AED
 II VIR. FLAM
 CORN. FAVENTINA
 UXOR

Obviament, la dedicant d'aquest monument és la mateixa persona que erigí aquells epígrafs. La inscripció, amb una gran semblança formulària i tipològica amb les de Fluvià, segurament també devia procedir, doncs, de Tarragona, bé que no tenim constància explícita del seu trasllat.

Així doncs, els personatges i la informació que ens testimonien aquestes quatre inscripcions han d'ésser situats, en realitat, dins del marc de la societat de Tarraco, cosa que té efectes ben importants per al nostre estudi, no només des d'un punt de vista quantitatiu, car es tracta de quatre epígrafs, sinó també qualitatiu, ja que tres d'aquests documents tenen una particular importància sociològica, els pertanyents a la important família d'origen servil dels Cornèlii, relacionada per enllaç matrimonial amb el magistrat municipal i flamen Ti. Manlius Silvanus. Val a dir, però, que el dinàmic medi social de Tarraco ens permet entendre la importància social i pública assolida per aquesta família de lliberts millor que no pas el de la comunitat de Iesso, interior i netament rural.

D'antuvi, cal restar, doncs, aquestes quatre inscripcions del centenar de les provinents de les terres no-litorals de Catalunya, així com del conjunt particular de les de Iesso, que a partir d'ara només quedarà constituït per cinc epígrafs i un petit fragment, i de l'una mica més nombrós d'Illersda.

Desapareixen, a més, dos dels pocs testimonis que a la Catalunya no-litoral coneixiem del sevirat, ara només reduït al cas aïllat d'Auso, i els dos únics individus amb càrrecs municipals fins avui coneguts de Iesso. També ho fa, naturalment, un dels flamines i magistrats

municipals d'Ilerda.

A banda, però, aquests aspectes quantitatius i institucionals evidents, la rectificació de la procedència d'aquestes inscripcions modificava, òbviament, alguns aspectes i consideracions del nostre estudi social, en algun punt concret d'una importància innegable.

Com que aquestes quatre inscripcions pertanyen a individus de segur o molt probable origen servil, quedaven notablement modificats alguns aspectes del capítol dedicat a l'estudi d'aquest col·lectiu social, i més encara si tenim present la importància qualitativa de la família dels Cornèlii. Val a dir, però, que la presència a Iesso i a Ilerda d'individus d'origen o condició servil continua essent ben testimoniada per altres epígrafs.

D'altra banda, el caràcter no-iessonenc de la important família dels Cornèlii feia disminuir la participació dels lliberts en la vida pública de les petites comunitats municipals de les terres interiors del país, i indirectament feia més palès el caràcter marcadament ingenu i terratinent de les élites locals d'aquesta àrea.

Així doncs, donada la importància de la informació d'aquests documents, vam considerar necessari refer aquells aspectes de l'estudi social que havien sofert una modificació important. Es tracta fonamentalment del capítol XI, el dedicat al sector social constituït pels

individus d'origen servil, del qual hem refet una bona part, i en menor mesura del XII, el dedicat a la municipalitat i a les élites locals, així com consegüentment del XVI, el dedicat al resum general i consideracions finals, on òbviamment hem de recollir les modificacions que comporten els canvis d'aquells dos capítols. No hem pogut, però, anul.lar totes aquelles referències d'importància menor que circumstancialment poden haver-se fet a aquests quatre epígrafs al llarg de l'estudi.

POST - SCRIPTUM

EL SINGULAR INTERÈS DE DUES INSCRIPCIONS
DE PUBLICACIÓ RECENT.

POST-SCRIPTUM

Un estudi com aquest requereix un llarg període de realització, durant el qual, òbviament, poden aparèixer nous documents. En la nota de presentació del treball, ja hem indicat que el nostre recull d'inscripcions va concloure el 1982, i que per tant no s'han pogut incloure els nous materials epigràfics que en aquests darrers anys ha fet conèixer l'excel·lent tasca de recerca que conjuntament realitzen els doctors G.Fabre, M.Mayer i I.Rodà. Tanmateix, no voldríem concloure l'estudi sense referir-nos almenys a dos d'aquests epígrafs recentment publicats, un el volum de les "Inscriptions Romaines de Catalogne" dedicat a la província de Barcelona (Diffusion de Boccard, Paris, 1984, pp. 88-89) i l'altre el darrer número de "Fonaments" (Fonaments V, 1985, pp. 181-182), ja que tenen un singular interès per al tema del nostre estudi.

La primera inscripció, que correspon a l'època Flàvia o a la primera meitat del s.II, és un pedestal, ja observat a finals del s.XVIII per Francisco de Zamora (Diario...p.172), que es troba encastat en el mur de l'església parroquial de Caldes de Montbui.

El text de la inscripció, que ja no pogué llegir aquell escriptor, és de lectura molt difícil, car en fou repicat tot el camp epigràfic. La lectura que acaben de fer G.Fabre, M.Mayer i I.Rodà, constitueix, doncs, la primera publicació de l'epígraf : " L. CAECILIO / GAL. SERENO (o ANO) / AED. II VIR. / FLAMINI / L. CAECILIUS / MARTIALIS LIB. (o FIL.) / EX TESTAMENTO ".

Coneixem per tant un nou magistrat i sacerdot municipal, el primer de qui tenim notícia a Caldes de Montbui, i un nou "cursus honorum", també complet i, com en altres indrets, coronat amb el flaminat local. Així, la inscripció ens confirma la municipalitat d'aquesta important població termal romana del Vallès, cosa que ja se suposava per l'autorització de la res publica que figura en una làpida dedicada a Isis (núm. 95), i ens informa de la tribu d'adscripció dels ciutadans d'aquesta comunitat, l'Augustiana Galeria, la més àmpliament estesa per les terres hispàniques de la Catalunya futura, segons s'ha vist al capítol III.

Com en el cas d'Aquae Voconiae, ens trobem amb una entitat municipal que té com a suport un centre religiós-termal, cosa que novament permet constatar que, a les terres no-litorals que estudiem, un

municipi no era necessàriament sinònim d'un urbanisme desenvolupat, sinó que podia correspondre a un nucli urbanísticament molt elemental. Amb tot, cal subratllar la notable concentració ciutadana de la Laietània, la més intensa del país, amb una colònia d'August a la costa, Barcino, i altres quatre entitats municipals: dos antics oppida civium Romanorum, Baetulo i Iluro, al litoral, i un municipi Flavi, Egara, i Caldes, al Vallès.

La segona inscripció no és, "sensu stricto", un document nou ni inèdit, car la seva existència i el seu caràcter votiu, així com el fet d'estar dedicada a una divinitat indígena, ja foren assenyalats per A. Pladevall (El santuari de la Mare de Déu del Coll, pp. 26 i 65 bis) i ulteriorment per M. Tarredell (Santuàries ibèriques i ibero-romans a "llocs alts" pp. 38-39), raó per la qual aquest epígraf figura en el nostre recull, amb el número 85. A G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà debem, però, la primera publicació pròpiament dita del text de l'epígraf.

Es tracta de l'ara trobada prop del santuari del Coll, al terme de Susqueda, a les Guàrdies, i conservada des de fa alguns anys al Museu Episcopal de Vic. El text, de difícil lectura i amb una lletra prou pròxima a l'escriptura cursiva, apareix disposat sobre dues cares, l'anterior i la lateral dreta :

"D (eo) SEI / TUND / O ARA (m) / VOTI / VAM //
 [C]AM / PAN / US ET / MAX / IM (us)". És a dir :
 "Campanus i Maximus dedicaren una ara votiva al déu
 Seitundus".

Com indiquen els autors suara esmentats, es tracta d'una divinitat indígena fins ara desconeguda i amb un nom de caràcter cèltic indubtable. El teònim apareix precedit del terme llatí deo, per la qual cosa hom pensa que no s'hauria d'atorgar a la inscripció una datació anterior a la del regnat d'Adrià. D'altra banda, aquesta ara recorda molt la de Rellinars del Vallès, dedicada per Marcia Pietas al DEO HEROTORAG (o) (núm. 114), i àdhuc a l'actualment perduda de Puigcerdà : " D (eo) F (ulguratori) A (ra)" (núm. 15).

Novament ens trobem, doncs, amb la subsistència , durant l'Alt Imperi, d'un culte indígena en un ambient ja clarament impregnat per la romanització, com ho palesen, ultra la llengua emprada a l'epígraf, el qualificatiu deo que precedeix el nom de la divinitat i els antropònims dels dedicants. D'altra banda, com també passa amb l'ara de Rellinars, tenim una nova divinitat de caràcter cèltic o celtitzant en plena època Imperial, cosa que reforça la llarga resistència de l'element indoeuropeu a la Catalunya de l'Alt Imperi, àdhuc en àrees ben romanitzades, qüestió de què ja hem tractat al darrer apartat del capítol XV.

Quant als noms dels dedicants, ambdós clarament llatins, hem de dir que ja eren coneguts a les terres de la Catalunya futura per altres epígrafs. Val a dir, però, que el nom Campanus, que és el més singular d'aquests antropònims, apareix relativament ben testimoniats a l'àrea del nostre estudi. Hom troba un Campanus en uns ploms màgics d'època Flàvia que foren amagats en una tomba emporitana (Almagro, IAGIEL, ins. lat. 114; AE 1952, 122) i un Q.Caecilius Campanus en una inscripció de Sopeira, a l'Alta Ribagorça (núm. 118), i en una de Tarraco del s.II de l'època Flàvia o de la primera meitat del s.II (CIL II 4199 ; RIT 262). Com a Occitània i a Itàlia, aquest antropònim llatí donà origen a alguns topònims a la zona que estudiem : P.Aebischer (Etudes de toponimie catalane, Barcelona, 1928, p.73) trobà dos indrets anomenats "Campaniano" en la documentació medieval catalana, un prop de Besalú - on encara subsisteix la casa i el pla de Campanyà - i un al Vallès - mencionat moltes vegades en el cartolari de Sant Cugat -, mentre que G.Rohlfis (Archivo de Filología Aragonesa tomo IV, 1952, p.138) n'assenyalà un altre testimoni en el nom de Campanué, nom d'una muntanya al nord de Graus, a la Ribagorça occidental.

Barcelona, estiu de 1986.

BIBLIOGRAFIES

- I.- ENUMERACIÓ I BIBLIOGRAFIA DE LES INSCRIPCIONS DE L'ÀREA ESTUDIADA.
- II.- ENUMERACIÓ I BIBLIOGRAFIA DE LES INSCRIPCIONS QUE ES RELACIONEN AMB L'ÀREA ESTUDIADA.
- III.- BIBLIOGRAFIA GENERAL.
- IV.- SIGLES UTILITZADES.

I.- ENUMERACIÓ I BIBLIOGRAFIA DE LES INSCRIPCIONS DE L'ÀREA ESTUDIADA.-

En aquestes pàgines, donem la relació, amb una àmplia bibliografia, però que no pretén ésser exhaustiva, de les inscripcions de l'àrea estudiada, les quals han constituït la documentació bàsica de la recerca. Obviament, no consignem en aquesta relació, la naturalesa del treball ho fa del tot innecessari, la majoria dels materials epigràfics de caràcter especial: mil·liaris, grafits i marques en objectes personals i domèstics, inscripcions musives i paleo-cristianes... Com hem dit en la presentació de l'estudi, hem considerat innecessari transcriure novament uns materials ja publicats i en general ben coneguts i de fàcil consulta, i encara més si tenim present la profunda revisió que els professors G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà estan realitzant de l'epigrafia romana de Catalunya.

Hem ordenat les inscripcions de la zona estudiada d'acord amb la comarca i la localitat de procedència, que en el cas de tractar-se d'un municipi romà conegut hi figura amb l'antic nom.

ALT URGELL.

OLIANA.-

- 1.- J. SERRA VILARÓ, El Musaeum Archeologicum ..., p. 13; F. LARA, ERL 118. Ara funerària de marbre de bona qualitat, provinent del Castell d'Oliana, on era utilitzada com a base d'altar. Actualment es conserva en el Museu Diocesà de Solsona.

ANOIA.

SIGARRA.-

- 2.- J. GUDIOL, Gazeta Montanyesa, del 31 de Gener i 21 de febrer de 1906; F. FITA, BRAH XLVIII, 1906, p. 243; A. VILA i SALA, Notes Històriques de la vila dels Prats del Rey ..., p. 97; J. VIVES, ILER 1.213; J. PONS, "Recerques Lleidatanes", II, 1980, p. 42, fotografia 1. Inscripció imperial de Maximià, amb restes de damnatio, de l'any 287, gravada en la cara posterior d'un monument funerari de marbre (nº. 6) de finals del s. I o començament del II, del qual fou separada en ésser descoberta l'any 1905. Actualment, però, se'n desconeix la ubicació, bé que en tenim fotografies.
- 3.- CIL II 4.479; F. FITA, BRAH XLVIII, 1906, p. 238; A. VILA i SALA, Notes Històriques de la vila dels Prats del Rey ..., p. 9; M. ALMAGRO, J. de C. SERRA RAEDLS y J. COLOMINAS, Carta Arqueológica de España:

Barcelona, p. 161; J. VIVES, ILER 5.415; G. SANFELIU, Els imprecisos límits de la Segarra, 1977, pp. 1 i 15; J. PONS, "Recerques Lleidatanes", II, 1980, p. 42, foto 2.

Inscripció de la segona meitat del s. I pel tipus de la lletra, que servia de base de l'altar major de l'església parroquial fins l'any 1905. Actualment es troba a la paret de l'atri lateral que dóna accés al temple.

- 4.- CIL II 4.480; F. FITA, BRAH XLVIII, 1906, p. 239; A. VILA i SALA, Notes Històriques de la vila dels Prats del Rey ..., p. 9; J. VIVES, ILER 6.119; G. SANFELIU, Els imprecisos límits de la Segarra, 1977, p. 15; J. PONS, "Recerques Lleidatanes", II, 1980, p. 42, foto 3.

Inscripció de igual cronologia que l'anterior, també utilitzada com a base de l'altar major del temple parroquial fins l'any 1905. Actualment és a la paret de l'atri de l'església.

- 5.- CIL II 4.481; F. FITA, BRAH XLVIII, 1906, p. 239; A. VILA i SALA, Notes Històriques de la vila dels Prats del Rey ..., p. 10; J. VIVES, ILER 3.697; J. PONS, "Recerques Lleidatanes", II, 1980, p. 42, foto 5.

Inscripció funerària que degué formar part d'un monument sepulcral familiar, la qual fou trobada als afores de la vila, vora el riu Moriscó. Actualment és al magatzem del Museu Arqueològic de Barcelona (inventari nº. 7026).

- 6.- CIL II 4.483; F. FITA, BRAH XLVIII, 1906, p. 241; A. VILA i SALA, Notes Històriques de la vila dels Prats del Rey... p. 10; J. VIVES, ILER 6.314; G. SANFELIU, Els imprecisos límits de la Segarra, 1977 p. 15; J. PONS, "Recerques Lleidatanes", II, 1980, p. 42, foto 6.

Inscripció funerària de marbre de finals del s. I o començament del II, ulteriorment reutilitzada per gravar-hi, en el dors, una ^{ad}imperial (nº. 2), la qual servia com a base d'un altar col.lateral de l'església parroquial fins l'any 1905. Actualment és a la paret de l'atri que dona accés al temple.

- 7.- CIL II 4.482; F. FITA, BRAH XLVIII, 1906, p. 240; A. VILA i SALA, Notes Històriques de la vila dels Prats del Rey... p. 11; J. VIVES, ILER 3.901 = 6.112; G. SANFELIU, Els imprecisos límits de la Segarra, 1977, p. 15; J. PONS, "Recerques Lleidatanes", II, 1980, p. 42, foto 7.

Inscripció del s. III pel tipus de la lletra, que antigament era col.locada a l'exterior de l'església. Avui també es conserva a la paret de l'atri.

BAGES.

ARTÉS.-

- 8.- X. SITGES, "Ausa" LXXXIV, 1976, p. 86. Ara votiva mutilada, reutilitzada com a material de construcció en el castell episcopal d'època medieval. Probablement del s. II per la correcció de les lletres. Actualment es conserva en el Museu de Manresa.

9.- X. SITJES, "Ausa" LXXXIV, 1976, p. 88.
Cippus funerari, reutilitzat com a material de construcció en el castell episcopal d'època medieval. Del s. II o III. Actualment es conserva en el Museu de Manresa.

10.- X. SITJES, "Ausa" LXXXIV, 1976, p. 89.
Làpida funerària fragmentada per la meitat, reutilitzada com a material de construcció en el castell episcopal d'època medieval. Del s. II o III. Actualment es conserva en el Museu de Manresa.

RAJADELL.-

11.- CIL II 4.484; F. FITA, BRAH XLVIII, 1906, pp. 246-247.
Làpida funerària de marbre, trobada en el terme de Sant Amanç. Actualment al Museu Episcopal de Vic.

SANT JOAN DE VILATORRADA.

12.- F. SOLER "Ampurias" XIII, 1951, pp. 195-198; HAE 5; J. VIVES, ILER 335 (erròniament adscrita a Barcelona).
Ara votiva rústica amb relleus, desgastada i fragmentada, segurament del s. III. La peça fou trobada desmuntada a l'exterior de l'antiga església parroquial romànica del lloc. Actualment es conserva en el Museu de Manresa.

BAIXA RIBAGORÇA.

CALBERA.

13.- F. FITA, BRAH IV, 1884, p. 221 ss.;
CIL II suppl. 5.840; F. FITA, BRAH XXV,

1894, p. 283; J. COSTA, *Revista Crítica de Historia y Literatura Españolas* I, 1895, pp. 89-90; HUBNER, *EE VIII* 175; R. del ARCO, *RABM* tomo XLII, año XXV, 1921, p. 443; R. del ARCO, *Catálogo Monumental de España: Huesca*, p. 43; J. GALIAY, *La dominación romana en Aragón*, p. 212; J. VIVES, *ILER* 4057; J. COROMINES, "*Fontes Linguae Vasconum*" 13, 1973, pp. 7-13; J. COROMINES, *Una inscripció en basc ribagorçà ...*; J. LOSTAL PROS, "*Caesaraugusta*" 41-42, 1.977, p. 19; J. LOSTAL, *Arqueologia del Aragón romano*, p. 28; J. PONS, "*Am purias*", *XLV*, 1983, en premsa.

Làpida funerària provinent del castell de Ribagorça, a la sortida del congost d'Ovarra, que fou duta al Seminari de Barbastre.

CERDANYA.

ANGOSTRINA.-

- 14.- CIL XII 5.376; M. DELCOR, "*Cypsela*" I, 1976, p. 152 = *Estudis Històrics sobre la Cerdanya*, 1977, p. 27-28; P. CAMPMA JÓ i J. PADRÓ, *Els Ceretans*, p. 208.
- Ara votiva localitzada al cementiri existent vora l'església romànica del lloc. Actualment encara roman a l'entrada d'aquest temple.

PUIGCERDÀ.-

- 15.- A. CEÁN BERMÚDEZ, *Sumario ...*, p. 24; CIL II alienae 258; F. LARA, *ERL* 136; M. DELCOR, "*Cypsela*" I, 1976, p. 152 * *Estudis Històrics sobre la Cerdanya*,

1977, p. 26; P. CAMPMAJÓ i J. PADRÓ, Els Ceretans, p. 208.

Ara votiva, avui perduda, que versemblantment es trobava als afores de la població, a la Creu del Coix.

GARRIGUES.

EL COGUL.-

- 16.- H.A.E., 4-5, 536-540; M. ALMAGRO, "Caesaraugusta" 7-8, 1.956, pp. 67-75; F. LARA, La Ilerda Romana, p. 639, n. 21; J. VIVES, ILER 922; F. LARA, ERL 39. Conjunt d'inscripcions llatines votives, amb d'altres d'ibèriques, gravades en la paret de la balma de la roca o cova dels Moros, bé que sense superposar-se en cap moment a les pintures prehistòriques.

GARROTXA.

BESALÚ.-

- 17.- AIEC, vol. I, 1907, p. 474; AIEC, vol. II, 1908, p. 568. Fragment d'inscripció, trobat amb altres materials romans a la cripta dels abats, a les ruïnes de Santa Maria.

GIRONÈS.

GERUNDA.-

- 18.- A. CEÁN BERMÚDEZ, Sumario ..., p. 21 (no transcrita); CIL II 4.620; J. BOTTET, Provincia de Gerona, p. 217; J. VIVES, ILER 1.281; J. M. NOLLA, La

ciudad romana de Gerunda, p. 39.

Dedicatòria imperial, del 241-244, a Sabina Tranquil·lina, esposa de Gordià III. Actualment se'n descobreix la ubicació.

- 19.- A. CEÁN BERMÚDEZ, Sumario ..., p. 21; (no transcrita); CIL II 4.621; J. BOTET, Provincia de Gerona, p. 217; AE, 1.952, 124; J. VIVES, ILER 1.178; J. M. NOLLA, La ciudad romana de Gerunda, p. 39.

Dedicatòria imperial, del 244-246, a Filip I. Actualment al Museu Arqueològic de Sant Pere de Galligants.

- 20.- A. CEÁN BERMÚDEZ, Sumario ..., p. 21; CIL II 4.622; J. BOTET, Provincia de Gerona, p. 215; J. VIVES, ILER 5.533; J. M. NOLLA, La ciudad romana de Gerunda, p. 40.

Pedestal de marbre. Actualment al claustre romànic de la catedral.

OSONA.

AUSO.-

- 21.- CIL II 4.618; F. MATA, BRAH XIX, 1.891, p. 537; J. GUDIOL, L'Ausa Romana i el seu temple, p. 44; J. GUDIOL, L'ara Ausetana dedicada a Diana, "Gazeta de Vich", n.º 272, 13 de juliol de 1916; M. ALMAGRO, J. de C. SERRA RAMOLS i J. COLOMINAS, Carta Arqueològica de España: Barcelona, p. 222; J. VIVES, ILER 393; J. MANGAS, Esclavos y libertos..., p. 413; E. JUNYENT, La ciutat de Vic i

la seva història, p. 25, fotografia; M. D. MOLAS, Els ausetans ..., p. 55. Ara votiva de marbre, del s. II, que havia estat reaprofitada a l'antiga església romànica de Santa Eularia, segurament com a base d'altar. Actualment es conserva al claustre de la catedral.

- 22.- CIL II 4.619; F. FITA, BRAH XIX, 1891, p. 538; J. GUDIOL, L'Ausa Romana i el seu temple, p. 56; J. VIVES, ILER 4.614; E. JUNYENT, La ciutat de Vic i la seva història, p. 27, foto; M. D. MOLAS, Els ausetans ..., p. 55. Làpida sepulcral trobada prop del molí d'en Llobet, als afores de Vic, on degué haver-hi una vil·la romana d'acord amb els materials trobats al lloc. Actualment es conserva al claustre de la catedral.

PALLARS JUSSÀ.

AESO I EL SEU TERRITORI.

- 23.- J. A. MONER DE BARDAXÍ, Colección ..., n. 4, p. 243; CIL II 4.459; C. ROCAFORT, Provincia de Lleyda, p. 805; J. VIVES, ILER 1.243-1.244; F. LARA, ERL 92 i 93. Inscripció imperial, possiblement dues, actualment de localització desconeguda.
- 24.- J. A. MONER DE BARDAXÍ, Colección ..., nº. 11, p. 245; A. CEÁN BERMÚDEZ, Sumario ..., p. 23; CIL II 4.458; HUBNER,

EE IX, 1.903, p. 146; F. FITA, BRAH XXXII, 1.898, pp. 532-533; C. ROCAFORT, Provincia de Lleyda, p. 805; J. VIVES, ILER 640; F. LARA, ERL 86. Les lletres són bellíssimes, del segle I. La inscripció prové d'Isona. Actualment és al Museu Arqueològic de Barcelona (Sala XXIV, invent. nº. 19053).

- 25.- J. A. MONER DE BARDAXÍ, Colección ..., nº. 9, p. 244; CIL II 4.460; C. ROCAFORT, Provincia de Lleyda, p. 806; J. PUIG i CADAFAALCH, L'arquitectura romana ..., p. 52; J. VIVES, ILER 1.695; P. Le ROUX, Mélanges de la Casa de Velázquez VIII, 1.972, p. 122; F. LARA, ERL 87.

Inscripció d'època de Trajà. Prové de Covet. Actualment és al Museu Arqueològic de Barcelona (Sala XXV, invent. nº. 7.547).

- 26.- J. A. MONER DE BARDAXÍ, Colección..., nº. 8, p. 244; CIL II 4.461; H. DESSAU, ILS 2.661; C. ROCAFORT, Provincia de Lleyda, p. 806; J. PUIG i CADAFAALCH, L'arquitectura romana ..., p. 52; J. VIVES, ILER 1.684; P. Le ROUX, Mélanges de la Casa de Velázquez VIII, 1972, p. 122; F. LARA, ERL 88; J.M. ROLDÁN, CIM 683.

Inscripció dels últims anys del regnat de Trajà. Prové de Perolet. Actualment és al Museu Arqueològic de Barcelona (Sala XXV, invent. nº. 7.549).

- 27.- F. LARA, ERL 79.
Fragment d'inscripció provinent d'Isona. Actualment es conserva a l'Ajuntament d'Isona.
- 28.- R. PITA, "Ampurias" XXX, 1.968, p. 340; F. LARA, ERL 102.
Inscripció votiva provinent d'Isona.
- 29.- J.AMONER DE BARDAXÍ, Colección ..., nº. 10, p. 245; CIL II 4.462; C. ROCAFORT, Provincia de Lleyda, p. 806; R. PITA, "Ampurias" XXX, 1.968, pp. 340-341; J. VIVES, ILER 1.652; F. LARA, ERL 77.
Inscripció d'Isona.
- 30.- J. A. MONER DE BARDAXÍ, Colección ..., nº. 15, p. 246; CIL II 4.469; C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda, p. 808; J. VIVES, ILER 4.787; F. LARA, ERL 96.
Inscripció provinent d'Isona.
- 31.- F. LARA, ERL 73.
Inscripció d'Isona. Làpida actualment encastada en la paret exterior de l'església parroquial d'Isona.
- 32.- R. PITA, "Ampurias" XXX, 1.968, p. 339; F. LARA, La Ilerda Romana, p. 655; F. LARA ERL 82.
Inscripció provinent d'Isona. Actualment és al Museu Arqueològic de l'Institut d'Estudis Ilerdencs de Lleida.
- 33.- R. PITA, "Ampurias" XXX, 1.968, p. 339; F. LARA, La Ilerda Romana, p. 655, F. LARA, ERL 83.

Inscripció provinent d'Isona. Actualment és al Museu Arqueològic de l'Institut d'Estudis Ilerdencs de Lleida.

- 34.- J.A. MONER DE BARDAXÍ, Colección ..., nº. 12, p. 245; CIL II 4.476; C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda, p. 809; J. VIVES, ILER 4.785; F. LARA, ERL 107.

Inscripció provinent del cementiri de Covet.

- 35.- R. PITA, "Ilerda" XVII, 1.953, p. 105; H.A.E. 498; AE, 1.957, 313; R. PITA, "Ampurias" XXX, 1.968, p. 338; F. LARA, La Ilerda Romana., p. 655; F. LARA, ERL 81.

Inscripció provinent d'Isona. Actualment és al Museu Arqueològic de l'Institut d'Estudis Ilerdencs de Lleida.

- 36.- J.A. MONER DE BARDAXÍ, Colección ..., nº. 14, p. 246; CIL II 4.470; HÜBNER, EE IX, 1.903, p. 146; F. PITA, BRAH XXXII, 1.898, p. 535; C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda, p. 808; L. CASANOVAS, "Civdad" XV, 1.963, p. 76, J. VIVES, ILER 4.996; J. MANGAS, Esclavos y libertos ..., p. 426; F. LARA, ERL 97.

Inscripció provinent d'Isona. Actualment és al Museu Arqueològic de Barcelona (Sala XXXII, invent. nº. 9546)

- 37.- J.A. MONER DE BARDAXÍ, Colección ..., nº. 3, p. 242; CIL II 4.468; HÜBNER, EE IX, 1.903, p. 146; H. DESSAU,

I.L.S. 6.949; F. FITA, BRAH XXXII, 1.898, p. 533; C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda., p. 807; L. CASA NOVAS, "Civdad" XV, 1.963, p. 76; J. VIVES, ILER 1.379; F. LARA, ERL 95; J. F. RODRÍGUEZ NEILA, H.A., V, 1.975, p. 318; J.M. SANTERO, I. C.H. 92; J. MUÑIZ, El sistema fiscal en la España romana, p. 330, núm. 259.

Inscripció provinent d'Isona.

- 38.- J.A. MONER DE BARDAXÍ, Colección..., nº. 2, p. 242; CIL II 4.466; F. FITA, BRAH XXXII, 1.898, p. 536; C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda , 807; R. PITA, "Ampurias" XXV, p. 223 (hi fa esment); J. VIVES, ILER, 5.679; F. LARA, ERL 74.

Inscripció d'Isona. Actualment encastada en el mur interior de l'església parroquial del poble.

- 39.- J.A. MONER DE BARDAXÍ, Colección..., nº. 13, p. 246; CIL II 4.467; F. FITA, BRAH XXXII, 1.898, p. 536; C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda, p. 807; J. VIVES, ILER 4.735; F. LARA, ERL 106.

Trobada en el terme dit de Castilló, entre Covet i Abella (Pasqual). En el castell de Llordà (Moner de Bardaxí), en el santuari de la Posa (Fita). Actualment es considera desapareguda.

- 40.- J.A. MONER DE BARDAXÍ, Colección..., nº. 1, p. 241; CIL II 4.464; HUBNER, EE IX, 1.903, p. 146; F. FITA, BRAH XXXII, 1.898, p. 534; C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda, p. 807; J. VIVES, ILER 1.380; F. LARA, ERL 89. Inscripció provinent d'Isona. Actualment és al Museu Arqueològic de Barcelona (Sala XXVI, invent. nº. 7551).
- 41.- F. LARA, ERL 91. Inscripció provinent d'Isona. Actualment és al Museu Arqueològic de Barcelona (Sala XXVI, invent. nº. 7562).
- 42.- F. LARA, ERL 78. Inscripció d'Isona. Actualment encastada a la paret interior de l'església parroquial d'Isona.
- 43.- S. MARINER, Inscripciones romanas de Barcelona, p. 211: Inscripciones de procedencia insegura I; J. PONS, "Faventia" I 1, 1.979, p. 101, foto; AE, 1.979, 375. Pedestal provinent d'Aeso. Actualment és al Museu Arqueològic de Barcelona (Sala XXXII, invent. 9.554).
- 44.- J.A. MONER DE BARDAXÍ, Colección..., nº. 19-a, p. 248; CIL II 4.475; C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda, p. 809; R. PITA, "Ampurias" XXV, 1.963, p. 224 (hi fa esment); F. LARA, ERL 99. Fragment d'inscripció provinent d'Isona.
- 45.- J.A. MONER DE BARDAXÍ, Colección...,

nº. 17, p. 247; CIL II 4.472; HUBNER, EE IX, 1.903, p. 146; F. FITA, BRAH XXXII, 1.898, p. 535; C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda, p. 808; J. VIVES, ILER 3.556; F. LARA, ERL 90.

Inscripció provinent d'Isona. Actualment és al Museu Arqueològic de Barcelona (Sala XXXII, Invent. 9566).

- 46.- J.A. MONER DE BARDAXÍ, Colección..., nº. 16, p. 247; A. CEAN BERMÚDEZ, Sumario ..., p. 23; CIL II 4.473; F. FITA, BRAH XXXII, 1.898, p. 535; C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda, p. 808; L. CASANOVAS, "Civdad" XV, 1963, p. 76; R. PITA "Ampurias" XXV, 1.963, p. 223 (hi fa esment); J. VIVES, ILER, 5.230; J. MANGAS, Esclavos y libertos ..., p. 409; F. LARA, ERL 76.

Prové de la mateixa Isona. Actualment és encastada en el mur interior de l'església parroquial d'Isona.

- 47.- J.A. MONER DE BARDAXÍ, Colección..., nº. 18, p. 248; CIL II 4.465, F. FITA, BRAH XXV, 1.894, p. 282; C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda, p. 807, R. PITA, "Ampurias" XXV, 1.963, p. 223 (hi fa esment); J. VIVES, ILER, 1.706; F. LARA, ERL 75; S. CRESPO y L. SAGREDO, H.A., VI, 1.976, p. 72; J. PONS, "Ampurias", XLV, 1.983, en premsa.

Inscripció d'Isona. Actualment encastada en el mur interior de l'església.

sia parroquial del poble.

- 48.- J.A. MONER DE BARDAXÍ, Colección..., nº. 19-b, p. 248; CIL II 4.477; C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda, p. 809; F. LARA, ERL 100.
Fragment d'inscripció provinent d'Isona.
- 49.- J.A. MONER DE BARDAXÍ, Colección..., nº. 6 y 7, p. 243; CIL II 4.463; CIL II suppl., p. 981; C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda, p. 806; J. VIVES, ILER 1.685; J. MANGAS, Esclavos y libertos ..., p. 388, F. LARA, ERL 94; J.M. ROLDÁN, CIM 714.
Inscripció d'Isona, fragmentada en dues meitats, del s. II.
- 50.- CIL II 4.474; C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda, p. 770; F. LARA, ERL 104.
Inscripció d'Abella de la Conca. Actualment es al costat de la porta de l'antiga rectoria.
- 51.- CIL II 4.471; C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda, p. 808; F. LARA, ERL 98.
Inscripció de la qual s'ignora la procedència concreta.
- 52.- F. LARA, ERL 80.
Inscripció votiva fragmentada provinent d'Isona. Actualment serveix de base d'altar al Santuari de la Posa, als afores d'Isona.
- 53.- R. PITA, "Ampurias" XXX, 1968, p. 340;

F. LARA, La Ilerda romana, p. 657,
F. LARA, ERL 84.

Inscripció fragmentada provinent
d'Isona. Actualment és al Museu de
l'Institut d'Estudis Ilerdencs de
Lleida.

- 54.- CIL II 4.478; C. ROCAFORT, La provin-
cia de Lleyda, p. 770; F. LARA, ERL
105.

Fragment d'inscripció d'Abella de la
Conca.

- 55.- C. ROCAFORT, La provincia de Lleyda,
p. 773; J. MALUQUER, "Ampurias" IX-X,
1.947-1.948, p. 295; F. LARA, ERL 85.
Fragment d'inscripció de marbre pro-
vinent d'Aramunt (segons Maluquer
potser prové de la propera necròpo-
lis localitzada prop de l'antic po-
blat de Sant Miquel). Actualment és al
Museu Arqueològic de l'Institut d'Es-
tudis Ilerdencs de Lleida.

- 56.- J. PONS, "Faventia" I 1, 1.979, p.
105; AE, 1.979, 376.

Fragment d'una inscripció funerària
trobat en un camp del terme de Covet,
en el terme municipal d'Isona. Actual-
ment es conserva a Cal Bastús, al po-
blet veí de Biscarri.

RIBERA D'EBRE.

GINESTAR.

- 57.- CIL II 4.069; J. VIVES, ILER 4.935.
Inscripció sepulcral familiar fragmen-
tada.

SEGARRA.

FLOREJACS.

- 58.- R. PITA, "Ilerda" XVII, 1.953, p. 104-105; HAE 496; E. CAMPS, "Ilerda" XXIV, 1.960, p. 49; R. PITA, "Ampurias" XXX, 1.968, p. 337; HAE 2.603; J. VIVES, ILER, 2.492; A. D'ORS, "Emerita" XL, 1.972, p. 66; F. LARA, ERL 61.

Inscripció funerària familiar de lletra tosca, trobada al lloc dit "La Malesa" amb altres restes ibèriques i romanes, segons sembla d'una vil·la força pobre. Actualment es conserva al Museu Arqueològic Comarcal de Guissona.

IESSO.

- 59.- J.A. MONER DE BARDAXÍ, Colección..., nº. 5, p. 243; CIL II 4.452; F. FITA, BRAH XLVIII, 1.906, p. 248; J. VIVES, ILER 1.211; F. LARA, ERL 57. Dedicatòria al Cèsar Numerià, feta amb anterioritat a la mort de l'emperador Car, l'any 283.

- 60.- CIL II 4.454; C. ROCAFORT, Provincia de Lleyda, p. 412; R. PITA, "Ilerda" XVIII, 1.954, p. 204; E. CAMPS, "Ilerda" XXIV, 1.960, p. 49, J. VIVES, ILER 5.567; J. MANGAS, Esclavos y libertos ..., p. 403; F. LARA, ERL 48.

Pedestal de marbre provinent de la inacabada residència episcopal, de començament del s. XVI, de Fluvià,

als afores de Guissona, i actualment conservat al Museu Arqueològic Comarcal d'aquesta població. Avui sabem, però, que en realitat és originari de Tarraco (cf. apèndix I).

- 61.- CIL II 4.453; C. ROCAFORT, Provincia de Lleyda, p. 412; R. PITA, "Ilerda", XVIII, 1.954, p. 204; E. CAMPS, "Ilerda", XXIV, 1.960, p. 49; J. VIVES, ILER 5.566; J. MANGAS, Esclavos y libertos ..., p. 403; F. LARA, ERL 47. Pedestal de marbre també provinent de Fluvià i actualment conservat al Museu Arqueològic Comarcal de Guissona. Avui sabem, però, que en realitat prové de Tarraco (cf. apèndix I).
- 62.- A. CEÁN BERMÚDEZ, Sumario ..., p. 22; CIL II 4.455; C. ROCAFORT, Provincia de Lleyda, p. 412; R. PITA, "Ilerda" XVIII, 1.954, p. 204; E. CAMPS, "Ilerda" XXIV, 1.960, p. 49; J. VIVES, ILER 4.684, F. LARA, ERL 49. Pedestal també provinent de Fluvià i actualment conservat al Museu Arqueològic Comarcal de Guissona. Com les dues anteriors, en realitat prové de Tarraco (cf. apèndix I).
- 63.- C. ROCAFORT, Provincia de Lleyda, p. 412; R. PITA, "Ilerda" XVIII, 1.954, p. 204; HAE 996; E. CAMPS, "Ilerda" XXIV, 1.960, p. 48; HAE 2.029; HAE 2.602; J. VIVES, ILER 5.248; J. MANGAS, Esclavos y libertos ..., p. 431; F. LARA, ERL 53. Pedestal de marbre. Actualment es

troba encastat al mur exterior de l'església parroquial de Guissona.

- 64.- S. MARINER y R. PITA, Lápida funerària de Servila Prepusa ..., AEArq. vol. 40, 1.967, pp. 60-68; HAE, 2392; J. VIVES, ILER 5.780; F. LARA, ERL 54.

Làpida funerària mètrica dialogada. Pertany a la col.lecció particular del senyor Claudi Cortès, de Guissona.

- 65.- F. LARA, ERL 50.

Fragment d'inscripció funerària. Actualment es conserva al Museu Arqueològic Comarcal de Guissona.

- 66.- I. RODÀ, "Fonaments" II, 1.980, p. 114.

Fragment d'estela de lletra capital tosca, trobada a l'era Fessol amb d'altres materials romans. Actualment es conserva al Museu Arqueològic Comarcal de Guissona.

- 67.- R. PITA, "Ampurias" XXX, 1.968, p. 337; F. LARA, ERL 55.

Petit fragment de làpida de marbre. Pertany a la col.lecció del Sr. Claudi Cortès de Guissona.

IVORRA.

- 68.- A. CEÁN BERMÚDEZ, Sumario ..., p. 22; CIL II 4.456; F. FITA, BRAH XLVIII, 1.906, p. 246; C. ROCAFORT, Provincia de Lleyda, p. 415; J. SERRA VILARÓ, El Musaeum ..., p. 6; J. VIVES, ILER 4.929; F. LARA, ERL 62.

Làpida funerària de marbre, antigament conservada a l'antiga esglèsia de la població. Actualment al Museu Diocesà de Solsona.

SEGRIÀ.

AITONA.

- 69.- R. PITA, "Ampurias" XXX, 1.968, p. 332; F. LARA, ERL 32.

Inscripció gravada en un bloc de pedra, reutilitzat en una paret d'ús agrícola de la partida d'"Els Vilars" prop d'una vil·la romana. Actualment se'n desconeix la ubicació.

ILERDA.

- 70.- CIL II 3.010; C. ROCAFORT, Provincia de Lleyda, p. 127; F. LARA, La "Ilerda" Romana, p. 651; J. VIVES, ILER 5.529; F. LARA, La "Ilerda" Romana, p. 30; id., ERL 1.

Cippus de pedra calcària localitzat a principis del s. XIII, a la seu antiga, lloc on hi restà durant molt de temps. Actualment es conserva al Museu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs.

- 71.- F. PITA, BRAH VI, p. 435; CIL II suppl. 5.848; C. ROCAFORT, Provincia de Lleyda, p. 128; F. LARA, La "Ilerda" Romana, p. 651; J. VIVES, ILER 5.527; F. LARA, La "Ilerda" Romana, p. 30; id. ERL 2.

Cippus trobat al segle passat a la Rambla, a l'indret del Teatre Nou. Actualment es conserva al Museu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs.

- 72.- F. LARA, ERL 16.
Inscripció avui desapareguda, de la qual els autors que la recolliren no consignaren cap altre detall.
- 73.- P. BATLLÉ, AIEC vol. VIII, 1.927-31, p. 373, nº. 2; AE, 1.938, 21; F. LARA, La "Ilerda" Romana, p. 649; id. La "Ilerda" Romana, p. 29; id. ERL 5. Cippus de pedra calcària, provinent de la necròpolis de l'estació del ferrocarril, on fou trobat al costat del següent. Actualment es conserva al Museu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs.
- 74.- P. BATLLÉ AIEC vol. VIII, 1.927-31, p. 374, nº. 3; F. LARA, La "Ilerda" Romana, p. 649; id. La "Ilerda" Romana, p. 29; id. ERL 6. Cippus de pedra calcària, provinent de la necròpolis de l'estació del ferrocarril, on fou trobat al costat de l'anterior. Actualment es conserva al Museu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs.
- 75.- CIL II 3.012; C. ROCAFORT, Provincia de Lleyda, p. 127; J. VIVES, ILER 2.177; F. LARA, ERL 13. Làpida, avui desapareguda, que fou vista durant els segles XVIII i XIX per diversos estudiosos en el subsòl de la plaça de Sant Joan i que sembla que era un pedestal de marbre.
- 76.- P. BATLLÉ, AIEC, VIII, 1.927-31, p. 374, nº. 4; F. LARA, La "Ilerda" Ro-

mana, p. 650; id., La "Ilerda" Romana, p. 30; id., ERL 7.

Cippus de pedra calcària, amb el text parcialment mutilat, provinent de la necròpolis de l'estació del ferrocarril, on fou trobat al costat dels números 73 i 74. Actualment es conserva al Museu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs.

- 77.- A. CEÁN BERMÚDEZ, Sumario..., p. 23; CIL II 3.011; C. ROCAFORT, Provincia de Lleyda, p. 127; J. VIVES, ILER 4.992; J. MANGAS, Esclavos y libertos..., p. 396; F. LARA, La "Ilerda" Romana, p. 30; id., ERL 10.

Làpida funerària, provinent dels afores de la Porta de Boters. Des d'antic encastada en el frontis d'una casa particular de l'actual carrer de la Palma.

- 78.- CIL II 3.014; C. ROCAFORT, Provincia de Lleyda, p. 128; F. LARA, ERL 15. Inscripció coneguda des d'època antiga però actualment desapareguda.

- 79.- P. BATHIE, AIEC vol VIII, 1.927-31, p. 373, nº. 1; F. LARA, La "Ilerda" Romana, p. 649; id. La "Ilerda" Romana, p. 29; id. ERL 4.

Estela sepulcral de pedra arenosa, mutilada, provinent de la necròpolis de l'estació del ferrocarril. Actualment es conserva al Museu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs.

- 80.- R. PITA, "Ampurias" XXX, p. 344; F.

LARA, La "Ilerda " Romana, p. 651;
id., ERL 3.

Fragment de làpida funerària, provi-
nent d'un lloc indeterminat, possible-
ment de la mateixa ciutat o rodalies.
Actualment es conserva al Museu de
l'Institut d'Estudis Ilerdencs.

SERÓS.

81.- F. LARA, ERL 41.

Inscripció funerària ja reutilitzada
com a llosa d'una tomba de la basíli-
ca paleocristiana del Bovalar. Ac-
tualment es conserva al Museu de l'Ins-
titut d'Estudis Ilerdencs.

SELVA.

AQUAE VOCONIAE = AQUAE CALIDAE.

82.- Ma. del V. VILÀ, "Pyrenae" 17-18,
1.981-82, p. 332.

Inscripció funerària, del s. II, pro-
vinent de l'ermita de Sant Grau, si-
tuada al turó del mateix nom. Actual-
ment es conserva al Museu de Sant Pe-
re de Galligants de Girona (invent.
nº. 218).

83.- F. FITA, La Ilustración Española y
Americana, nº. XVI, any 1872, p. 26;
Ae. HÜBNER, EE I, p. 186, nº. 295;
J. BOTET, Revista Histórica III, Bar-
celona 1876, p. 72; T. LLETGET, Anua-
ri de l'Associació d'Excursions Cata-
lana I, 1.881, p. 171; F. FITA, BRAH
III, 1.883, p. 129; CIL II suppl.

6.181; H. DESSAU, ILS 3.232; Ed. RUGGIERO vol. I, 1.895, p. 580; J. BOTET, Provincia de Gerona, p. 973, F. FITA, BRAH XLIV, 1.904, p. 83; J. L. CASSANI, "Cuadernos de Historia de España", X, 1.948, p. 108; J. VIVES, ILER 172.

Pedestal de marbre de tipus religiós-votiu que fou reaprofitat com a paviment a l'església parroquial. Lletres molt elegants del segle II. Actualment al Museu de Sant Pere de Galligants de Girona.

- 84.- F. FITA, BRAH XLIV, 1.904, pp. 86-87; E. LOMMATZSCH, Carmina Latina Ephigraphica suppl. 1900; S. MARINÉ, Inscripciones Hispanas en Verso, pp. 11, 16, 139-140, 151, 153-154 i 190; J. VIVES ILER 5.905.

Grafit mètric, de tipus popular, gravat en una paret de les termes, segurament del "tepidarium", vist i recollit per F. Fita. Segle I.

OSOR- SUSQUEDA.

- 85.- A. PLADEVALL, El santuari de la Mare de Déu del Coll, pp. 26 i 65 foto. M. TARRADELL, Santuaris ibèrics i ibero-romans a "llocs alts", pp. 38-39. Ara votiva rústega, amb una doble inscripció de difícil lectura, dedicada a una divinitat indígena probablement silvestre, trobada, en les restes d'un templet romà, a la vessant N-E de la muntanya de Sant Benet, prop del mo-

nestir medieval i avui santuari del Coll. Actualment es conserva al Museu Episcopal de Vic.

SOLSONES.

RINER.

- 86.- J. SERRA VILARÓ, AIEC III, 1.909-1.910, p. 713; E. ALBERTINI, AIEC IV, 1.911-1.912, p. 408; J. SERRA VILARÓ, El Museum Archeologicum ..., p. 13; J. PUIG i CADAFAŁCH, L'arquitectura romana, p. 35-36; F. LARA, ERL 117.
Ara esculpida rústega, trobada, entre les restes d'un edifici romà cremat, a un quilòmetre al sud-oest de l'antic hostal de Can Pons. Actualment es conserva al Museu Diocesà i Comarcal de Solsona.

SETELSIS.

- 86.bis.- F. LARA, ERL 135.
Cinc fragments de marbre de bona qualitat, amb restes d'inscripcions. Es conserven al Museu Diocesà de Solsona.

TERRA ALTA.

SAVARA DE MATARRANYA.

- 87 a.- CIL II 5.851; J. PUIG i CADAFAŁCH, AIEC, 1.921-1.926, p. 89; J. VIVES, ILER 2.174; G. FATÁS y M.A. MARTÍN BUENO, E.R.Z.P. 20; J. LOSTAL, "Caesaraugusta", 47-48, 1.979, p. 257; id., Arqueología del Aragón romano, p. 179.

Inscripció esculpida al frontispici del magnífic mausoleu, del s. II o començament del III, d'Aemilius Lupus.

- 87 b.- A. BLANCO FREIJEIRO, La epigrafía y los monumentos, p. 673; id. El puente de Alcántara en su contexto histórico, "discurso de ingreso a la Real Academia de la Historia, leído el 23 de Enero de 1.977"; A. BELTRÁN MARTÍNEZ, De arqueología Aragonesa I, p. 349.

Restitució de la primitiva inscripció amb lletres de bronze, desaparegudes, del frontispici del mausoleu.

URGELL.

BELIANES.

- 88.- R. PITA, "Ampurias" XXX, 1.968, p. 334; F. LARA, La "Ilerda" Romana, p. 654; id. ERL 109.
Làpida funerària rústega, de forma quasi quadrada, segons sembla provinent de les ruïnes d'una vil·la romana de la partida de Castellsalvà. Actualment es conserva al Museu d'Estudis Ilerdencs.
- 89.- R. PITA, "Ampurias" XXX, 1.968, p. 335; F. LARA, La "Ilerda" Romana, p. 654 (amb una procedència equivocada); id. ERL 110.
Làpida funerària rústega, de forma quadrangular, provinent del mateix

lloc que l'anterior. Actualment es conserva al Museu d'Estudis Ilerdencs.

CASTELLSERÀ.

- 90.- CIL II 4.457; R. PITA, "Ampurias" XXX, 1.968, p. 344; J. VIVES, ILER 6.133; F. LARA, ERL 63.

Làpida funerària de forma rectangular, trobada casualment amb un fragment d'estàtua romana. Actualment és encastada en la paret de la sala de l'escola del Castell del Remei, en el terme municipal de la veïna localitat de Penelles.

VALLES.

CALDES DE MONTBUI.

- 91.- CIL II 4.487; F. FITA, BRAH XLIV, 1.904, p. 184; J. L. CASSANI, "Cuadernos de Historia de España" X, 1948, p. 109; J. VIVES, ILER 178.

Inscripció votiva de marbre segurament provinent dels banys.

- 92.- A. CEÁN BERMÚDEZ, Sumario ..., p. 17, CIL II, 4.488; F. FITA, BRAH XLIV, 1.904, p. 184; J. L. CASSANI "Cuadernos de Historia de España", X, 1.948, p. 109; J. VIVES, ILER 170.

Inscripció votiva de marbre provinent de les grades dels banys romans. Actualment es conserva al recinte de les termes romanes.

- 93.- CIL II, 4.489; F. FITA, BRAH XLIV, 1.904, p. 184; J. L. CASSANI, "Cuadernos de Historia de España" X, 1.948, p. 109; J. VIVES, ILER 176. Inscripció votiva de marbre segurament provinent dels banys. Actualment es troba al recinte de les termes romanes.
- 94.- CIL II, 4.490; F. FITA, BRAH XLIV, 1.904, p. 187; J. VIVES, ILER 171 = 6.013. Inscripció votiva segurament provinent de l'àrea termal. Actualment es conserva al recinte de les termes romanes.
- 95.- CIL II, 4.491; F. FITA, BRAH XLIV, 1.904, p. 187; J. L. CASSANI, "Cuadernos de Historia de España" X, 1.948, p. 110; J. VIVES, ILER 357. Làpida votiva trobada en un camp situat a l'est de la població, al Pujol de Sant Salvador, prop de l'ermita d'aquest nom. Actualment es conserva fragmentada i reconstruïda al Museu Arqueològic de Caldes.
- 96.- CIL II, 4.492; F. FITA, BRAH XLIV, 1.904, p. 185; J. L. CASSANI "Cuadernos de Historia de España" X, 1.948 p. 109; J. VIVES, ILER 388. Inscripció votiva provinent de la zona termal. Actualment es conserva al balneari Broquetes, prop de les termes romanes.
- 97.- A. CEÁN BERMÚDEZ, Sumario..., p. 17;

CIL II, 4.493; F. FITA, BRAH XLIV, 1904 p. 184; J. L. CASSANI, "Cuadernos de Historia de España" X, 1.948, p. 110; J. VIVES, ILER 478.

Inscripció votiva que estava encastada en les grades dels banys romans.

- 98.- A. de MONTES y L. SALA, "Ampurias" XXIV, 1.962, pp. 284 i 289, fig. 30; HAE, 12-16, 1.926.

Fragment d'inscripció imperial, de Tiberi, encastada en el mur exterior de l'església parroquial, a gran altura.

CANOVELLES.

- 99.- I. RODÀ, "Fonaments" 2, 1.980, p. 112. Pedestal, del qual només són visibles les últimes quatre ratlles, encastat en el mur exterior de l'església parroquial romànica de Sant Feliu, bastida sobre un turonet que sembla ric en troballes romanes.

EGARA.

- 100.- G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, ERT 2. Làpida votiva, amb el nom de la divinitat perdut per haver estat objecte d'una "damnatio", encastada a la paret interior de l'església de Santa Maria.
- 101.- A. CEÁN BERMÚDEZ, Sumario..., p. 29; CIL II 4.494; F. FITA, "Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana" I, 1.881, p. 450; M. ALMAGRO, J. de

C. SERRA RAFOLS, J. COLOMINAS, Carta arqueològica de Espanya: Barcelona, p. 207; J. VIVES, ILER 1.116; G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, ERT 3.

Pedestal d'Antoni Pius, de l'any 139, encastat a la paret interior de l'església de Santa Maria.

102.- G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, ERT 4.

Fragment d'una placa imperial de marbre blanc, que devia formar part d'un monument, trobada sota el mosaic de l'església de Santa Maria. De finals del s. I o començament del II, potser també d'Antoni Pius. Actualment al Museu Municipal d'Art (invent. nº. 1.251).

103.- G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, ERT 5.

Placa de marbre blanc, amb el text completament esborrat per una profunda "damnatio", que devia haver contingut una dedicatòria imperial de cronologia i aparença semblant a la de la inscripció nº. 102. Potser també estava dedicada a Antoni Pius. És utilitzada com a taula d'altar major a l'església de Santa Maria.

104.- A. CEÁN BERMÚDEZ, Sumario ..., p. 29;

CIL II 4.495; F. FITA, "Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana", I, 1.881, p. 450; M. ALMAGRO, J. de C. SERRA RAFOLS i J. COLOMINAS, Carta arqueològica de Espanya: Barcelona, p. 206; J. VIVES, ILER 1.690;

- G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, ERT 6.
Pedestal honorari, encastat a la paret interior de l'església de Santa Maria. Datable en la primera meitat del s. II.
- 105.- J. PUIG i CADAFAALCH, AIEC VI, 1915-1920, p. 747, fig. 642; M. ALMAGRO, J. de C. SERRA RAÑOLS i J. COLOMINAS, "Carta arqueològica de España: Barcelona", p. 206; G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, ERT 7.
Fragment d'un pedestal de marbre, probablement honorari, trobat segurament a l'àrea de les esglésies visigòtiques. Es conserva davant de l'església de Santa Maria.
- 106.- G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, ERT 8.
Fragment d'un pedestal honorífic, encastat a la paret interior de l'església de Santa Maria.
- 107.- G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, ERT 9.
Fragment d'una placa de marbre blanc, que originàriament devia formar part d'un monument, ulteriorment reutilitzada per gravar-hi una altra inscripció, ja cristiana (ERT nº. 16). Segons sembla trobada a l'església de Sant Pere o als seus voltants i avui conservada al Museu Municipal d'Art en el Convent-Cartoixa de Vallparadís. (Invent. nº. 1.245).
- 108.- CIL II supp. 6.144; J. VIVES, ILER 4.480; G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ,

ERT 10; F. FITA, "Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana", I, 1.881, p. 451 i lam. 48.

Placa funerària, trobada prop de les esglésies visigòtiques de Terrassa. Segurament d'època d'August. Avui s'ignora el lloc d'ubicació de la peça, bé que se sap que fou dipositada al Museu Arqueològic de Barcelona.

- 109.- J. PUIG i CADAFAELCH, AIEC VI, 1.915-1920, p. 747, fig. 642; M. ALMAGRO, J. de C. SERRA RAFOLS i J. COLOMINAS, "Carta arqueològica de España; Barcelona, p. 206; G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, ERT 11.

Fragment d'una placa de marbre blanc, amb el text profundament repicat, les escasses lletres llegibles del qual permeten saber que devia formar part d'un monument funerari. Encastada fins fa alguns anys en una paret de les esglésies de Sant Pere i avui conservada al Museu Municipal d'Art, en el Castell-Cartoixa de Vallparadís. (Invent. nº. 1.246).

- 110.- G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, ERT 12. Fragment d'una placa decorativa de marbre blanc, del s. I, el dors de la qual fou reaprofitat per gravar una inscripció, que degué formar part d'un monument sepulcral. Trobada en els treballs de desmunt de la bòvila de Ca n'Almirall, i avui conservada al

Museu Municipal d'Art (Invent. nº. 1271).

- 111.- E. MORRAL, J. M. NUIX i A. MARTIN, Excavacions a la vil.la romana de Can Bosch de Basea, pp. 14, 31 i 123; G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, ERT 13. Fragment d'una placa de marbre, del s. II o III, trobat dins del pou de la vil.la romana coneguda per Can Bosch de Basea, al terme municipal de Terrassa. Actualment en el Museu Municipal d'Art, en el Castell-Cartoixa de Vallparadís.
- 112.- G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, ERT 14. Fragment d'una inscripció pertanyent a un banc, segurament adossat a un monument funerari. Provinent d'un lloc no determinat de l'àrea de Terrassa i avui conservada al Museu Municipal d'Art.
- 113.- J. PUIG i CADAFALECH, AIEC VI, 1915-1920, p. 747, fig. 642; M. ALMAGRO, J. de C. SERRA RAFOLES i J. COLOMINAS, Carta arqueològica de España: Barcelona, p. 206; G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, ERT 17.
- Sembla tractar-se d'un fragment d'inscripció funerària, bé que això no és segur. Trobat a les excavacions de l'església de Santa Maria i avui desaparegut .

RELLINARS.

- 114.- J. VIVES, ILER 1.018 = 6.012; G. FABRE, M. MAYER i I. RODÀ, ERT 1.
Ara votiva, reutilitzada a l'església medieval de Sant Pere i Sant Fermí. Segurament de les primeres dècades del s. III. Actualment al Museu d'Art de Terrassa al Castell-Cartoixa de Vallparadís (Invent. nº. 1.236).

RUBÍ.

- 115.- F. FITA, BRAH XVIII, 1891, p. 380-381; CIL II 6.322; M. ALMAGRO, J. de C. SERRA RAMOLS y J. COLOMINAS, Carta Arqueològica de España: Barcelona, p. 167; F. SOLDEVILA, Història dels Catalans, vol. I, p. 351, foto (sense indicació de procedència); J. VIVES, ILER 4.255.
Placa funerària de marbre, trobada al terme de Rubí, prop de la masia Oriol. Lletres bellíssimes del s. I. Actualment conservada al Museu Arqueològic de Barcelona, en una gran tomba romana reconstruïda (sala XXXII núm. d'inventari 9.532).
- 116.- F. SOLDEVILA, Història dels Catalans, vol. I, p. 402, foto i traducció (sense indicació de procedència).
Placa de marbre blanc que devia formar part d'un monument sepulcral familiar. S'ignora el lloc exacte de la troballa. Actualment conservada al Museu Episcopal de Vic (invent. nº. 5922).

SABADELL.

117.- HAE 2.074.

Dos fragments, de sengles inscripcions, que fóren reutilitzats a l'església de Sant Fèlix. Actualment conservats al Museu d'Història de la Ciutat de Sabadell.

ALTA RIBAGORÇA.

SOPEIRA.

118.- J. COSTA, Boletín de la Institución Libre de Enseñanza XVIII, 1.894, pp. 308-309; HUBNER, EE VIII 176; R. del ARCO, Catálogo Monumental de España: Huesca, p. 45, fig. 629; J. GALIAY, La dominación romana en Aragón, p. 212; J. VIVES, ILER 1.381; J. LOSTAL PROS, "Caesaraugusta" 41-42, 1.977, p. 20; id., Arqueología del Aragón romano, p. 29; J. PONS, "Ampurias", XLV, 1983, en premsa.

Làpida rectangular trobada als afores del poble, dos personatges de la qual reapareixen a sengles inscripcions de Tarraco. Del segle II.

BAIX CINCA.

ERAGA.

119.- F. EITA, BRAH XXV, 1.894, pp. 262 i 266; J. GALIAY, La dominación romana en Aragón, p. 208; J. LOSTAL PROS, "Caesaraugusta" 41-42, 1.977, p. 84;

id., Arqueología del Aragón romano, p. 98.

Fragment d'un epígraf imperial, potser monumental, trobat al Pilaret de Santa Quitèria, a la vil.la romana allí existent. Avui perdut.

- 120.- J. de C. SERRA RÀFOLS, "Ampurias" V, 1.943, p. 25; J. LOSTAL PROS, "Caesaraugusta" 41-42, 1.977, p. 83; AE, 1.977, 486; J. LOSTAL PROS, Arqueología del Aragón romano, p. 98.

Inscripció fragmentada trobada a la "vil.la Fortunatus", que devia formar part d'un gran monument funerari familiar. Del s. II pel tipus de la lletra. Actualment encara roman a la vil.la.

- 121.- J. de C. SERRA RÀFOLS, "Ampurias" V, 1.943, p. 26; J. LOSTAL PROS, "Caesaraugusta" 41-42, 1.977, p. 83; AE, 1.977, 485; J. LOSTAL, Arqueología del Aragón romano, p. 98.

Estela funerària, ja reutilitzada com a material de construcció a la "vil.la Fortunatus", cosa que en feu perdre part del text. Pel tipus de la lletra pot ésser considerada del segle II. Actualment encara roman a la vil.la.

PROCEDÈNCIA DUBTOSA.

AESO o ILERDA ?.

- 122.- R. PITA, "Ilerda" XVII, 1953, p. 105; HAE 497; AE, 1.957, 312; J. VIVES,

ILER 5.528.

R. Pita la publicà com a provinent d'Isona i conservada al Museu de Lleida. El gentilici i la carrera pública del magistrat municipal a qui està dedicada la inscripció suggereixen, però, que prové de la pròpia Ilerda, si és que no es tracta, en realitat, d'una errònia lectura d'un altre epígraf, concretament d'un cippus de la necròpolis de l'estació del ferrocarril d'aquesta població (nº. 73).

LLITERA.

LABITOLOSA.

- 123.- CIL II 3.008; F. FITA, BRAH IV, 1.884, p. 219; CIL II suppl. 5.837; R. del ARCO, RABM, t. XLII, año XXV, 1.921, pp. 442-443; id., Catálogo Monumental de España: Huesca, p. 42; J. GALIAY, La dominación romana en Aragón, p. 208; P. CARRILLO, Seminario de Arte Aragonés III, 1.951, p. 43; A. BELTRÁN MARTÍNEZ, Catálogo..., pp. 23-24; J. VIVES, ILER 1.378 = 1.687; M. BELTRÁN LLORIS, Museo de Saragossa, p. 123; J. LOSTAL, "Caesaraugusta" 41-42, 1.977, pp. 46-47; M.A. MAGALLÓN i J. C. FERRÉ, Estudios III, 1.977, p. 156 i 157, fotografia; J. LOSTAL, Arqueología del Aragón romano, p. 58; L. SANCHO, El convento Jurídico Caesaraugustano, p. 132;

J. PONS, "Ampurias", XLV, 1.983, en premsa.

Inscripció honorària de finals del s. I o començament del II. Es conserva al Museu de Zaragoza.

- 124.- F. FITA, BRAH IV, 1.884, p. 218; CIL II suppl. 5.838; R. del ARCO, RABM, t. XLII, año XXV, 1.921, p. 442; id., Catálogo Monumental de España: Huesca, p. 42; J. GALIAY, La dominación romana en Aragón, p. 213; J. VIVES, ILER 5.158; J. LOSTAL, "Caesaraugusta" 41-42, 1.977, p. 47; M.A. MAGALLÓN i J. C. FERRE, Estudios III, 1.977, p. 159; J. LOSTAL, Arqueología del Aragón romano, p. 59; J. PONS "Ampurias" XLV, 1983 en premsa.
Inscripció funerària.

II.- ENUMERACIÓ I BIBLIOGRAFIA DE LES INSCRIPCIONS QUE ES RELACIONEN AMB L'ÀREA ESTUDIADA.-

=====

En aquestes pàgines, donem una relació, també amb una àmplia bibliografia, bé que no pas amb l'amplitud de l'apèndix precedent, d'aquelles inscripcions no provinents de la zona estudiada però que hi estan relacionades, normalment per desplaçaments personals, i que en alguns casos formen part de conjunts epigràfics força amplis, els components dels quals també enumerarem, encara que només amb la referència més actual. Obviament, tampoc no transcriurem aquests epígrafs, perquè tots han estat publicats a diferents llocs i són de fàcil consulta.

A diferència de l'apèndix precedent, ordenarem les inscripcions d'acord amb les comunitats del país amb què es relacionen.

AESO.

OESCUS (Moesia Inferior).

AE, 1912, 188; H.G. PFLAUM, Les Officiers Equestres ..., p. 357; P. Le ROUX, Recherches sur les centurions de la Legio VII Gemina, p. 119; J.M. ROLDÁN, CIM 678 a.

Inscripció funerària, dels primers anys del regnat de Neró, d'un soldat de la legió V Macedònica, en la qual s'esmenta la centuria d'Atilius Verus, un primus pilus citat per Tàcit (Tac., Hist. III, 22) i possiblement pare d'una dona d'igual nom testimoniada en un epígraf d'Aeso (núm. 26).

ROMA.

CIL VI 27.198; F. LARA, ERL 103.

Làpida funerària de marbre d'un jove d'Aeso, dedicada per un libertus i educator.

TARRACO.

CIL II 4.188; J. VIVES, ILER 1.603; G. ALFOLDY, RIT 252; J. M. ROLDÁN, CIM 778.

Inscripció honorària, segurament de cap a l'any 70, dedicada per l'assemblea de la provincia Hispania Citerior a un cavaller i flamen provincial, que havia realitzat el cens a Aquitània, a qui hom considera originari d'Aeso i vinculat a una important i ben coneguda família de l'aristocràcia municipal d'aquesta població, els Aemili (núms. 24-29).

TARRACO.

CIL II 4.190; J. VIVES, ILER 1.651 a; G. ALFOLDY, RIT 319.

Inscripció honorària, segurament de començament del s. II, dedicada a una flaminica perpetua,

sens dubte identificable amb una dona d'Aeso de nom i càrrec idèntics (núms. 28 i 29) i membre d'una molt important família local, els Aemilii (núms. 24-29). Dos altres epígrafs de Tarraco probablement es relacionen amb aquesta família aesonenca (RIT 252 i 287).

TARRACO.

CIL II 4.125; A. D'ORS, EJER, pp. 361-365, núm. 15; G. ALMOLDY, RIT 143; J. M. SANTERO, Asociaciones populares..., p. 164, núm. 106; J. MUNIZ, El sistema fiscal..., p. 330, núm. 253; J. PONS, "Fonaments", III, 1982, pp. 11-12.

Inscripció jurídica, perduda i només coneguda en part, que contenia la sentència dictada, el 193, pel governador de la Citerior en el plet interposat, contra uns compagani, per una Valeria Faventina, probablement emparentada amb un ric ciutadà i magistrat municipal d'Aeso d'igual nom (núm. 37). Potser també hi estan relacionats dos altres epígrafs de Barcino (IRB 212 i 217).

AUSO.

BARCINO.

CIL II 4.537; J. GUDIOL, L'Ausa romana ..., p. 42; M. ALMAGRO, J. de C. SERRA RAMOLS y J. COLMINAS, Carta arqueològica de España: provincia de Barcelona, p. 222; J. VIVES, ILER 1.354; S. MARINER, IRB 86; E. JUNYENT, La ciutat de Vic..., p. 24, lám.

Pedestal honorari de la primera meitat del s. II, dedicat per decret dels decuriones Ausetanorum a l'important sevir Augustalis L. Licinius Secundus, llibert i accensus del consol i senador L. Licinius Sura.

HISPALIS.

CIL II 1.181; J. GUDIOL, L'Ausa romana..., p. 40; M. ALMAGRO, J. de C. SERRA RAMOLS y J. COLMINAS, Carta Arqueològica de España: provincia de Barcelona, p. 222; J. VIVES, ILER 6.402; J. M. ROLDÁN, CIM 170.

Inscripció honorària, parcialment desgastada, en la qual se cita el càrrec de PRAEF(ECTUS) COHORT(IS) PRIMAE AUSE [TANORUM ?]

MOGONTIACUM (Germania Superior).

F. BUECHELER, Carmina Latina Epigraphica n.º. 373; CIL XIII 6.858; J. M. ROLDÁN, CIM 514; J. GONZÁLEZ ECHEGARAY y J.M. SOLANA SÁINZ, "Hispania Antiqua" V, 1.975, pp. 190-191; J. PONS "Ausa", vol. X, núm. 102-104, 1982, pp. 319-320 i foto.

Cippus funerari fragmentat de mitjan s. I, amb una composició mètrica, d'un ciutadà d'Auso i soldat de la legió IIII Macedònica, dedicat per un company d'armes de similar procedència. Mainz, Römisch-Germanisches Zentralmuseum.

TARRACO.

CIL II 6.110; J. VIVES, 6.679 a; G. ALFÖLDY, RIT 381.

Làpida funerària de marbre fragmentada, del s. II o d'època dels Severs, d'un comerciant d'Auso.

BACASIS.

EMPORIAE.

CIL II 4.625; F. FITA, "La Ilustración española y Americana" XII, 1.871, p. 210, núm. 2; M. AL-

MAGRO, IAGIL, ins. lat. 7, pp. 95-96.

Inscripció funerària, perduda des de fa molt de temps, d'un individu originari de Bacasis.

BERGUSIA.

NARBO.

CIL XII, 4.529.

Inscripció funerària d'un Bergusitanus.

CALDES DE MONTBUI.

TARRACO.

G. ALFÖLDY, RIT 584.

Fragment d'una inscripció funerària, segons sembla d'època imperial alta per la forma de les lletres, d'un individu que versemblantment es pot identificar amb un dedicant d'una inscripció d'Apol.lo de Caldes de Montbui (núm. 91) i amb el pare d'un destacat magistrat municipal, cavaller i flamen provincial de Tarraco (RIT 278 i 279).

TARRACO.

CIL II 4.216; J. VIVES, ILER 1.634; G. ALFÖLDY, RIT 278; J. MUNIZ, El sistema fiscal..., p. 313, núm. 120.

Inscripció segurament d'època de Nerva dedicada a un magistrat municipal, flamen provincial de la Citerior i cavaller, també testimoniat en un altre epígraf de la ciutat (RIT 279), probablement fill d'un individu que consagrà una inscripció a Apol.lo a Caldes de Montbui (núm. 91).

TARRACO.

CIL II suppl. 6.095; J. VIVES, ILER 1.587; G. AL

FÖLDY, RIT 279.

Inscripció honorària segurament d'època de Nerva dedicada per decret dels decurions a un magistrat municipal, flamen del diví Vespasià, ascendit al rang equestre per Nerva i flamen provincial de la Citerior, també testimoniats en un altre epígraf de la ciutat (RIT 278), probablement fill d'un individu que consagrà una inscripció a Apol.lo a Caldes de Montbui (núm. 91).

TARRACO.

CIL II 4.071; HAE, 1-3, 186; AE, 1955, 245; J. VIVES, ILER 558; G. ALFÖLDY, RIT 23; J. MUNIZ, El sistema fiscal..., p. 311, núm. 104.

Inscripció dedicada al Geni de la Colonia de Tarraco per voluntat testamentària d'un duumvir quinquennalis, que també és honorat en una inscripció de Puigdelfí (RIT 918), el qual en feu consagrar una altra a Apol.lo a Caldes de Montbui (núm. 92).

TARRACO.

CIL II 4.274 = suppl. 6.072; J. VIVES, ILER 1.552; G. ALFÖLDY, RIT 918.

Inscripció d'època d'Adrià o una mica posterior, probablement provinent d'una vil·la, dedicada a un magistrat municipal de Tarraco i flamen del diví Trajà pels seus hereus, d'acord amb la voluntat testamentària del difunt, el qual també feu aixecar sengles inscripcions al Geni de la colonia de Tarraco, a la mateixa ciutat (RIT 23), i a Apol.lo a Caldes de Montbui (núm. 92).

TARRACO.

P. BATLLE HUGUET, AIEC VIII, p. 366, núm. 92;
J. VIVES, ILER 4.952; G. ALFÖLDY, RIT 473.

Inscripció d'època Flàvia o de la primera meitat del s. II dedicada per un llibert al seu patronus, quasi amb tota seguretat també d'origen servil, que reapareix en una altra inscripció de la ciutat (RIT 474) i en una de Caldes de Montbui consagrada a Apol.lo (núm. 93).

TARRACO.

P. BATLLE HUGUET, AIEC VIII, p. 366, núm. 91;
J. VIVES, ILER 4.425; G. ALFÖLDY, RIT 474.

Inscripció d'època Flàvia o de la primera meitat del s. II dedicada a la seva lliberta i esposa per un individu, quasi amb tota seguretat també d'origen servil, que reapareix en una altra inscripció de la ciutat (RIT 473) i en una de Caldes de Montbui consagrada a Apol.lo (núm. 93).

GERUNDA.

EMPORIAE.

CIL II 4.626; F. FITA, "La Ilustración Española y Americana" XII, 1.871, p. 210, núm. 4; F. FITA, BRAH III, 1.883, p. 128; J. BOTET i SISÓ, Provincia de Gerona, p. 215; M. ALMAGRO, IAGIL, ins. lat. 5, p. 94; J. VIVES, ILER 6.083 = 2.095; J. M^a. NOLLA, La ciudad romana de Gerunda, p. 40.

Inscripció monumental, perduda des de fa molt de temps, que devia recordar la reconstrucció d'un edifici per una dona de Gerunda.

TARRACO.

CIL II 4.229; J. BOTET i SISÓ, Provincia de Gerona, p. 215; J. VIVES, ILER 1.627; G. ALFÖLDY, RIT 293; J. Ma. NOLLA, La ciudad romana de Gerunda, pp. 40-41.

Inscripció honorària del s. II dedicada per l'assemblea de la provincia Hispania Citerior a un magistrat municipal i flamen provincial de Gerunda.

IESSO.

BAETULO.

A. CEÁN BERMÚDEZ, Sumario..., p. 22; CIL II 4.610; J. PUIG i CADAECALCH, L'arquitectura romana..., p. 232; J. VIVES, ILER 1.571; F. LARA, ERL 58; J. GUITART, Baetulo, p. 39.

Inscripció honorària dedicada per decret dels decurions a un magistrat municipal, flamen de Roma i dels Augusts i curator dels banys nous originari de Iesso, per la seva cura i pel seu desinterès.

ROMA.

CIL VI 28.624; F. LARA, ERL 59.

Làpida funerària de marbre d'una dona de Iesso, dedicada pel seu marit.

ILERDA.

ROMA.

CIL I 709; J. MALUQUER DE MOTES, Epigrafía prelatina..., p. 156; N. CRINITI, L'Epigrafe di Asculum..., pp. 16-26.

Placa de bronze fragmentada en dos trossos, co-

neguda com a Bronze d'Ascoli, trobada a Roma a començament de segle i conservada al Museo Capitolino. Recull la concessió, de l'any -89, de la ciutadania romana i de condecoracions militars a trenta genets hispans, els membres de la Turma Sallvitana, tres dels quals són d'Ilerda.

TARRACO.

CIL II 4.269; J. VIVES, ILER 1.329; F. LARA, ERL 24; G. ALFÖLDY, RIT 374.

Inscripció honorària d'època d'Adrià dedicada, al gran fòrum provincial de la ciutat, pels Ilerdenses, segons decret dels decurions, a un ciutadà òptim, de rang eqüestre, per les moltes llibertats realitzades a favor de la seva comunitat. Dues altres inscripcions tarragonines estan dedicades a aquest cavaller (RIT 375 i 376) i en una tercera apareix una dona possiblement de la mateixa família (RIT 602).

TARRACO.

AE, 1.929, 229; P. BATLLE HUGUET, AIEC VIII, p. 354, núm. 42; J. VIVES, ILER 1.338; G. ALFÖLDY, RIT 375.

Inscripció honorària d'època d'Adrià d'un cavaller -que per l'epígraf anterior sabem que era d'Ilerda (RIT 374)- dedicada per un individu que devia ésser llibert de la família. Aquest últim també figura, com a "seviro mag(istro) Larum Aug(ustali)", en una altra inscripció de la ciutat (RIT 415).

TARRACO.

J. PUIG i CADAFALCH, AIEC V, p. 864; J. VIVES, ILER 1.336; G. ALFÖLDY, RIT 376.

Inscripció honorària d'època d'Adrià dedicada a un cavaller -que sabem que era d'Ilerda (RIT 374)- per un individu que el qualifica de "discipulo et amico optimo".

TARRACO.

P. BATLLE HUGUET, AIEC VIII, p. 348, núm. 15; J. VIVES, ILER 5.323; F. LARA, ERL 22; G. ALFÖLDY, RIT 372.

Inscripció aproximadament d'època d'Adrià dedicada per dos lliberts a la seva patrona, originària d'Ilerda. En un altar funerari de la ciutat també apareixen lliberts d'aquesta dona, un d'ells sevir Augustalis (RIT 407).

TARRACO.

A. del ARCO Y MOLINERO, BRAH 51, 1.907, p. 387; AIEC 1, 1.907, p. 475; F. LARA, ERL 23, G. ALFÖLDY, RIT 373.

Altar funerari de la segona meitat del s. II o començament del III d'una dona Hilerdensis, dedicat pel seu marit, sevir de la ciutat. Amb aquest matrimoni, segurament estaven emparentats, en el primer cas per filiació, dues persones testimoniades, respectivament, en una inscripció de Tarraco (RIT 678) i en una de Barcino (IRB 208) de similar cronologia.

OLOSSITANI.

EMPORIAE.

M. GÓMEZ MORENO, Tabellae Defixionum..., pp. 333 i 334; M. ALMAGRO, IAGIL, ins. lat. 114-116; AE, 1.952, 122; HAE, 1-3, 442-443; N. LAMBOGLIA, Una nuova popolazione pirenaica..., p. 148; G. ALFÖL

DY, Fasti Hispanienses, pp. 19 i 20; J. VIVES, ILER 5.917-5.919.

Tres tabellae defixionum de plom d'època Flàvia, escrites per ambdues cares, que havien estat amagades dins d'una tomba emporitana d'època Augustiana.

SIGARRA.

TARRACO.

CIL II 4.253; J. VIVES, ILER 1.616; J. MANGAS, Esclavos y libertos..., p. 416; G. ALFÖLDY, RIT 312; J. PONS, "Recerques Lleidatanes" II, 1.980, p. 42, foto 4; J. MUÑIZ, El sistema fiscal..., p. 311, núm. 105.

Inscripció de finals del s. I o de la primera meitat del II dedicada per uns lliberts, segons la voluntat testamentària de la seva patrona, a un magistrat municipal de Tarraco i flamen provincial, fill d'una família de l'aristocràcia local de Sigarra (núms. 3 i 4). La resta de personatges de l'epígraf apareixen en altres quatre inscripcions tarragonines (RIT 322, 344, 350 i 906).

SOPEIRA.

TARRACO.

CIL II 4.150; J. VIVES, ILER 6.364; J.M. ROLDÁN, CIM 694; G. ALFÖLDY, RIT 203; J. PONS, "Ampurias", XLV, 1.983, en premsa.

Inscripció funerària de començament del s. III d'un centurio frumentarius de la legio VII Gemina dedicada pels seus hereus, el qual segurament s'ha d'identificar amb un individu de nom

similar testimoniats en un epígraf trobat prop de Sopeira (núm. 118). Un dels germans d'aquest militar devia formar part del comandament del governador de la Citerior, de finals del s. II i/o començament del III, T. Flavius Titianus (RIT 135).

TARRACO.

CIL II 4.199; J. VIVES, ILER 1.596; G. ALFÖLDY, RIT 262; J. PONS, "Ampurias", XLV, 1.983, en premsa.

Inscripció honorària d'època Flàvia o de la primera meitat del s. II d'un duumvir ter i flamen provincial de la Citerior dedicada pel seu fill, que sens dubte s'ha d'identificar amb un individu de nom idèntic honorat en un epígraf trobat prop de Sopeira (núm. 118).

III.- BIBLIOGRAFIA GENERAL.-

=====

Obviament, aquesta bibliografia sobre el període i el territori que han constituït l'objecte de l'estudi no pretén d'ésser exhaustiva. Només hi hem consignat aquells treballs que han estat citats al mateix text, o en nota, i aquells més generals que, bé que no esmentats, són fonamentals per als temes tractats. A fi de facilitar-ne la consulta, hem preferit agrupar el conjunt dels títols en una llista única ordenada alfabèticament per autors.

ABADAL i de VINYALS, R. d'

1926-1950.- Catalunya Carolíngia vol. II Els diplomes carolingis a Catalunya (Barcelona 1926-1950, 2 toms).

1953.- El paso de Septimania del dominio godo al franco a través de la invasión sarracena, 720-768, "Cuadernos de Historia de España", XIX (1953), 5-54.

1955.- Catalunya Carolíngia vol. III. Els Comtats de Pallars i Ribagorça (Barcelona 1955, 2 toms).

1967.- Els precedents antics a la història de Catalunya (Barcelona 1967).

1968.- Alta Edat Mitjana, dins "Història dels Catalans", dirigida per F. Soldevila, vol. primer (Barcelona 1968, segona edició), 467 ss.

1974 a.- Dels visigots als catalans. Volum primer. La Hispània visigòtica i la Catalunya Carolíngia (Barcelona 1974, segona edició).

1974 b.- Dels visigots als catalans. Volum segon. La formació de la Catalunya independent (Barcelona 1974, segona edició).

ABELANET, J.

1974.- Les roches gravées du Capcir et de la Cerdagne (Roussillon), "Actes del I Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Pre-història i Arqueologia de la Cerdanya (Puigcerdà 1974)", dins "Cypsela", I (1976), 79-81.

1983.- L'entree en histoire, dins "Le Pays Catalan", Tome I, sous la direction de Jean

Sagnes (Pau 1983), 71-138.

AEBISCHER, P.

1928.- Études de Toponymie Catalane (Barcelona 1928).

1934.- Deux noms de lieu catalans d'origine religieuse: "Madremanya" et "Marquixanes", "Butlletí de Dialectologia Catalana", XXII (1934), 36-58.

ALBERTINI, E.

1911-1912.- Sculptures antiques du conventus Tarraconensis, AIEC, IV (1911-1912), 323-474.

1912.- Les étrangers résidant en Espagne à l'époque romaine, dans "Mélanges Cagnat" (Paris 1912), 297-318.

1923.- Les divisions administratives de l'Espagne romaine, (Paris 1923).

ALBERTOS FIRMAT, M^a. I.

1966.- La onomástica personal primitiva de Hispania Tarraconense y Bética (Salamanca 1966).

ALDEA, Q., MARIN, T. y VIVES, J.

1972-1975.- Diccionario de Historia Eclesiástica de España (Madrid 1972-1975, 4 vols.)

ALFOLDY, G.

1968.- Septimius Severus und der Senat, "Bonner Jahrbücher", 168 (1968), 112-160.

1969.- Fasti Hispanienses. Senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den Spanischen Provinzen des Römischen Reiches von Augustus bis Diokletian (Wiesbaden 1969).

- 1970.- Eine Spanische Gesandtschaft in Pannonien, AE Arq, t. 43 (1970), 169-174.
- 1973 a.- Flamines Provinciae Hispaniae Citerioris, "Anejos de Archivo Español de Arqueología", VI (Madrid 1973).
- 1973 b.- La manumisión de esclavos y la estructura de la esclavitud en el Imperio Romano, "Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia", 9 (1973), 99-123.
- 1975 a.- Die römischen Inschriften von Tarraco (Berlin 1975).
- 1975 b.- La sociedad romana: problemas y posibilidades de su definición, "Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia", 11 (1975), 407-426.
- 1977.- Res publica Leserensis (Forcall, Castellón) (Servicio de Investigación Prehistórica, Valencia, 1977).
- 1977-1978.- Cnaeus Domitius Calvinus, Patronus von Emporiae, AE Arq., t. 50-51, núms. 135-138 (1977-1978), 47-55.
- 1978.- Tarraco, RE Suppl. XV (1978), cols. 570-644.

ALMAGRO, M.

- 1952.- Las inscripciones Ampuritanas Griegas, Ibéricas y Latinas, "Monografías Ampuritanas", II (Barcelona 1952).
- 1956.- Sobre las inscripciones rupestres del cobacho con pinturas de Cogul (Lérida), "Caesaraugusta", VII-VIII (1956), 67-75.

- 1968.- Ampurias. Guía Breve de las Excavaciones y Museo (Barcelona 1968).

ALMAGRO BASCH, M., SERRA RAFOLS, J. de C. y COLOMINAS ROC, J.

- 1945.- Carta Arqueológica de España: Barcelona (Madrid 1945).

ALVAR, J.

- 1979.- El culto a Isis en Hispania, "Actas del Simposio: La religión romana en Hispania (Madrid 1979)" (Madrid 1981), 309-319.

AMENGUAL i BATLE, J.

- 1979.- Noves fonts per a la història de les Balears dins el Baix Imperi, "Bolletí de la Societat Arqueològica Lulliana", T. XXXVII, núms. 830-831 (1979), 99-111.

- 1979-1980.- Informacions sobre el Priscilianisme a la Tarraconense segons l'EP 11 de Consenci (any 419), "Pyrenae", 15-16 (1979-1980), 319-338.

AMORÓS, J. y RIFÁ, M.

- 1952.- Ensayo de un estudio geográfico de los elementos de intercambio de la España antigua en relación con la economía y las monedas, "Numario Hispano", I (1952), 115-152.

ARCO GARAY, R. del

- 1921.- Algunos datos sobre arqueología romana del Alto Aragón, RABM, tomo XLII, año XXV (1921), 430-444 i 607-627.

1942.- Catálogo Monumental de España: provincia de Huesca (Madrid 1942, 2 vols.)

1950.- El argentum oscense, "Crónica del VI Congreso Arqueológico del Sudeste (Alcoy 1950)" (Cartagena 1951), 259-262.

ARCO Y MOLINERO, A. del

1900.- Tortosa. Nuevas inscripciones romanas, BRAH, XXXVII (1900), 326-328.

1907.- Nuevas lápidas en Tarragona, BRAH, 51 (1907), 385-387.

ARIAS, I.A.

1949.- Materiales epigráficos para el estudio de los desplazamientos y viajes de los españoles en la España Romana, "Cuadernos de Historia de España", XII (1949), 5-50.

1952.- Materiales numismáticos para el estudio de los desplazamientos y viajes de los españoles en la España Romana, "Cuadernos de Historia de España", XVIII (1952), 22-49.

ARIAS, G.

1968 a.- Itinerarios romanos del Pirineo a Tarragona, "El Miliario Extravagante", 14 (1968), 399-403.

1968 b.- El triángulo Tarraco-Osca-Caesaraugusta, "El Miliario Extravagante", 14 (1968), 410-420.

ARRIBAS PALAU, A.

1962.- La arqueología romana en Cataluña, "II

Symposium de Prehistoria Peninsular: Problemas de la Prehistoria y de la Arqueología Catalanas (Barcelona 1962)" (Barcelona 1963); 187-206.

BADÍÀ i MARGARIT, A. M..

1981 a.- Gramàtica històrica catalana (València 1981, edició catalana).

1981 b.- La formació de la llengua catalana (Barcelona 1981).

BALIL, A.

1953.- La tasa del "portorium" en Hispania, AE Arq., t. XXVI (1953), 185-187.

1954.- La economía y los habitantes no hispánicos del Levante Español durante el Imperio Romano, APL, V (1954), 251-273.

1955-1956.- Algunos aspectos del proceso de la romanización de Cataluña, "Ampurias", XVII-XVIII (1955-1956), 39-57.

1957.- Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del s. III d. J.C., "Cuadernos de Trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma", IX (1957), 95-143.

1959.- Hispania en los años 260 a 300 d. J.C., "Emerita", XXVII (1959), 269-295.

1961 a.- Las murallas bajoimperiales de Barcino, "Anejos de Archivo Español de Arqueología", II (Madrid 1961).

1961 b.- Los senadores hispánicos desde Septi-

- mio Severo a Diocleciano, "Saitabi", XI (1961), 45-60.
- 1961 c.- Miscellanea Barcinonensia (I), "Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad", II (1961), 141-152.
- 1962.- Fuentes literarias para el conocimiento de la Cataluña romana, "II Symposium de Prehistoria Peninsular: Problemas de la prehistoria y de la arqueología catalanas (Barcelona 1962)" (Barcelona 1963), 173-185.
- 1963.- El poblamiento rural en el conventus Tarraconensis, "Celticum", IX (1963), 217-228.
- 1964 a.- Colonia Iulia Augusta Paterna Faventia Barcino (Madrid 1964).
- 1964 b.- Los gobernadores de la Hispania Tarraconense durante el Imperio Romano, "Emerita", XXXII (1964), 19-34.
- 1964 c.- Miscellanea Barcinonensia (II), "Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad", V (1964), 173-182.
- 1964 d.- Liberalidades privadas en la España Romana, AE Arq., t. XXXVII (1964), 172-173.
- 1964 e.- Los gobernadores de Hispania en el Bajo Imperio, AE Arq., t. XXXVII (1964), 191-195.
- 1964 f.- Defixiones Ampuritanas, AE Arq., t. XXXVII (1964), 197-201.
- 1965 a.- Funcionarios subalternos en Hispania

nia durante el Imperio Romano (I), "Emerita", XXXIII (1965), 297-319.

1965 b.- Algunos mosaicos hispano-romanos de época tardía, "Príncipe de Viana", vol. XXVI, núms. 100-101 (1965), pàgs. 281-293.

1966.- Funcionarios subalternos en Hispania durante el Imperio Romano (II), "Emerita", XXXIV (1966), 307-313.

1967.- Los senadores hispanorromanos desde Trajano a Commodo, "Saitabi", XVII (1967), 3-24.

1968.- Economía de la Hispania Romana, dins "Estudios de Economía Antigua de la Península Ibérica" (Barcelona 1968), 289-370.

BARAUT, C.

1978.- L'evolució territorial del bisbat d'Urgell (segles IX-XX), "Església d'Urgell", núm. 67 (1978), 17-23.

BARBERO, A.

1977.- La integración social de los "Hispani" del Pirineo Oriental al Reino Carolingio, dins "Conflictos y estructuras sociales en la Hispania antigua" (Madrid 1977), 151-166.

BARBERO, A i VIGIL, M.

1978.- La formación del Feudalismo en la Península Ibérica (Barcelona 1978).

BARRUOL, G.

- 1975.- Le pays des Sordes, "Actes du colloque archéologique: Ruscino. État des travaux et recherches en 1975 (Perpignan 1975)", dins "Revue Archéologique de Narbonnaise", supplément 7 (1980), 29-35.

BASTARDAS, J.

- 1976.- El català pre-literari, "Actes del quart col.loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Basilea 1976)" (Publicacions de l'abadia de Montserrat 1977), 37-64.
- 1979.- Educació i cultura, "Història de Catalunya", vol. I (Barcelona 1979), 257-261.

BATLLE HUGUET, P.

- 1927-1931.- a.- Les inscripcions paganes de la necròpolis romano-cristiana de Tarragona, AIEC, VIII (1927-1931), 342-372.
- 1927-1931.- b.- Altres inscripcions romanes paganes, AIEC, VIII (1927-1931), 373-374.
- 1963.- Epigrafía latina (Barcelona 1963, 2a. edició.)

BAYET, J.

- 1981.- Literatura Latina, (Esplugues de Llobregat (Barcelona) 1981, 5a. edició).

BELTRÁN LLORIS, M.

- 1976.- Museo de Zaragoza, Secciones de Arqueología y Bellas Artes (Madrid 1976).

BELTRÁN LLORIS, F. y SANCHO ROCHER, L.

- 1979.- Consideraciones acerca de la población antigua de la mitad meridional de los conventos Cesaraugustano y Tarraconense, "Caesaraugusta", 47-48 (1979), 307-322.

BELTRÁN MARTÍNEZ, A.

- 1949.- Notas sobre construcciones hidráulicas pluviales en la comarca de los Monegros, "Crónica del I Congreso Nacional de Arqueología y del V Congreso Arqueológico del Sudeste (Almería 1.949)" (Cartagena 1.950), 236-241.
- 1950.- Curso de Numismática, tomo I, Numismática Antigua, Clásica y de España (Cartagena 1950, 2ª. edición).
- 1961.- El río Ebro en la Antigüedad Clásica, "Caesaraugusta" 17-18 (1961), 65-79.
- 1964.- Catálogo del Museo Provincial de Bellas Artes (Zaragoza 1964).
- 1978.- De arqueología Aragonesa (Zaragoza 1978).

BELTRÁN VILLAGRASA, P.

- 1953.- Las cecas pirenaicas, "Pirineos", XXVII (1953), 17-51.

BENDALA GALÁN, M.

- 1979.- Las religiones mistericas en la España Romana, "Actas del Symposio: La religión romana en Hispania (Madrid 1979)" (Madrid 1981), 283-299.

BERTOLDI, V.

- 1952.- Episodi dialettali nella storia del latino

della Campania e dell'Iberia. Fortuna d'al-
cuni nomi di coloni italici in -urius nel la-
tino d'Iberia, dins "Estudios dedicados a R.
Menéndez Pidal", vol. III (Madrid 1952), 33-
53.

BIARGE, A.

1976.- En el umbral de la historia, dins "Alto
Aragón. Su historia, cultura y arte", Tomo 1
(Sevilla 1976), 38-51.

BLANCO FREIJEIRO, A.

1976.- La epigrafía y los monumentos, "Actas del
V Congreso Español de Estudios Clásicos (Ma-
drid 1976)" (Madrid 1978), 669-678.

BLÁZQUEZ, A.

1923.- La via romana de Huesca a Lérida, BRAH,
LXXXII (1923), 359-364.

BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J. M^a.

1962 a.- Religiones primitivas de Hispania. Fuen-
tes literarias y epigráficas (Madrid 1962).

1962 b.- Panorama general de la escultura romana
en Cataluña, "II Symposium de Prehistoria Pe-
ninsular: problemas de la Prehistoria y Ar-
queología Catalanas (Barcelona 1962)" (Bar-
celona 1963), 225-245.

1966.- La cordillera Cantabra, Vasconia y los Pi-
rineos durante el Bajo Imperio, "Actas del
III Congreso Español de Estudios Clásicos
(Madrid 1966)", vol. II (Madrid 1968), 137-
142.

- 1971.- La Iberia de Estrabón, "Hispania Antiqua", I (1971), 11-94.
- 1972.- L'esclavage dans les exploitations agricoles de l'Hispania Romaine, "Melanges de la Casa de Valázquez", vol. VIII (1972), 634-639.
- 1974-1975.- Ciclos y temas de la Historia de España: la Romanización (Madrid 1974-1975), dos volums.
- 1975.- Diccionario de las religiones prerromanas de Hispania (Madrid 1975).
- 1976.- Ciudades hispanas de la época de Augusto, "Symposion de Ciudades Augusteas (Zaragoza 1976)", vol. I (Zaragoza 1976), 79-135.
- 1978.- Historia económica de la Hispania Romana (Madrid 1978).
- BLÁZQUEZ, J. Ma y GONZÁLEZ NAVARRETE, J.
1972-1974.- Mosaicos hispánicos del Bajo Imperio, AE Arq., vols. 45-47, núms. 125-130 (1972-1974), 419-438.
- BOLEDA i CASES, R.
1976.- Carta arqueològica de les valls dels rius Corb, Ondara i Sió (Lerida 1976).
- BOLÒS i MASCLANS, J. i HURTADO i CUEVAS, V.
1981.- Notes històriques del Ripollès els segles IX i X, "Quaderns d'estudis medievals", vol. 1, any II, núm. 4, (1981), 209-218.
- BONNEVILLE, J. N.
1978.- Aux origines de Barcino Romaine (Barcelo-

ne), REA, LXXX, 1-2 (1978), 37-71.

BOSCH GIMPERA, P.

1922.- Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya "Discursos llegits en la "Real Academia de Buenas Letras" de Barcelona", el dia 16 de juliol de 1922.

1932.- Etnologia de la Península Ibèrica (Barcelona 1932).

1965.- El pas del Pirineu per Aníbal "Homenaje a Jaime Vicens Vives", vol. I (Barcelona 1965), 135-142.

1975.- Katalonien in der Römischen Kaiserzeit, ANRW, II, 3 (1975), 572-600.

BOSCH GIMPERA, P., SERRA RAFOLS, J. de C. i DEL CASTILLO, A.

1934.- Emporion (Barcelona 1934).

BOTET y SISÓ, J.

1876.- Aquis Voconis, "Revista Histórica", III (1876), 72-76.

s.a. Provincia de Gerona, volum de la "Geografia General de Catalunya" dirigida per F. Carre^{ra} ras Candi (Barcelona s.a.).

BROUGHTON, T.R.S.

1951-1952.- The Magistrates of the Roman Republic (Cleveland 1951-1952, 2 volums).

BUECHELER, F.

1895-1897.- Carmina Latina Epigraphica (Leipzig 1895-1897, 2 volums).

CAGNAT, R.

1904.- Legio, Dar. - Sagl., C. III 2 (Paris, 1904), 1.047-1.093.

CAMPARDOU, J.

1949.- Un milliaire de Cneus Domitius Ahenobarbus Imperator. Découvert a Treilles (Aude), "Gallia", t. VII (1949), 195-205.

CAMPMAJÓ, P.

1974 a.- Le site de Lló, "Actes del I Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1974)", dins "Cypsela", I, (1976), 83-90.

1974 b.- L'abri sous roche de Bena, "Actes del I Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1974)", dins "Cypse-la", I, (1976), 118-121.

CAMPMAJÓ, P. i PADRÓ, J.

1976.- Els ceretans, "2 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: els pobles pre-romans del Pirineu (Puigcerdà 1976)" (Puigcerdà 1978), 189-210.

CAMPO, M.

1973.- Los denarios romano-republicanos acuñados en Hispania, "Acta numismática", III (1973), 53-64.

1976.- Comentario sobre la circulación monetaria en Languedoc-Rosellón y Ampurdán en época romano-republicana, "2 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: els pobles

pre-romans del Pirineu (Puigcerdà 1976)"
(Puigcerdà 1978), 251-256.

CAMPOS, J.

1970.- Vicente, obispo de Huesca, y Calasancius, en el siglo VI, "Analecta Calasanciana", Enero-Julio 1970, 53-94.

CAMPS CAVA, E.

1960.- La plana de Guissona. Una comarca arqueològica, "Ilerda", XXIV (1960), 41-51.

CARNOY, A.J.

1906.- Le latin d'Espagne d'après les inscriptions. Étude linguistique (Brussel.les 1906, segona edició).

CARRERAS CANDI, F.

s.a.- Geografia general de Catalunya (Barcelona s. a., cinc volums).

CARRILLO MURCIA, P.

1951.- Via romana del Summo Pyreneo a Cesaraugusta, "Seminario de Arte Aragonés", III, (1951), 33-45.

CASANOVAS BORRELL, L.

1963.- Aesona: Ciudad romana de la conca de Tremp, "Civdad", XV (1963), 76.

CASAS i GENOVER, J.

1979 a.- Aproximació a l'estudi de la Via Agusta a les comarques de Girona (I), "Revista de Girona", 87 (1979), 109-118.

- 1979 b.- Aproximació a l'estudi de la Via Augusta a les comarques de Girona (II), "Revista de Girona", 88 (1979), 193-199.
- 1981 a.- Vias romanes en Catalunya, "Revista de Arqueologia", 7 (1981), 6-11.
- 1981 b.- La xarxa viària romana a les comarques de Girona. Assaig metodològic, "Estudi General", núm. 1, volum I (1981), 63-68.
- 1983.- La via romana del Capsacosta (Olot 1983).

CASAS i GENOVER, J. i SANMARTÍ i GREGO, E.

- 1980.- El camí d'Empúries: aproximació a la xarxa viària del Baix Empordà, "Informació Arqueològica", 33-34 (1980), 59-63.

CASSANI, J.L.

- 1948.- Tres termas medicinales en la España romana, "Cuadernos de Historia de España", X (1948), 105-111.
- 1952.- Aportes al estudio del proceso de la romanización de España. Las instituciones educativas, "Cuadernos de Historia de España", XVIII (1952), 50-70.

CEÁN BERMÚDEZ, A.

- 1832.- Sumario de las antigüedades romanas que hay en España, en especial las pertenecientes a las Bellas Artes (Madrid 1.832).

CLAVEL, M. et LEVEQUE, P.

- 1971.- Villes et structures urbaines dans l'Occident Romain (Paris 1971).

COLOMINAS, J.

- 1941.- Poblado ibérico de Guissona, "Ampurias", III (1941), 35-38.

COROMINES, J.

- 1965-1970.- Estudis de toponímia catalana (Barcelona 1965-1970, dos volums).
- 1965 a.- Introducció a l'estudi de la toponímia catalana, dins "Estudis de toponímia catalana", vol. I (Barcelona 1965), 7-30 i 219-279.
- 1965 b.- Sobre els elements pre-romans del domini català, dins "Estudis de toponímia catalana", vol. I (Barcelona 1965), 67-91.
- 1965 c.- La survivance du basque jusqu'au Bas Moyen Age. Phénomènes de bilinguisme dans les Pyrénées Centrales, dins "Estudis de toponímia catalana", vol. I (Barcelona 1965), 93-152.
- 1965 d.- Miscel.lània de toponímia bascoide a Catalunya, dins "Estudis de toponímia catalana", vol. I (Barcelona 1965), 153-217.
- 1970 a.- Gallorsa i Galleuda, dins "Estudis de toponímia catalana", vol. II (Barcelona 1970), 195-205.
- 1970 b.- "Saso", "Sarda", "Seix", voces topográficas de substrato, dins "Estudis de toponímia catalana", vol. II (Barcelona 1970), 175-193.
- 1970 c.- Carant (Scaranto), relíquia dels "Urnenfelder" Alpino-Pirinencs, dins "Estudis de toponímia catalana", vol. II (Barcelona 1970), 207-215.
- 1973.- Dos notas epigráficas, "Fontes linguae vasconum", año V, núm. 13 (1973), 5-19.

- 1976-1977.- Entre dos llenguatges (Barcelona 1976-1977, tres volums).
- 1976 a.- Toponímia antiga de l'alta vall de Camprodon, dins "Entre dos llenguatges", vol. II (Barcelona 1976), 68-131.
- 1976 b.- Una inscripció en basc ribagorçà del segle I, amb dos ideogrames, dins "Entre dos llenguatges", vol. II (Barcelona 1976), 132-141 = "Fontes linguae vasconum", núm. 13, (1973), 7-13.
- 1976 c.- Els ploms sorotàptics d'Arles, dins "Entre dos llenguatges", vol. II (Barcelona 1976), 142-216.
- 1977 a.- Germànic o romànic ?, dins "Entre dos llenguatges", vol. III (Barcelona 1977), 45-67.
- 1979.- D'alguns aspectes desatesos en l'estudi del llatí vulgar, "Els Marges", 15 (1979), 15-26.

COSTA, J.

- 1894.- Dos inscripciones hispano-latinas, "Boletín de la Institución Libre de Enseñanza", XVIII (1894), 308-310.
- 1895.- La inscripción hispano-latina de Obarra, "Revista Crítica de Historia y Literatura Españolas", I (1895), 89-90.

COURCELLE, P.

- 1964.- Histoire littéraire des grandes invasions germaniques (Paris 1964, tercera edició).

COY Y. COTONAT, A.

- 1906.- Sort y comarca Noguera-Pallaresa (Barcelona 1906).

CRESPO ORTIZ DE ZÁRATE, S. y SAGREDO SAN EUSTAQUIO, I.

- 1976.- Las profesiones en la sociedad de Hispania Romana, "Hispania Antiqua", VI (1976), 53-78.

CRINITI, N.

- 1970.- L'epigrafe di Asculum di Gn. Pompeo Strabone (Milano 1970).

CURA i MORERA, M.

- 1971-1972.- El poblament prerromà en les comarques centrals de Catalunya, BA, época IV, fasc. 113-120 (1971-1972), 55-67.

- 1976.- Contribució a l'estudi de les poblacions pre-romanes de l'interior de Catalunya, "2 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: els pobles pre-romans del Pirineu (1976)" (Puigcerdà 1978), 177-188.

- 1977.- Proceso de iberización en el interior de Catalunya, "Simposi Internacional: Els orígens del món ibèric (Barcelona-Empúries 1977)", dins "Ampurias", 38-40. (1976-1978), 331-343.

CHALON, M.

- 1975.- Études sur le Roussillon du IVe IXe siècle, "Actes du colloque archéologique: Rus-cino. État des travaux et recherches en 1975 (Perpignan 1975)", dins "Revue Archéo-

logique de Narbonnaise", supplement 7
(1980), 341-363.

DELCOR, M.

1972.- Libia, ancienne capitale de la Cerdagne, de l'Antiquité à l'occupation arabe d'après les témoignages littéraires, "Melanges offerts à E. Griffe" (Toulouse 1972), 171-182 = Llívia, antiga capital de la Cerdanya, des de l'Edat Antiga fins a l'ocupació àrab, segons els testimonis literaris, dins "Estudis Històrics sobre la Cerdanya" (Barcelona 1977), 35-51.

1974.- La romanisation de la Cerdagne, "Actes del I Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1974)", dins "Cypsela", I, (1976), 145-154 = La romanització de la Cerdanya, dins "Estudis Històrics sobre la Cerdanya" (Barcelona 1977), 15-33.

1977.- Estudis històrics sobre la Cerdanya (Barcelona 1977).

DESSAU, H.

1892.- Inscriptiones Latinae Selectae (Berlin 1892).

DESSAU, H., KLEBS, E. et ROHDEN, P.v.

1897-1898.- Prosopographia Imperii Romani. Saec. I, II, III (Berlin 1897-1898, tres volums).

DÍEZ-CORONEL y MONTULL, L.

1968.- Una bodega romana en Balaguer (Lérida), "XI Congreso Nacional de Arqueología (Mérida 1968)" (Zaragoza 1970), 774-783.

DOLÇ, M.

- 1953.- Hispania y Marcial. Contribución al conocimiento de la España Antigua (Barcelona 1953).

D'ORS, A.

- 1939.- Sobre la "Tabula Patronatus" de Badalona, "Emerita", VII (1939), 156-168.
- 1953.- Epigrafía Jurídica de la España Romana, (Madrid 1953).
- 1963.- Miscelanea Epigráfica. Notas de lectura, "Emerita", XXXI, 1 (1963), 139-141.
- 1967.- Una nueva inscripción ampuritana, "Ampurias", XXIX (1967), 293-295.
- 1972.- Miscelanea Epigráfica, "Emerita", XL (1972), 59-67.
- 1974.- Licinio Silvano patrono de Badalona, "Emerita", XLII, 1 (1974), 69-75.

DUVAL, P-M.

- 1949.- A propos du milliaire de Cneus Domitius Ahenobarbus trouvé dans l'Aude en 1949, "Gallia", t. VII (1949), 207-231.

ELLUL, J.

- 1970.- Historia de las instituciones de la antigüedad (Madrid 1970)

ENRICH HOJA, J. y J.

- 1979-1980.- Restos romano-imperiales en "Cal Mercader (Òdena), "Ampurias", 41-42 (1979-1980), 397-408.

ÉTIENNE, R.

- 1952.- Le voyage pyrénéen d'Auguste en 26-25 av. J.C., "Annales du Midi", LXIV (1952), 5-14.
- 1955.- Les passages transpyrénéens dans l'Antiquité. Leur histoire jusqu'en 25 av. J.C., "Annales du Midi" LXVII (1955), 295-312.
- 1958.- Le culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien, (Paris 1958).
- 1961.- "Quadragesima" ou "Quinquagesima Hispaniarum ?", REA, LIII (1961), 62-70.
- 1964.- Les sénateurs espagnols sous Trajan et Hadrien, "Actes du Colloque International sur: Les Empereurs romains d'Espagne (Madrid 1964)" (Paris 1965), 55-85.
- 1972.- Les problèmes historiques du latifundium, dins "Melanges de la Casa de Velázquez", VIII (1972), 622 ss.

FABRE, G.

- 1973.- Les affranchis et la vie municipale dans la Péninsule Ibérique sous le Haut-Empire Romain: Quelques remarques, "Actes du Colloque 1973 sur l'esclavage", Centre de Recherches d'Histoire Ancienne vol. XVIII (1976), 419-457.

FABRE, G., MAYER, M. i RODÀ, I.

- 1981.- Epigrafia romana de Terrassa (Universitat Autònoma de Barcelona - Junta Municipal de Museus de Terrassa, Terrassa 1981).

FATÁS CABEZA, G.

- 1973.- La Sedetania. Las tierras zaragozanas

hasta la fundación de Caesaraugusta. (Zaragoza, 1973).

1976 a.- Las tierras oscenses desde Sertorio hasta la invasión musulmana, dins "Alto Aragón. Su historia, cultura y arte", Tomo 1 (Sevilla 1976), 52-77.

1976 b.- La población prerromana del Pirineo Central según las fuentes y los testimonios antiguos. (Estado de la cuestión). "2 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Els pobles preromans del Pirineu (Puigcerdà 1976)" (Puigcerdà 1978), 211-223.

1978.- El "Vilicus" en Hispania, "Caesaraugusta", 45-46 (1.978), 113-147.

FATAS, G. y MARTIN BUENO, M.A.

1977.- Epigrafía romana de Zaragoza y su provincia (Zaragoza 1977).

FERRER SOLER, A.

1945-1946.- El problema de la situación de Subur, "Ampurias", VII-VIII (1945-1946), 368-370.

FITA, F.

1871.- Inscripciones inéditas de Ampurias, "La Ilustración Española y Americana", XII (1871), 210-211.

1872.- Inscripción romana (inédita) encontrada en "Aquis Voconis" o "Caldas de Malavella", "La Ilustración Española y Americana", XVI (1872), 26.

1876.- Miliario romano e inscripciones hebreas de Gerona, "Revista Histórica", III (1876), 135-138.

- 1881.- Dues làpides romanes novament descobertes, "Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana", I (1881), 445-456.
- 1883 a.- Templo de Serapis en Ampurias, BRAH, III (1883), 124-129.
- 1883 b.- Lápidas romanas descubiertas en los valles de San Millán y de Aran, BRAH, III (1883), 130-136.
- 1884.- Inscripciones romanas de la diócesis de Barbastro, BRAH, IV (1884), 211-227.
- 1885.- Inscripciones romanas inéditas de Cáceres, Brandomil, Naranco y Lérida, BRAH, VI (1885), 430-436.
- 1891 a.- Reseña epigráfica, BRAH, XVIII (1891), 365-382.
- 1891 b.- Lápidas romanas inéditas, BRAH, XIX (1891), 521-538.
- 1894.- Fraga. Incripciones romanas e ibéricas, BRAH, XXV (1894), 257-304.
- 1898.- Inscripciones romanas de Isona, BRAH, XXXII (1898), 532-536.
- 1903 a.- Monumentos romanos. Barcelona, BRAH, XLII (1903), 454-461.
- 1903 b.- Barcelona romana. Su primer período histórico, BRAH, XLII (1903), 481-483.
- 1904 a.- Nuevas inscripciones romanas de Caldas de Malavella, Herramelluri y Astorga, BRAH, XLIV (1904), 81-94.
- 1904 b.- Lápidas romanas de Caldas de Montbuy. Datos inéditos, BRAH, XLIV (1904), 178-190.

1906 a.- Lápidas hebreas y romanas, BRAH, XLVIII (1906), 225-248.

1906 b.- Patrología Visigótica. Elpidio, Pompeyano, Vicente y Gabino, obispos de Huesca en el siglo VI, BRAH, XLIX (1906), 137-169.

FORNI, G.

1953.- Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano (Roma- Milano 1953).

FORTACIN PIEDRAFITA, J.

1983.- La donación del Diácono Vicente al Monasterio de Asán y su posterior testamento como obispo de Huesca en el siglo VI. Precisiones críticas para la fijación del texto, "Cuadernos de Historia. J. Zurita", 47-48 (1983), 7-70.

GALIAY SARAÑANA, J.

1946.- La dominación romana en Aragón (Zaragoza 1946).

GALLARDO, A.

1934.- Una via romana al coll d'Àger, "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", 464 (1934), 26-27.

GALSTERER, H.

1971.- Untersuchungen zum römischen Stadtwesen auf der iberischen Halbinsel, "Madriider Forschungen", 8 (Berlin 1971).

GARCÍA Y BELLIDO, A.

1945.- Bandas y guerrillas en las luchas con Roma,

- "Revista "Hispania"; tomo V, núm. 21 (1945)
= "Conflictos y Estructuras Sociales en la
Hispania Antigua" (Madrid 1977), 13-60.
- 1949.- Esculturas romanas de España y Portugal
(Madrid 1.949, dos vols.)
- 1951.- Algunos problemas relativos a las invasio-
nes indoeuropeas en España, AE Arq., XXIII,
núm. 82 (1951), 487-496.
- 1952.- Los Pirineos a través de los geógrafos
griegos y romanos, "Pirineos", t. VIII, núm.
25 (1952), 471-484.
- 1957.- Informe sobre un miliario romano hallado
en 1956 en Binaced (Huesca), BRAH, CXL (1957),
33-39.
- 1959 a.- Las colonias romanas de Hispania, "Anua-
rio de Historia del Derecho Español", XXIX
(1959), 447-512.
- 1959 b.- El elemento forastero en Hispania romana,
BRAH, CXLIV (1959), 119-154.
- 1961.- El "Exercitus Hispanicus" desde Augusto a
Vespasiano, AE Arq., vol. XXXIV (1961), 114-
160.
- 1962.- Dispersión y concentración de itinerantes
en la España Romana, "Archivum", XII - "Mis-
celánea Asturiana dedicada a Juan Uria Riu"
(1962), 39-52.
- 1962-1963.- Dos problemas de la romanización en
Tarragona: las colonias Tarraco y Dertosa,
BA, época IV, fasc. 77-84, (1962-1963), 3-5.
- 1963 a.- Los auxiliares hispanos en los ejérci-
tos romanos de ocupación (200 al 30 a. de
J.C.), "Emérita", 31, 1 (1963) 213-226.

- 1963 b.- El lienzo megalítico del Artemision de Saguntum, BRAH, CLIII (1963), 301-305.
- 1963 c.- Das Artemision von Sagunt, MM, IV (1963), 87-98.
- 1966 a.- Nochmals über das Artemision von Sagunt, MM, VII (1966), 156-161.
- 1966 b.- Galos, Ligures, Rutenos y Aetolios como auxiliares de los ejércitos de ocupación de la Península Ibérica durante la República, BA, época IV, fasc. 93-96 (1.966), 47-48.
- 1967.- La latinización de Hispania, AE Arq., 40 (1967), 3-29.
- 1968.- España y los españoles hace dos mil años. Según la "Geografía" de Strábon, (Madrid 1968, 4ª. ed.).
- 1976.- El ejército romano en Hispania, AEArq., vol. 49 (1976), 59-101.
- 1977.- La España del siglo primero de nuestra Era (según P. Mela y C. Plinio) (Madrid 1977, 2ª. ed.).

GARCÍA IGLESIAS, L.

- 1976.- Algunas observaciones sobre los pueblos pirenaicos en la Baja Antigüedad, "2 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Els pobles pre-romans del Pirineu (Puigcerdà 1976)" (Puigcerdà 1978), 319-328.
- 1978.- Los judíos en la España Antigua (Madrid 1978).

GAYRAUD, M.

- 1975.- Les inscriptions de Ruscino, "Actes du

colloque archéologique: Ruscino. État des travaux et recherches en 1975 (Perpignan 1975)", dins "Revue Archéologique de Narbonnaise", supplement 7 (1980), 67-98.

GIBERT i ARTISSA, J.

1981.- Reconeixement dels límits del terme d'Artés al segle X, "Miscel.lània d'Estudis Bagençs", I (Centre d'Estudis del Bages 1981), 140-150.

GIL FARRÉS, O.

1966.- La moneda hispànica en la Edad Antigua (Madrid 1966).

GÓMEZ MORENO, M.

1925.- Sobre los Íberos y su lengua, dins "Homenaje a Menéndez Pidal", vol. III (Madrid 1925), 475-499 = Sobre los íberos: El Bronce de Ascoli, dins "Misceláneas. Historia-Arte-Arqueología (dispersa, emendata, addita, inedita). Primera serie: La Antigüedad" (Madrid 1949), 233-256.

1949.- Tabellae defixionum emporitanae, "Misceláneas. Historia-Arte-Arqueología (dispersa, emendata, addita, inedita). Primera serie: La Antigüedad" (Madrid 1949), 331-335.

GONZÁLEZ ECHEGARAY, J. y SOLANA SAINZ, J.M.

1975.- La legión IV Macedonica en España, "Hispania Antiqua", V (1975), 151-204.

GORGES, J.G.

1979.- Les villas hispano-romaines. Inventaire

et problématique archéologiques (Paris 1979).

GRANADOS GARCIA, J.O.

1976.- Notas para el estudio topográfico de la colonia Barcino en el s. I: la primera muralla de la ciudad, "Symposion de Ciudades Augusteas (Zaragoza 1976)", vol. II (Zaragoza 1976), 215-223.

1977-1978.- Excavación de la torre de flanqueo sudoeste de la puerta decumana de la colonia Barcino, "Pyrenae", 13-14 (1.977-1.978), 253-273.

1979.- El nacimiento de la colonia Barcino (Museo de Historia de la Ciudad - Puig Castellar 1979).

GRAU, R.

1960.- Note sur des trouvailles de monnaies à legende ibere dans la region Bas-Languedoc-Roussillon, "Actas del VII Congreso Nacional de Arqueología (Barcelona 1960)" (Zaragoza 1962), 304-311.

GRIERA, A.

1914.- Els noms dels vents en català, "Butlletí de dialectologia catalana", II (1914), 74-96.

GROAG, E.

1927.- L. Licinius Sura, RE, XIII (1927), cols. 471-485.

GROAG, E. et STEIN, A.

1933- Prosopographia Imperii Romani, Saec. I, II, III (Berlin 1933-)

GROSSE, R.

1947.- Fontes Hispaniae Antiquae. Fasc. IX. Las fuentes de la época Visigoda y Bizantinas, (Barcelona 1947).

1959.- Fontes Hispaniae Antiquae. Fasc. VIII, Las fuentes desde César hasta el siglo V d. de J.C., (Barcelona 1959).

GUADÁN, A. Ma. de

1969.- Numismática Ibérica e Ibero-Romana (Madrid 1969).

GUDIOL, J.

1907.- L'Ausa Romana y el seu temple (Vich 1907).

1916.- Ara Ausetana dedicada a Diana, "Gazeta de Vich" any III, núm. 272 (1916), 1-2.

GUITART DURAN, J.

1976.- Baetulo. Topografía Arqueológica, Urbanismo e Historia (Badalona 1.976).

HAUSCHILD, TH.

1976.- Tarraco en la época Augustea, "Symposion de Ciudades Augusteas (Zaragoza 1976)", vol. I (Zaragoza 1976), 213-218.

HENDERSON, M.I.

1942.- Julius Caesar and Latium in Spain "Journal of Roman Studies", XXXII (1942), 1-13.

HEURGON, J.

1952.- La date des Gobelets de Vicarello, REA, LIV (1952), 39-50.

HILL, G.F.

- 1931.- Notes on the ancient coinage of Hispania Citerior (New York 1.931).

HIRSCHFELD, O.

- 1888.- Corpus Inscriptionum Latinarum volumen XII. Inscriptiones Galliae Narbonensis Latinae (Berlin 1.888).
- 1899.- Corpus Inscriptionum Latinarum volumen XIII. Inscriptiones Trium Galliarum et Germaniarum Latinae, Parts prima, Fasciculus Prior. Inscriptiones Aquitaniae et Lugudunensis (Berlin 1899).

HÜBNER, Ae.

- 1869.- Corpus Inscriptionum Latinarum II. Inscriptiones Hispania Latinae (Berlin 1869).
- 1871.- Inscriptiones Hispaniae Christianae (Berlin 1871 (reimpr. Hildsheim-New York 1975)).
- 1872.- Additamenta ad Corporis vol. II, dins "Ephemeris epigraphica", I (1872), pàg. 47 ss.
- 1886.- Inscripción romana de Argavieso. Poetas españoles del primer siglo, BRAH, VIII (1886), 311-316.
- 1892.- Corpus Inscriptionum Latinarum II supplementum (Berlin 1892).
- 1899.- Additamenta nova ad Corporis vol. II, dins "Ephemeris epigraphica", VIII (1899).
- 1903.- Additamenta nova ad Corporis vol. II, dins "Ephemeris epigraphica", IX,1(1903), 12-185.

HUNTINGFORD, E. y MUNTAL, J.

- 1976.- Un solidus de la época de Severo III procedente de Esterri d'Aneu, "Pyrenae", XII (1976), 191-192.

JANNORAY, J.

- 1955.- Ensérune, Contribution à l'étude des civilisations préromaines de la Gaule méridional, (Paris 1.955).

JONES, A.H.M., MARTINDALE, J.R. y MORRIS, J.

- 1971.- The Prosopography of the Later Roman Empire (Cambridge University Press 1971).

JUNYENT, Ed.

- 1955.- Un nuevo miliario Ausetano, "Ausa", vol. II, núm. 14 (1955), 148-152.
- 1976.- La ciutat de Vic i la seva història (Barcelona 1976).

JUNYENT, Em.

- 1977.- Problemática general de la iberización en la Cataluña interior, "Simposi Internacional: Els orígens del món ibèric (Barcelona-Empúries 1977)", dins "Ampurias", 38-40 (1976-1978), 177-185.
- 1979.- Els ilergetes, "L'Avenç", 14 (març 1979), 35-40.

JUNYENT, E. i PÉREZ, A.

- 1983.- Noves dades sobre la ciutat romana d'Ilerda, dins "Tribuna d'arqueologia 1982-1983" (Barcelona 1983), 63-73.

KAJANTO, I.

1965.- The Latin Cognomina, "Commentationes Humanarum Litterarum", XXXVI, 2 (Helsinki-Helsingfors 1965).

1968.- The significance of non-latin cognomina, "Latomus", 27 (1968), 517-534.

KUBITSCHKE, W.

1889.- Imperium Romanum tributim descriptum, (Viena 1889).

LAFONT, V.

1974.- Quelques remarques, dins "Le site antique de Ruscino" (Perpignan 1974), 31-32.

LAMBOGLIA, N.

1955.- Scavi Italo-Spagnoli ad Ampurias, "Rivista di Studi Liguri", XXI (1955), 195-212.

1959.- Una nuova popolazione Pirenaica: gli Olossitani, "Rivista di Studi Liguri", XXV (1959), 147-161.

1973.- La formazione del municipio di Emporiae, "Rivista di Studi Liguri", XXXIX (1973), 21-35.

LAMBRECHTS, P.

1936.- La Composition du Sénat Romain de l'Accession au Trône d'Hadrien a la Mort de Commode (117-192), (Antwerpen 1936).

1937.- La Composition du Sénat Romain de Septime Sévère a Dioclétien (193-284) (Budapest 1937).

LARA PEINADO, F.

1968.- La "Ilerda" romana. Crítica histórica y relación de materiales romanos de Lérida, "XI Congreso Nacional de Arqueología (Mérida 1968)" (Zaragoza 1970), 627-662.

1972.- La "Ilerda" romana, (Barcelona 1972).

1973.- Epigrafía romana de Lérida, (Lérida 1973).

1974.- En torno a los topónimos Terra Hilarden-si de la donación del diácono Vicente de Huesca, "Ilerda", XXXV (1974), 33-43.

LE ROUX, P.

1972.- Recherches sur les Centurion de la Legio VII Gemina, "Melanges de la casa de Velázquez", VIII (1972), 89-159.

LESKY, A.

1983.- Historia de la Literatura Griega (Madrid 1983, para la versión española).

LIZOP, R.

1931.- Histoire de deux Cites Gallo-Romaines. Les Convenae et les Consoranni (Comminges et Couserans) (Toulouse-Paris 1931).

LLADÓ-FONT, J.

1977.- Rosselló-Cerdanya trait d'union du monde ibère avec le Bas-Languedoc, "Simposi Internacional: Els Orígens del món ibèric (Barcelona-Empúries 1977)", dins "Ampurias", 38-40 (1976-1978), 401-406.

ILETGET, T.

- 1881.- Excursió a Caldas de Malavella, "Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana", I (1881), 156-173.

LOMMATZSCH, E.

- 1926.- Carmina Latina Epigraphica suppl. (Leipzig 1926).

LOSTAL PROS, J.

- 1977.- Arqueología del Aragón Romano (primera parte), "Caesaraugusta", 41-42 (1977), 5-89.
 1978.- Arqueología del Aragón Romano (continuación), "Caesaraugusta", 45-46 (1978), 67-112.
 1979.- Arqueología del Aragón Romano (continuación), "Caesaraugusta", 47-48 (1979), 233-296).
 1980.- Arqueología del Aragón Romano (Zaragoza 1980).

MACÍAS, M.

- 1905.- Inscripción honorífica encontrada en Astorga, BRAH, XLVII (1905), 479-483.

MAGALLÓN BOTAYA, M.A. i FERRÉ CASTÁN, J.C.

- 1977.- Notas sobre una prospección realizada en Labitolosa (La Puebla de Castro) (Huesca). "Estudios del Seminario de Prehistoria, Arqueología e Historia Antigua de la Facultad de Filosofía y Letras de Zaragoza", III (1977), 153-162.

MALUQUER DE MOTES i NICOLAU, J.

- 1947-1948.- Una necrópolis romana en el fondo del

embalse de San Antonio (Lérida), "Ampurias", IX-X (1947-1948), 293-296.

1968.- Epigrafía prelatina de la Península Ibérica (Barcelona 1968).

1976.- Panorama general de la problemática sobre el urbanismo prerromano en la Península Ibérica, "Symposion de Ciudades Augusteas (Zaragoza 1976)", vol. I (Zaragoza 1976), 7-27.

MALUQUER DE MOTES, J.

1981.- L'explotació del bosc i el transport de la fusta (els raiers), "L'Avenç", 34 (Gener 1981), 36-43.

MANGAS MANJARRES, J.

1971 a.- Un capítulo de los gastos en el municipio romano de Hispania a través de las informaciones de la epigrafía latina, "Hispania Antiqua", I (1971), 105-146.

1971 b.- Esclavos y libertos en la España romana (Salamanca 1971).

MARCA, P. de

1688.- Marca Hispanica sive limes Hispanicus (Paris 1688).

MARCO SIMÓN, F.

1976.- Sobre iconografía indígena de los pueblos pirenaicos, "2 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Els pobles pre-romans del Pirineu (Puigcerdà 1976)" (Puigcerdà 1976), 301-314.

MARINER BIGORRA, S.

1952.- Inscripciones hispanas en verso (Barcelo-

na 1952).

1961.- Los conjuntos epigráficos romanos del Museo de Historia de la Ciudad, "Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad", II (1961), 5-106.

1967.- Complementos de los conjuntos epigráficos romanos del Museo de Historia de la Ciudad (hasta 1965, inclusive), "Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad" X (1967) = "Estudios dedicados a Agustín Durán i Sanpere I", pàgs. 61-127.

1973.- Inscripciones romanas de Barcelona (Lapidarias y Musivas) (Barcelona 1973)

1975 a.- La Barcelona romana a través de su municipio, "Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad", XVI (1975), 185-197.

1975 b.- Nuevos testimonios del culto mitraico en el litoral de la Tarraconense, "Segundo Congreso Internacional de Estudios sobre las culturas del Mediterráneo Occidental (Barcelona 1975)" (Barcelona 1978), 79-84.

MARINER BIGORRA, S. y PITA MERCÉ, R.

1967.- Lápida funeraria de Servilla Prepusa a su hija Lesbia, hallada en Guissona (Lérida), AE Arq., t. 40 (1967), 60-68.

MARQUÈS, B.

1977.- Sant Just, bisbe d'Urgell (.527-546..), "Església d'Urgell", 53 (1977), 9-11.

MARTÍN BUENO, M.

1976.- Vías de comunicación y romanización del

Alto Aragón, "2 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Els pobles pre-romans del Pirineu (Puigcerdà 1976)" (Puigcerdà 1978), 275-282.

MARTÍN ORTEGA, M.A.

1981.- El taller de ceràmiques emporitanes de Fellines, "Estudi General", número 1, volum I (1981), 37-49.

MARTÍN VALLS, R.

1967.- La circulación monetaria ibérica (Universidad de Valladolid 1967).

MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J.

1974.- La campaña de Catón en Hispania (Esplugues de Llobregat 1974).

MAS GOMIS, L.

1948.- Situación de la estación o poblado de Arragona de los itinerarios romanos de los primeros siglos, "Crónica del IV Congreso Arqueológico del Sudeste Español (Elche 1948)" (Cartagena 1949), 393-399.

MATEU i LLOPIS, F.

1945-1946.- Hallazgos monetarios IV, "Ampurias", VII-VIII (1945-1946), 233-276.

1947-1948.- Hallazgos monetarios V, "Ampurias", IX-X (1947-1948), 55-95.

1951.- Hallazgos monetarios VI, "Ampurias", XIII, (1951), 203-255.

1952.- Hallazgos monetarios (VII) (1), "Numario

Hispánico", I (1952), 225-255.

1975.- Hallazgos monetarios XXIII "Numisma",
XXV, núms. 132-137 (1975), 235-272.

MAYER, M., FABRE, G. y RODÀ, I.

1979.- Panorama de la religión romana en el Vallés, "Actas del Simposio: La religión romana en Hispania (Madrid 1979)" (Madrid 1981), 133-138.

MAYER, M. i RODÀ, I.

1975.- La influencia helénica en los antropónimos romanos de Catalunya, "Segundo congreso internacional de Estudios sobre las Culturas del Mediterráneo Occidental (Barcelona 1975)" (Barcelona 1978), 85-103.

McELDERRY, R. KNOX

1918.- Vespasian's reconstruction of Spain, "Journal of Roman Studies", VIII (1918), 53-102.

1919.- Vespasian's reconstruction of Spain- addenda, "Journal of Roman Studies", IX (1919), 86-94.

MENÉNDEZ PIDAL, R.

1918.- Sobre las vocales ibéricas "e" y "o" en los nombres toponímicos, "Revista de Filología Española", V (1918), 225-255.

1960.- Colonización suritálica de España según testimonios toponímicos e inscripcionales, dins "Enciclopedia Lingüística Hispánica" (Madrid 1960), pàgs. LIX-LXVIII.

1968.- Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI (Madrid 1968, sexta edición, según la tercera muy corregida y adicionada).

1979.- El idioma español en sus primeros tiempos (Madrid 1979, 9a. ed .)

MICHELENA, L.

1964.- Textos arcaicos vascos (Madrid 1964).

MILLER, K.

1916.- Itineraria romana. Römische Reisewege und der Hand der Tabula Peutingeriana (Stuttgart 1916 (reimpr. Roma 1964)).

MOLAS FONT, Ma. D.

1979.- Acerca de la urbe Ausetanorum y la ciudad romana de Ausa, "Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología", XLV (1979), 189-202.

1982.- Els ausetans i la ciutat d'Ausa (Vic 1982).

MOLAS i FONT, Ma. D. i OLLICH i CASTANYER, I.

1983.- Descobriments d'un miliari romà del segle II abans de Crist, a Santa Eulàlia de Riuprimer, "El 9 nou", 15-4-83.

MOMMSEN, Th.

1905.- Gesammelte Schriften. vol. I. Juristische Schriften (Berlín 1905).

MONER DE BARDAXÍ, J.A.

1806.- Colección de inscripciones romanas de la

villa de Isona en el principado de Cataluña: con una sucinta noticia del rueto donde se hallan colocadas y de los historiadores que hacen mención de ellas, presentada en la oración gratulatoria de 30 de abril de 1.806, "Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona", tomo II (Barcelona 1868), 241-249.

MONTENEGRO DUQUE, A.

1975.- Problemas y nuevas perspectivas en el estudio de la Hispania de Vespasiano, "Hispania Antiqua", V (1975), 7-88.

MONTES, A. de y SALA, I.

1962.- Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares: Caldas de Montbuy, "Ampurias", XXIV (1962), 284-290.

MONTÓN BROTO, F.J.

1976-1977.- El miliario de Morell, BA, época IV, fasc. 133-140 (1976-1977), 45-47.

MULLER, C.

1883.- Claudii Ptolemaei Geographia (Paris 1883).

MUNDÓ, A.M.

1975.- La vinguda de Sant Pau a Hispània: estat de la qüestió, "Segundo Congreso Internacional de Estudios sobre las Culturas del Mediterráneo Occidental (Barcelona 1975)" (Barcelona 1978), 104-107.

MUNÍZ COELLO, J.

1980.- El sistema fiscal en la España Romana (Re-

pública y Alto Imperio) (Huelva 1980).

NICOLAU D'OLWER, L.

- 1929.- Dades sobre l'ensenyament a Catalunya a l'època romana, "Miscel.lània Crexells" (Publicacions de la Fundació Bernat Metge, Barcelona 1929), 131-139.

NIETO PRIETO, J.

- 1983.- Darrers treballs d'arqueologia subaquàtica, dins "Tribuna d'arqueologia 1982-1983" (Barcelona 1983), 39-42.

NOLLA BRUFAU, J.M.

- 1978.- La ciudad romana de Gerunda (Resumen de Tesis Doctoral) (Universidad Autónoma de Barcelona 1978).

NOLLA, J.M. i NIETO, F.J.

- 1976.- Alguns aspectes de la romanització al nord-est de Catalunya "2 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Els pobles pre-romans del Pirineu (Puigcerdà 1976)" (Puigcerdà 1978), 235-244.
- 1979.- Acerca de la cronología de la muralla tardía de Gerunda, "Faventia", I, 2 (1979), 263-283.

NOLLA, J.M. ., PADRÓ, J. i SANMARTÍ, E.

- 1979.- Algunes consideracions sobre el forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre), "Informació Arqueològica", 30 (1979), 151-153.

NUIX ESPINOSA, J.M.

- 1978.- Els Prats de Rei, "Informació Arqueolò-

gica", 26 (1978), 32.

OIKONOMIDES, Al. N.

- 1975.- The sanctuary of Sarapis in Emporion and his cult in Massalia, "Antipolis", vol. I, núm. 2 (1975), 77-81.

OLIVA PRAT, M.

- 1974.- Troballes romanes a Llívia, "I Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1974)", dins: "CYPSELA", I (1976), 136-140.

OTHMER, W.

- 1911.- Les tribus de la Hispania Tarraconensis en temps dels romans "Anuari de la Real Academia de Bonas Lletres de Barcelona" VI, (1911), 325-348.

PADRO i PARCERISA, J.

- 1974 a.- L'edat del ferro i la romanització a les comarques septentrionals de l'interior de Catalunya, "Actes del I Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1974)", "CYPSELA", I (1976), 111-114.
- 1974 b.- Aportacions al coneixement de la via romana de Iulia Livia a Ilerda, "Actes del I Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1974)", "CYPSELA", I (1976), 141-144.
- 1976.- Consideracions sobre el límit entre la Hispània i la Gàl·lia, "2 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Els Poble pre-romans del Pirineu (Puigcerdà 1976)"

(Puigcerdà 1978), 231-233.

PADRÓ PARGERISA, J. i FERRAN RAMIS, A. Ma.

- 1971.- Estado actual de la arqueología en el enclave de Llivia, "Actas del XII Congreso Nacional de Arqueología (Jaén 1971)" (Zaragoza 1973), 865-874.

PAIS, E.

- 1918.- Il decreto di Gn. Pompeo Strabone. Sulla Cittadinanza Romana dei cavalieri Ispani, dins "Ricerche Sulla Storia e sul diritto romano. I. Dalle Guerre Puniche a Cesare Augusto". (Roma 1918), 169-226.

PALOL SALELLAS, P. de

- 1962.- Problemas de Cataluña Paleocristiana y Visigoda, "II Symposium de Prehistoria Peninsular: Problemas de la Prehistoria y de la Arqueología Catalanas (Barcelona 1962)" (Barcelona 1963), 247-260.
- 1.967.- Arqueología cristiana de la España romana. Siglos IV-VI (Madrid-Valladolid 1967).
- 1968.- Arte hispánico de la época Visigoda (Barcelona 1968).
- 1969.- Arte paleocristiano en España (Barcelona 1969).
- 1978.- El Baix Imperi, dins "Història de Catalunya", vol. I (Barcelona 1978), 239-256.
- 1981.- Catalunya i Balears en temps Paleocristians i Visigòtics. Les noves descobertes

arqueològiques i literàries, "Memòria de l'any 1981 de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona", 37-47.

PALLARES, F.

1970.- La topografia e le origini di Barcellona Romana, "Omaggio a Fernand Benoit", vol. IV (Bordighera 1972) = "Rivista di Studi Liguri", XXXVI (1970), 63-102 = La topografia i els orígens de la Barcelona romana, "Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad", XVI (1975), 5-48.

PANO, M. de

1934.- El mosaico de Estada, "Boletín de la Academia Aragonesa de Nobles y Bellas Artes de San Luis y del Museo Provincial de Bellas Artes de Zaragoza", segunda época, núm. 1 (1934), 3-11.

PASCUAL GUASCH, R.

1960.- Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora, "Actas del VII Congreso Nacional de Arqueología (Barcelona 1960)" (Zaragoza 1962), 334-345.

1974.- Las ánforas de la Layetania, "Méthodes Classiques et Méthodes Formelles dans l'Étude des Amphores (Actes du Colloque de Rome, 1974)" (École Française de Rome, 1977), 47-96.

PENA, M. J.

1979.- Contribución al estudio del culto de Diana en Hispania, "Actas del Symposio: La religión romana en Hispania (Madrid 1979)" (Madrid 1981), 47-57.

1981.- Epigrafía Ampuritana (1953-1980), "Quaderns de Treball", 4 (1981).

PENA, M.J., RIPOLL, E. i SANMARTÍ, E.

1978.- Noves aportacions al coneixement de l'etapa tardo-republicana a Empúries, "Informació Arqueològica" XXVII-XXVIII (1978), 62-67.

PEREIRA MENAUT, G.

1973.- Problemas de la consideración global de las inscripciones epigráficas latinas, "Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia", 9 (1973), 125-152.

PÉREZ, J.A.

1981.- Els "conuentus iuridici" romans, "L'Avenç" núm. 44 (desembre 1981), 34-38.

PETERSEN, L.

1966- Prosopographia Imperii Romani. Saec. I, II, III (Berlin 1966-).

PETIT, P.

1969.- La paz romana (Barcelona 1969).

PFLAUM, H. G.

1960-1961.- Les Carrieres Procuratoriennes Equestres sous le Haut-Empire Romain

(Paris 1960-1961, 3 vols.)

- 1964.- La part prise par les chevaliers romains originaires d'Espagne a l'administration impériale, "Actes du Colloque International sur: Les Empereurs Romains d'Espagne (Madrid 1964)" (Paris 1965), 87-121.
- 1970.- Les officiers equestres de la légion VII Gemina, dins "Legio VII Gemina" (León 1970), 353-381.

PITA MERCÉ, R.

- 1951.- Datos arqueológicos provinciales III: Localizaciones en el Ribagorzana, "Ilerda", XV (1951), 58-59.
- 1952.- Gentilidades y ciudades del pueblo ilergete, "Argensola", tomo III, núm. 12 (1952), 293-319.
- 1953.- Datos arqueológicos Ilerdenses IV: Inscripciones romanas en Guisona, nuevas lápidas romanas en Isona i cabeza de escultura romana cerca de Graus, "Ilerda", XVII (1953), 104-105, 105 i 108.
- 1954.- Datos arqueológicos Ilerdenses V: La labor de localización arqueológica del Dr. Camps Cava en Guisona, Sobre la vía romana de Áger i Ruinas de Labitolosa en Puebla de Castro, "Ilerda", XVIII (1954), 201-205, 210-211 i 214-215.
- 1961.- El sistema de poblamiento antiguo en las tierras de la provincia de Huesca, "Argensola", tomo XII, núm. 45-46 (1961), 105-130.

- 1962.- Notas de arqueología de Cataluña y Baleares II: Ager, Abella de la Conca, Arties, Isona, "Ampurias", XXIV (1962), 315-317, 317-318, 322 i 327.
- 1963.- Prospección arqueológica en Isona (Lérida), "Ampurias", XXV (1963), 219-224.
- 1963-1965.- La vía romana desde Lérida a Bujaraloz, "Ilerda", XXVII-XXVIII (1963-1965), 51-77.
- 1964-1965.- Notas de arqueología de Cataluña y Baleares III: Barruera, Bausén, Betlan, Bordas, Bossost, Lés, Tredòs, "Ampurias", XXVI-XXVII (1964-1965), 295-296, 297-298, 300-301 i 318-319.
- 1967 a.- La muralla romana de Ager (Lérida), AE Arq. vol. XL (1967), 104-109.
- 1967 b.- La historia antigua y arqueología del Pallars, "Resumen de la conferencia pronunciada en Tremp el día 17 de noviembre de 1967" (Instituto de Estudios Ilerdenses, Lérida 1968).
- 1968.- Notas de arqueología de Cataluña y Baleares IV: Aitona, Alcarràs, Belianes, Florejacs, Guissona, Isona, Lérida, Penelles, Serós, Vilanova de la Barca, "Ampurias", XXX (1968), 332, 333, 334-335, 337, 337-338, 338-341, 341-344, 344-345, 346 i 347.
- 1969 a.- Influencias ultrapirenaicas al sur de los Pirineos centrales en la antigüedad, "Actes du 94e. Congrès National des Sociétés Savantes (Pau 1969)" (Paris 1971), 9-41.
- 1969 b.- Mosaicos romanos tardíos en las comarcas del Segre y Cinca, BSEAA, XXIV-XXV (1969), 31-64.

1977.- Economia de les terres lleidatanes al Baix Imperi Romà (Barcelona 1977).

PLADEVALL, A.

1974.- El santuari de la Mare de Déu del Coll, (Granollers 1974).

PONS SALA, J.

1976.- Estudio de la estructura social de Dertosa y Aeso en el Alto Imperio a través de la epigrafía, (Tesi de Llicenciatura llegida al Departament de Prehistòria i Història Antiga de la Universitat de Barcelona el 13 de desembre de 1976).

1977.- Algunas consideraciones teóricas sobre el sevirato como indicador de dinamismo socio-económico, "Actas del I coloquio de Historia Antigua: Estructuras sociales durante la Antigüedad (Oviedo 1977)", dins "Memorias de Historia Antigua I" (Instituto de Historia Antigua de la Universidad de Oviedo 1978), 215-219.

1979 a.- Propiedad privada de la tierra y comunidades campesinas pirenaicas. Análisis de una sentencia judicial del año 193, "Actas del III coloquio de Historia Antigua (Oviedo 1979)", dins "Memorias de Historia Antigua III" (Instituto de Historia Antigua de la Universidad de Oviedo 1979), 111-124.

1979 b.- Marcus Licinius Celtiber un membre important de l'aristocràcia municipal d'Aeso. Nous materials epigràfics, "Faventia", I, 1 (1979), 99-110.

1980.- Notes històriques sobre el municipium Sigarrensis, "Recerques Lleidatanes", II

(1980), 39-48.

1982 a.- Conflictes i dualitat socio-econòmica a la Catalunya pirinenca durant l'Alt Imperi, "Fonaments", III (1982), 11-44.

1982 b.- Una inscripció de Germània de dos legionaris ausonencs, "Ausa", vol. X, núms. 102-104 (1982), 319-328.

1983.- Alguns aspectes de la Ribagorça de l'Època Romana a través de l'epigrafia i la documentació visigòtica i medieval, "Ampurias", XLV (1983),

PONSICH, P.

1983.- Des Wisigoths aux Arabes et aux Carolingiens, dins "Le Pays Catalan", Tome I, sous la direction de Jean Sagnes (Pau 1983), 139-175.

PREVOSTI i MONCLUS, M.

1981 a.- Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo (Badalona 1981).

1981 b.- Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro (Mataró 1981).

PUIG i CADAFALCH, J.

1913-1914.- Troballes noves a Tarragona. Inscripcions, AIEC, V (1913-1914), 864.

1915-1920.- La catedral visigòtica d'Egara, AIEC, VI (1915-1920), 747-753.

1921-1926.- Monuments funeraris romans, AIEC, VII (1921-1926), 84-90.

1934.- L'arquitectura romana a Catalunya (Barcelona 1934, segona edició).

PUJOL, P.

- 1917.- L'acta de consagració i dotació de la catedral d'Urgell, de l'any 819 o 839, "Biblioteca Filològica", IX- "Estudis romànics", II (1917), 92-115.

PY, M.

- 1974.- Le problème des Volques Arécomiques à la lumière des résultats actuels de la recherche archéologique, "Miscelánea Arqueológica. XXV Aniversario de los Cursos Internacionales de Prehistoria y Arqueología en Ampurias (1.947-1.971)", tomo II (Barcelona 1974), 209-254.

RÉMONDON, R.

- 1967.- La crisis del imperio romano de Marco Aurelio a Anastasio (Barcelona 1967).

RIBAS BERTRAN, M.

- 1964.- Els orígens de Mataró (Mataró 1964).

RICHARD, J.-C.M.

- 1971.- Les imitations de la Drachme de Rhodé (Rosas España) en Gaule du Sud, "Acta Numismática", I (1971), 39-44.

RICHARD, J.-C.M. i CLAUSTRES, G.

- 1975.- Les monnaies de Ruscino, "Actes du colloque archéologique: Ruscino. État des travaux et recherches en 1975 (Perpignan 1975)", dins "Revue Archéologique de Narbonnaise", supplément 7 (1980), 107-131.

RIPOLL PERELLÓ, E.

1969.- Ampurias. Guía itineraria. Descripción de las ruinas y museo monográfico (Barcelona 1969).

1976.- El problema dels indiquetes en relació amb la ciutat d'Empúries, "2 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Els pobles pre-romans del Pirineu (Puigcerdà 1976)" (Puigcerdà 1978), 137-146.

1978.- Els orígens de la ciutat romana d'Empúries, "Discurs llegit el dia 8 de juny de 1978 en l'acta de recepció pública del Dr. E. Ripoll i Perelló a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona" (Barcelona 1978).

RITTERLING, E.

1925.- Legio, RE, XII 2 (1925), col. 1361-1829.

RIU RIU, M.

1961.- Las comunidades religiosas del antiguo obispado de Urgell (siglos del VIII al XVI, (Resumen de tesis de doctorado) (Universidad de Barcelona 1961).

ROCAFORT, C.

s.a.- Provincia de Lleyda, volum de la "Geografia General de Catalunya" dirigida per F. Carreras Candi (Barcelona s.a.).

RODA, I.

1970.- Lucius Licinius Secundus Liberto de Lucius Licinius Sura, "Pyrenae", VI (1970), 167-183.

- 1976.- Barcino. Su fundación y títulos honoríficos, "Symposion de ciudades augusteas (Zaragoza 1976)", vol. II (Zaragoza 1976), 225-232.
- 1978.- Le iscrizioni in onore di Lucius Minicius Natalis Quadronius Verus, "Dacia", XXII (1978), 219-223.
- 1979.- Las dedicatorias a divinidades en la Barcelona romana, "Actas del Symposio: La religión romana en Hispania (Madrid 1979)", (Madrid 1981), 121-132.
- 1980 a.- La inscripción de Lucio Cecilio Optato, "Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat", XVIII (1980), 5-49.
- 1980 b.- Inscripcions romanes inèdites de Catalunya, "Fonaments" II (1980), 109-115.

RODRÍGUEZ ADRADOS, F.

- 1950.- Las rivalidades de las tribus del N.E. español y la conquista romana, "Estudios dedicados a Menéndez Pidal", t. I (Madrid 1950), 563-587.

RODRÍGUEZ DUQUE, J.I.

- 1976.- Els Pirineus a les fonts clàssiques, "2 Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Els pobles pre-romans del Pirineu (Puigcerdà 1976)" (Puigcerdà 1978), 315-318.

RODRÍGUEZ NEILA, J.F.

- 1975.- Notas sobre las "annonae" municipales de Hispania, "Hispania Antiqua", V (1975), 315-326.

1976.- A propósito de la noción de "municipium" en el mundo romano "Hispania Antiqua", VI (1976), 147-167.

1977.- La terminología aplicada a los sectores de población en la vida municipal de la Hispania romana, "Actas del I coloquio de Historia Antigua: Estructuras sociales durante la Antigüedad (Oviedo 1977)", dins "Memorias de Historia Antigua I" (Instituto de Historia Antigua de la Universidad de Oviedo 1978), 201-214.

ROLDÁN HERVÁS, J.M.

1974.- Hispania y el ejército romano. Contribución a la historia social de la España Antigua (Salamanca 1974).

1975.- Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica (Valladolid 1975).

1976.- El ejército romano y la romanización de la Península Ibérica, "Hispania Antiqua", VI (1976), 125-145.

ROHLFS, G.

1952.- Le suffixe preroman -ué, -uy dans la toponymie aragonaise et catalane, "Archivo de Filología Aragonesa", t. IV (1952), 129-152.

ROSTOVITZEFF, M.

1962.- Historia social y económica del Imperio Romano (Madrid 1962, 2 vols.).

RUBIO FERNÁNDEZ, L.

1958.- San Paciano. Obras (Barcelona 1958).

SAGREDO SAN EUSTAQUIO, L. y CRESPO ORTIZ DE ZÁRATE, S.

1975.- La enseñanza en la Hispania Romana, "Hispania Antiqua", V (1975), 121-134.

SALES, N.

1983.- Mules, ramblers i fires (s. XVIII i XIX), "L'Avenç", 62 (juliol-agost 1983), 23-33.

SÁNCHEZ ALBORNOZ, C.

1949.- Proceso de la romanización de España desde los Escipiones hasta Augusto, "Anales de Historia Antigua y Medieval", II (1949), 5-35.

SANCHIS GUARNER, M.

1956.- Factores históricos de los dialectos catalanes, dins "Estudios dedicados a Menéndez Pidal", tomo VI (Madrid 1956), 151-186.

1980.- Aproximació a la història de la llengua catalana (Estella 1980).

SANCHO ROCHER, L.

1981.- El convento jurídico caesaraugustano (Zaragoza 1981).

SANFELIU i ROCHET, G.

1977.- Els imprecisos límits de la Segarra (Tàrraga 1977).

SANMARTÍ GREGO, E.

1973 a.- Una nueva lápida ampuritana, dins: "Ac-

tas del XIII Congreso Nacional de Arqueología (Huelva 1973)" (Zaragoza 1975), 963-966.

1973 b.- Acerca del periodo tardorrepublicano en Emporion, "Acta Numismática", III (1973), 11-24.

1978.- La cerámica campaniense de Emporion y Rhode (Barcelona 1978 2 vols.)

1979.- La societat i l'economia dels ibers, "L'Avenç", núm. 14 (Març 1979), 20-26.

SANMARTÍ, E., NOLLA, J.M. i MAR, R.

1983.- Les excavacions de l'estiu de 1982 al fòrum de la ciutat romana d'Empúries, dins "Tribuna d'arqueologia 1982-1983" (Barcelona 1983), 75-78.

SANTERO SANTURINO, J.M.

1978.- Asociaciones populares en Hispania Romana (Universidad de Sevilla 1978).

SCHTAJERMAN, E.M.

1977.- Las provincias hispanas (capítol dedicat a la Península de la seva obra: Die Krise der Sklavenhalterordnung in Westen des römischen Reiches, Berlin 1964), dins "Conflictos y estructuras sociales en la Hispania Antigua" (Madrid 1977), 115-127.

SCHULTEN, A.

1920.- Hispania. Geografía, Etnología, Historia (Barcelona 1920).

- 1935.- Fontes Hispaniae Antiquae, fascículo III, Las Guerras de 237-154 a. de J.C. (Barcelona 1935).
- 1937.- Fontes Hispaniae Antiquae, fascículo IV, Las Guerras de 154-72 a. de J.C. (Barcelona 1937).
- 1940.- Fontes Hispaniae Antiquae, fascículo V, Las Guerras de 72-19 a. de J.C. (Barcelona 1940).
- 1949.- Sertorio (Barcelona 1949).
- 1955.- Fontes Hispaniae Antiquae, fascículo I, 2a. edición Avieno, Ora Marítima (Periplo Massaliota del siglo VI a. de J.C.) (Barcelona 1955).

SCHULTEN, A. y PERICOT, L.

- 1952.- Fontes Hispaniae Antiquae, fascículo VI, Estrabón, Geografía de Iberia (Barcelona 1952).

SCHULZE, W.

- 1933.- Zur Geschichte lateinischer Eigennamen (Berlin 1933).

SERRA RÀFOLS, J. de C.

- 1940-1941.- Las termas romanas de Caldas de Malavella (Gerona), AEArq. XIV (1940-1941), 304-315.
- 1943.- La villa Fortunatus, de Fraga, "Ampurias", V (1943), 5-35.
- 1965 a.- Un episodi de la història de Catalunya, dins: "Homenaje a Jaime Vicens Vives" vol. I (Barcelona 1965), 167-172.

- 1.965 b.- El mil.liari de San Cugat del Vallès, "El Miliario Extravagante", 8 (1965), 176-178.

SERRA VILARÓ, J.

- 1909-1910.- Troballes de restes romanes. Solsona, AIEC, vol. III (1909-1910), 713.
- 1920.- El Musaeum Archeologicum Diocesanum de Solsona (Solsona 1920).
- 1924.- Estación Ibérica, termas romanas y taller de "terra sigillata" en Solsona, "Memoria número 63 de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades" (Madrid 1924).
- 1925.- Cerámica en Abella. Primer taller de "terra sigillata" descubierto en España, "Memoria número 73 de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades" (Madrid 1925).

SERRANO Y SANZ, M.

- 1912.- Noticias y documentos históricos del condado de Ribagorza hasta la muerte de Sancho Garcés (1035) (Madrid 1912).

SITJES i MOLINS, X.

- 1976.- Troballa de tres làpides romanes a Artés, "Ausa", 84 (1976), 85-89.

SOLDEVILA, F.

- 1968.- Història dels catalans, Vol. I: Prehistòria i Antigüitat, per M. Tarra-dell i Alta Edat Mitjana, per R. d'Abadal (Barcelona 1968, 2n edició).

SOLER QUINTANA, F.

- 1951.- Hallazgo de un ara romana de S. Juan de Villatorrada "Ampurias", XIII (1951) 195-198.

SOLIER, Y.

- 1976.- Les oppida du Languedoc "ibérique": aperçu sur l'évolution du groupe narbonnais, "2 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Els pobles pre-romans del Pirineu (Puigcerdà 1976)" (Puigcerdà 1978), 153-167.
- 1977.- La culture ibéro-languedocienne aux VIe -Ve siècles, "Simposi Internacional: Els orígens del món ibèric (Barcelona-Empúries 1977)", dins "Ampurias", 38-40 (1976-1978), 211-264.

SOYER, J.

- 1975.- Note sur les centuriations romaines dans la plaine du Roussillon, "Actes du colloque archéologique: Ruscino. État des travaux et recherches en 1975 (Perpignan 1975)", dins "Revue Archéologique de Narbonnaise", supplement 7 (1980), 337-339.

STECH, B.

- 1912.- Senatores Romani qui fuerint inde a Vespasiano usque ad Traiani exitum, "Klio. Beitrage zur alten Gechichte. Beiheft X" (Leipzig 1912).

SUDRIA, C.

- 1981.- La ramaderia transhumant, "L'Avenç",
39 (juny 1981), 42-49.

TARRADELL, M.

- 1955 a.- Sobre las invasiones germánicas del s. III d. J.C. en la Península Ibérica, "Estudios Clásicos", vol. III, núm. 15 (Mayo 1955), 95-110.
- 1955 b.- Problemas cronológicos de las invasiones germánicas del s. III, "IV Congreso Nacional de Arqueología (Burgos 1955)" (Zaragoza 1957), 231-239.
- 1956.- La crisis del s. III d. J.C. en Hispania: algunos aspectos fundamentales, "Actas del 1er. Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid 1956)" (Madrid 1958), 263-275.
- 1962.- Les arrels de Catalunya (Barcelona 1962).
- 1966.- Población y propiedad rural en el este peninsular durante el Bajo Imperio, "Actas del III Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid 1966)", vol. II (Madrid 1968), 164-169.
- 1968.- Prehistòria i Antiguitat, dins "Història dels Catalans", dirigida per F. Soldevila, vol. primer (Barcelona 1968, segona edició), 15-466.
- 1976 a.- Las ciudades romanas en el este de Hispania, "Symposion de Ciudades Augusteas (Zaragoza 1976)", vol. I (Zaragoza 1976), 289-313.

- 1976 b.- Apostillas a "Las Ciudades Romanas en el Este de Hispania", "Symposion de Ciudades Augusteas (Zaragoza 1976)", vol. II (Zaragoza 1976), 269-273.
- 1976 c.- Un fortí romà a Tentellatge (Navès, Solsonès), "2 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Els pobles pre-romans del Pirineu (Puigcerdà 1976)" (Puigcerdà 1978), 245-250.
- 1977.- Sobre el poblamiento romano en el Pla de Barcelona, "Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad", XVII (1977), 93-97.
- 1978 a.- Les ciutats romanes dels Països Catalans, "Discurs llegit el dia 18 de maig de 1978 en l'acte de recepció pública a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona" (Barcelona 1978).
- 1978 b.- La romanització, dins "Història de Catalunya", vol. I (Barcelona 1978), 216-338.
- 1978 c.- Dels orígens a l'estructura agrària del món romà, "II Curs d'Història de Catalunya: Estructura social i econòmica del camp català", organitzat per l'Institut Municipal d'Història (Barcelona 1978), 9-15.
- 1979.- Santuaris Ibèrics i ibero-romans a "llocs alts", "Memòria de l'any 1979 de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Barcelona", 35-45.

TARRADELL, M. i SANCHIS GUARNER, M.

- 1.975.- Història dels Països Valencians. Volum primer: Prehistòria i Antiguitat. Època musulmana. (Barcelona 1975, segona edició).

TCHERNIA, A.

- 1971.- Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au debut de l'Empire, AE Arq., vol. 44, núm. 123-124 (1971), 38-84.

THIERS, F.P.

- 1894.- De Narbonne aux Pyrénées par la voie Domitienne, "Bulletin de la Commission Archéologique de Narbonne", III (1894), 639-666.

THOMPSON, E.A.

- 1971.- Los godos en España (Madrid 1971).
1977.- Revueltas campesinas en la Galia e Hispania Bajo Imperial, dins "Conflictos y estructuras sociales en la Hispania Antigua" (Madrid 1977), 61-76.

THEYLANDER, H.

- 1952.- Etude sur l'épigraphie latine, "Acta Instituti Regni Sueciae", V (Lund 1952).

TOUTAIN, J.

- 1907.- Pagani, pagus, Dar. - Sagl. IV 1 (Paris 1907 (reimpr. Graz 1969)), 273-276.

TOVAR, A. y BLÁZQUEZ, J.M.

1975.- Historia de la Hispania romana (Madrid 1975).

TRAGGIA, J.

1792.- Aparato a la historia eclesiástica de Aragón (Madrid 1.792, 2 vols.)

UNTERMAN, J.

1965.- Elementos de un atlas antroponímico de la Hispania antigua, "Biblioteca Praehistorica Hispana", vol. VII (Madrid 1965).

1975.- Les inscriptions préromaines et la langue indigène du Roussillon, "Actes du colloque archéologique: Ruscino. État des travaux et recherches en 1975 (Perpignan 1975)", dins "Revue Archéologique de Narbonnaise", supplement 7 (1980), 103-106.

VALLEJO, J.

1961.- Tito Livio. Libro XXI. 2a. edición con estudio preliminar y comentario (Madrid 1961).

VALLÈS y PUJALS, J.

1949.- La cuenca del Ribagorzana (Enher, Barcelona 1949).

VEGA, J. de la

1976.- Documents arqueològics de la Romanització del Pre-Pirineu d'Osca i Lleida, "2 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Els pobles pre-romans del Pi-

rineu (Puigcerdà 1976)" (Puigcerdà 1978),
265-274.

VENY, J.

1978.- Els parlars (Barcelona 1978).

VERRIÉ, F.P.

1972.- Personaggi barcinonensi in un sarcofago
romano di Genova, "Studi Genuensi", IX
(1972), 3-11

VIDOS, B.E.

1977.- Manual de lingüística románica (Madrid
1977, 2a. ed.)

VIGIL, M.

1963.- Romanización y permanencia de estructu-
ras sociales indígenas en la España sep-
tentrional, BRAH, CLII (1963), 225-233.

1975.- Edad Antigua, dins "Historia de España
Alfaguara vol. I: Condicionamientos geo-
gráficos y Edad Antigua" (Madrid 1975, 2a.
ed.) 185 ss.

VILA, P.

1929.- La lluita per l'aigua, "La Publicitat"
del 27 d'octubre del 1929 = "Aspectes Geo-
gràfics de Catalunya" (Barcelona 1978),
287-291.

1931.- Les obres de regatge antigues, "La Pu-
blicitat" del 17 de juliol de 1931 = "As-
pectes Geogràfics de Catalunya" (Barcelo-
na 1978), 295-298.

- 1978.- Aspectes geogràfics de Catalunya (volum segon de Selecció d'Escrits de Geografia) (Barcelona 1978).

VILÀ, Ma. del V.

- 1981-1982.- Inscripción latina del turó de Sant Grau (Caldes de Malavella, Girona), "Pyrenae", 17-18 (1981-1982), 329-334.

VILÀ, Ma. del V., GENEÀ, M., HUNTINGFORD, E. y MOLAS, M. D.

- 1977-1978.- Aportaciones al conocimiento de la antigua Blandae. Estudio de una habitación romana, "Pyrenae", 13-14 (1977-1978), 211-251.

VILA i SALA, A.

- 1913.- Notes històriques de la vila dels Prats del Rey y de sa patrona la Mare de Déu del Portal (Manresa MDCCCXIII, segona edició).

VILAR, P.

- 1964.- Catalunya dins l'Espanya moderna. vol. segon: El medi històric (Barcelona 1964).
1973.- Catalunya dins l'Espanya moderna vol. primer: Introducció. El medi natural. (Barcelona 1973, tercera edició).

VILARDELL, R. y ROMERO, V.

- 1977-1978.- Hallazgos arqueológicos en el Santuario prehistórico de la Roca (Montroig, Tarragona), "Pyrenae", 13-14 (1977-1978), 75-80.

VILLARONGA, L.

- 1973.- Sistematización del numerario Ibérico del grupo ausetano, "Acta numismática", III (1973), 25-51.
- 1976.- La influència de les monedes ibèriques de Iltirkesken i de Iltirta en el Llen-guadoc Occidental, "2 Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Els pobles pre-romans del Pirineu (Puigcerdà 1976)" (Puigcerdà 1978), 257-263.
- 1979.- Numismática antigua de Hispania (Barcelona 1979).

VILARASA i VALL, S.

- 1981.- La vida dels pastors (Ripoll 1981, segona edició).

VIVES, J.

- 1927-1931.- Inscripció cristiana de Lleida, AIEC, vol. VIII (1927-1931), 400.
- 1963.- Concilios visigóticos e hispano-romanos (Barcelona-Madrid 1963).
- 1969.- Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda (Barcelona 1969, 2ª. ed.).
- 1971.- Inscripciones latinas de la España romana (Barcelona 1971).

VIVES ESCUDERO, A.

- 1926.- La moneda hispánica (Madrid 1926, dos vols. (reimpr. Madrid 1980)).

WAGNER, C.G. i ALVAR, J.

1979.- El culto de Serapis en Hispania, "Actas del Symposio: La religión romana en Hispania (Madrid 1979)" (Madrid 1981), 321-333.

WARTBURG, W. von

1971.- La fragmentación lingüística de la romanía (Madrid 1971, 2ª. ed.)

IV.- SIGLES UTILITZADES.-

=====

AE		L'Anné Epigraphique
AE Arq.		Archivo Español de Arqueologia
AIEC		Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans
ANRW		Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt.
APL		Archivo de Prehistoria Levanti <u>na</u> .
BA		Boletín Arqueológico (de Tarra <u>gona</u>).
BRAH		Boletín de la Real Academia de la Historia.
BSEAA		Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueologia.
CIL		Corpus Inscriptionum Latinarum.
CIM		Corpus de Inscripciones Milita <u>res</u> , de J.M. Roldán a Hispania y el ejército romano.
CSEL		Corpus Scriptorum Ecclesiasti <u>corum</u> Latinorum.
DAR.-Sagl.		Daremb <u>erg</u> -Saglio, Dictionaire des Antiquitées Grecques et Ro <u>maines</u> .
DCVB		Alcover-Moll, Diccionari Cata <u>là</u> Valencià Balear.

De Ruggiero		Ett. de Ruggiero, Dizionario Epigrafico.
EE		Ephemeris Epigraphica.
EJER		A. D'Ors, Epigrafía Jurídica de la España Romana.
ERL		F. Lara, Epigrafía Romana de Lérida.
ERT		G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, Epigrafia Romana de Terrassa.
ERZP		G. Fatás i M.A. Martín Bueno, Epigrafía Romana de Zaragoza y su provincia.
FHA		Fontes Hispaniae Antiquae.
GEC		Gran Enciclopèdia Catalana.
GGCC		Gran Geografia Comarcal de Catalunya.
HA		Hispania Antiqua.
HAE		Hispania Antiqua Epigraphica.
IAGIL		M. Almagro, Inscripciones Ampuritanas Griegas, Ibéricas y Latinas.
ICERV		J. Vives, Inscripciones Cristianas de la España Romana y Visigoda.
ICH		Inscripciones Collegiorum Hispaniae, de J.M. Santero Santurino, a Asociaciones Populares en Hispania Romana.

IHC		Ae.Hübner, Inscriptiones Hispaniae Christianae.
ILER		J. Vives, Inscripciones Latinas de la España Romana.
ILS		H. Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae.
IRB		S. Mariner, Inscripciones Romanas de Barcelona.
JRS		The Journal of Roman Studies.
KLP		Der Kleine Pauly. Lexicon der Antike.
MM		Madriider Mitteilungen.
PIR		H. Dessau; E. Klebs et P.v. Rohden, Prosopographia Imperii Romani, 1 ^a . ed.
PIR ² .		E. Groag et A. Stein, Prosopographia Imperii Romani, 2 ^a . ed.
PIR ² .		L. Petersen, Prosopographia Imperii Romani, 2 ^a . ed.
PLRE		A.H.M.Jones, J.M. Martindale and J. Morris, The Prosopography of de Later Roman Empire.
RABM		Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
RE		Pauly-Wissowa, Realencyclopädie für Altertumswissenschaft.
REA		Revue des Études Anciennes.
RIT		G. Alföldy, Die Römischen Inschriften von Tarraco.